

Шерер, Жан-Бенуа.

**Літопис Малоросії,
або Історія козаків-запорожців та козаків
України, або Малоросії**

ANNAALES
DE
LA PETITE-RUSSIE;
OU
HISTOIRE
DES
COSAQUES-SAPOROGUES
ET
DES COSAQUES DE L'UKRAINE,
OU DE LA PETITE-RUSSIE,
Depuis leur origine jusqu'à nos jours,
*SUIVIE d'un Abrégé de l'Histoire des Héremans
des Cosaques, & des Pièces justificatives*
Traduite d'après les Manuscrits conservés à Kïow,
enrichie de Notes

*Par JEAN-BENOIT SCHERER, Pensionnaire
du Roi, Employé au Bureau des affaires étrangères,
Membre de plusieurs académies, Conseiller du grand
Sénat de Strasbourg, ci-devant Jurisconsulte du collège
impérial de justice à Saint-Pétersbourg pour les affaires
de la Livonie, d'Estonie & de la Finlande.*

TOME SECOND.

A PARIS,
Chez CUCHET, Libraire, rue & hôtel Serpente.

M. DCC. LXXXVIII.

Avec Approbation & Privilège du Roi.

Шерер, Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В. В. Коптілов — К.: Укр. письменник, 1994. — 311 с.

ISBN 5-333-01214-8

Уперше українською (перекладів на жодну з інших слов'янських мов немає) надруковано працю французького історика XVIII століття — перший західноєвропейський твір, цілком присвячений історії України. Зі сторінок книги промовляє шира симпатія автора до України, захоплення героїчною боротьбою козаків за волю. Попри помилки, упередження, схиляння перед потужністю імперії, проти якої боролись козаки, перед культом Катерини II, узагальнення Ж.-Б. Шерера звучать цілком по-сучасному: «Цей народ, пам'ять якого повна спогадів про предків, скинув із себе ярмо, — і саме цього не хочуть йому пробачити».

Переклав з французької *В. В. Коптілов*

[Annales de la Petite-Russie; ou histoire des cosaques-saporogues et des cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. Par *Jean-Benoit Scherer*. Paris, 1788.]

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

«Літопис Малоросії» французького дипломата Ж.-Б. Шерера є першим західноєвропейським твором, цілком присвяченим історії України. У ньому відбилися як особисте зацікавлення автора долею нашого народу, так і прагнення Заходу осмислити Україну, шляхи її історичного розвитку та її взаємини з трьома суміжними державами — Річчю Посполитою, Московським царством і Оттоманською Портою.

З багатьох сторінок Шерерової книжки до нас промовляє щира симпатія автора до України, часом навіть захоплення героїчною епосеєю боротьби козаків за волю. Змальовуючи величні постаті Богдана Хмельницького, Павла Полуботка та інших українських патріотів, Шерер беззастережно схвалює їхні дії. При цьому узагальнення французького історика звучать цілком по-сучасному: «Цей народ, пам'ять якого повна спогадів про предків, скинув із себе ярмо, — і саме цього не хочуть йому пробачити». /6/

Разом із тим в інших місцях твору помітне схиляння автора перед потужністю імперії, проти якої боролися козаки. Імовірно, що така непослідовність зумовлена як перебуванням і працею Шерера в Петербурзі, так і намагання його бути цілком об'єктивним, віддаючи належне кожному учасникові тривалого історичного конфлікту. Втім, сучасному українському читачеві, якому нині вже стали приступні праці М. Грушевського, Д. Яворницького, Н. Полонської-Василенко, І. Крип'якевича, О. Субтельного, А. Жуковського та інших українських істориків, неважко буде одвіяти половину найвічних і легковажних суджень від зерна істини. Проте навіть помилки автора становлять певний інтерес не тільки тому, що вони відбивають погляди освіченого француза другої половини XVIII ст. на українсько-російські, українсько-польські та українсько-турецькі взаємини, а й тому, що деякі уявлення про Україну, поширені в сучасній Західній Європі, закорінюються ще в минулому та позаминулому століттях.

Об'єктивній оцінці подій історії України свого часу дуже зашкодив своєрідний культ руйнівці Запорозької Січі Катерини II, поширення якого у Європі вміло скеровувалося з Петербурга цілеспрямованими вигадками та підкупамі впливових осіб. Навіть такі визначні мислителі, як Дідро та Вольтер, стали знаряддями уславлення «освіченої імператриці», і захоплені хори її обожнювачів заглушили стогони уярмленої та закріпаченої України. Саме з тих часів бере початок безсоромна фальсифікація історії українського народу, в якій герої іменувалися зрадниками, а зрадники — героями і найвищим благом для українців проголошувалася втрата незалежності. Поступово й саме ім'я України стало виводитися з обігу, заступлене спочатку «Малоросією», а згодом і «Південно-Західною Росією», що призвело /7/ до неймовірної плутанини в уявленнях європейців про нашу країну.

Отже, коли ми побачимо книжку Шерера в цьому контексті, то зрозуміємо, звідки беруться всі його непослідовні оцінки. Адже писався «Літопис Малоросії» в роки найбільшого поширення в Західній Європі культу Катерини.

Пишучи свою книжку, Шерер використовував численні джерела інформації, насамперед українські, додаючи до викладу подій власні міркування про них. Ці міркування становлять особливу цінність для історика французько-українських взаємин у другій половині XVIII ст.

Часом серед відомостей про Україну, що їх наводить автор, натрапляємо на зовсім фантастичні. Це стосується історії про походження козаків нібито від хозар, розповіді про якусь таємничу смертельну хворобу, начебто поширену саме в Україні, та деяких інших

місць твору. Перекладач, певна річ, не міг втручатися в текст Шерера й виправляти його. Проте, коли автор явно помилявся в написанні тих чи інших прізвищ або географічних назв, перекладач наводить відповідні слова в їх сучасному написанні.

Окремо слід сказати про мову перекладу. Перекладач переборює спокусу стилізувати її в дусі козацьких літописів, щоб не зробити з француза Шерера українця, і виклав зміст книжки, виданої наприкінці XVIII ст., сучасною українською мовою. При цьому він дотримувався стилю оригіналу, часом сухуватого та обтяженого повтореннями тих самих зворотів, маючи на увазі славнозвісний вислів сучасника й співвітчизника Шерера відомого натураліста Бюффона «Стиль — це людина».

ВІКТОР КОПТІЛОВ

ЛІТОПИС МАЛОРОСІЇ, АБО ІСТОРІЯ КОЗАКІВ-ЗАПОРОЖЦІВ ТА КОЗАКІВ УКРАЇНИ, АБО МАЛОРОСІЇ

Панові Жерару де Ренвалю,

державному радникові, кавалеру ордена Карла III, колишньому повноважному королівському міністрові при його величності королі Британії

Пане,

історія народу, перші початки якого напевно спираються лише на патріотизм та на хоробрість, не може не становити деякого інтересу. Саме така є історія козаків, невідома досі: нема навіть списку їхніх проводирів або гетьманів.

Ви могли познайомитися з ними, живучи в Данцігу, бо вони доходили до цього міста, займаючися торгівлею. Ви можете оцінити їх так само, як цю книжку, що дає мені право подарувати її Вам.

Існує ще й інша причина, яка спонукує мене до прилюдного освідчення в особливій повазі до Вас. Це спогади про Вашу добрість і турботу, яку Ви завжди виявляли до мене.

Прийміть же, пане, поблажливо цей знак незмінних визнання та відданості, які я відчуватиму до кінця свого життя разом з особливою пошаною до Вас.

Ваш найсмирніший і найпокірливіший слуга

ШЕРЕР /9/

ВСТУПНЕ СЛОВО

Аннали, які ми представляємо тут публіці, являють собою історію двох народів, що досі були більш уславлені, аніж відомі. Ця історія почалася понад вісім століть тому, але назви народів дійшли до нас лише двісті років тому.

Кількома розрізненими відомостями про них ми зобов'язані лише заворушенням у Польщі та війнам у Росії. У цьому творі самі згадані народи виходять на сцену, вони самі розповідають нам про свій спосіб життя, релігію та про вчинки, завдяки яким вони прославилися.

Історія переворотів, які вони пережили, та список їхніх гетьманів доповнять відомості, що їх ми вже маємо, і таким чином уперше буде заповнено порожнечу в новій історії.

Якщо картина зусиль цих народів, спрямованих на захист їхньої свободи, уряду, віри, звичаїв, зрештою, всього дорогого для людини, може цікавити наш філософічний вік, то ми не можемо не визнати пристрасті, якою надихають їх усі ті потреби. /10/

Стародавня історія не дає нам більш яскравих прикладів. У цих анналах, як і в історії античності, ми знайдемо суспільства, створені войовничим духом, що систематично підтримувався спеціальними установами. Виховані, як спартанці, завжди при зброї, як римляни, громадяни цієї республіки не підкорювали чужі землі, як ці останні, але захищали свої вівтарі та хатні вогнища відважно й постійно, воліючи труднощі мандрівного життя, а не розслабленості рабства. Ми побачимо батьків, що передавали своїм синам почуття гордості бути незалежними й залишали їм у спадок саму тільки шаблю з девізом «Перемогти або загинути!»

Ми побачимо, як вони надолжували втрати у війнах, як ці народи, що безмежно дорожили своєю свободою, знаходили нові сили для захисту. Ми спостерігатимемо політичні маневри і спалахи відваги, битви гноблення й опору, помітимо часи героїчні й буденні, пороки й чесноти; і ці чесноти, що викликають захват, коли йдеться про греків та римлян, можливо, вважатимуться варварськими у розповідях про козаків.

Наші знання не збільшилися завдяки козакам. Рим лишив нам закони й руїни, Греція — поетів і статуї. Серце стискається на згадку про розквіт Афін, розум дивується, споглядаючи сім пагорбів. Але з якими почуттями дивитимемося ми на козаків, якщо досі нам показували з-поміж них лише зрадників? Ми судимо їх без поблажливості, бо їхня велич не може примусити нас, як у випадку з римлянами, забути їхнє походження. До того ж дитинство їхнє не було, як у греків, прикрашене міфологією.

Українські козаки були мирним народом. /11/ Спочатку вони лише відступали перед несправедливостями, що їм заподіювали польська шляхта та ксьондзи. Отже, нема нічого дивного в тому, що вони, пересвідчившись, що їх хочуть знищити, вхопилися за шаблі й почали зміцнювати свою незалежність на безпечній відстані від місць, де вони зазнавали нестерпного гноблення. Проте, якщо однією рукою козаки мстилися за обмеження свободи, успадкованої ними від батьків, то другою вони зупиняли наступ півмісяця й відганяли татар. Хіба вони не захищали середземноморські провінції від навали східних варварів і не кидали гідного виклику фанатичній люті своїх ворогів — християн? Нехай же освічені та безсторонні народи вирішать, хто саме був невдячний, нехай вони розсудять козаків і Польщу, яка завдячувала їм своєю безпекою і водночас тремтіла перед ними.

Вдячність є добродією особистою, уряди ж тримаються здавна осторонь від моралі. З того часу, як козаки об'єдналися з народом, що з нього колись вийшла більша їх частина, — у критичний момент для цього народу, — вони остерігаються ланцюгів.

Козаки звикли протягом тривалого часу до вільного життя, до уряду, схваленого їхніми новими покровителями, яким вони старанно служили і які повинні були б зрозуміти, що слухняність козаків зникне, як тільки буде перейдено межу, яку угоди поставили їхній владі. Цей народ, пам'ять якого повна спогадів про предків, скинув із себе ярмо, — і саме цього не хочуть йому пробачити.

Самозахист козаків назвали бунтом, а повстання вважається злочином, коли йому бракує належної сили. /12/

З цих двох народів один підкорено, а другий стерто з лиця землі, і ім'я його зникло з анналів історії. Тривожна політика офірувала його сусідам, тим самим сусідам, яких він стримував на перегонах, тим сусідам, які стільки втрачали через різні угоди. Звичай та потреби не могли

виправдати козаків, а наївний принцип відповідності — це право, яким можуть користуватися лише можновладці.

Ви не знайдете тут історії всіх козаків. Ми не маємо наміру вживати це слово в такому широкому сенсі, як це прийнято в Росії. Там називають козаками озброєну варту, яка служить у Сибіру по містах та по острогах — фортах. Козаки з Дону та Яїка знов-таки потребували б окремої розмови. Але ми обмежуємося тут українськими та запорозькими козаками; ці останні мешкають біля водопадів Бористена та по берегах цієї ріки.

Я виступаю тут лише редактором літописів, написаних місцевими людьми руською мовою. Вони ніколи не згадують своїх імен, і це споріднює їхні літописи з переважною більшістю анналів великоруських. У цих літописах нічого не змінено, бо спосіб, у який народ розповідає свою історію, виявляє його характер, що конче треба було зберегти. Примітки та пояснення додавалися лише до тих місць, які цього вимагали.

У цій історії ви знайдете подробиці, які задовольняють вашу цікавість, сумлінний опис звичаїв та своєрідної військової тактики, подвигів, що, здається, зійшли зі сторінок романів, та війська, чисельність якого примушує згадати те, що ми читали про гунів, готів та вандалів, сарацинів та персів. Та найбільше привертає увагу /13/ те, що одна людина для того, щоб піднятися над усіма, приводить у рух велетенські механізми й поширює жах по цілому королівству, яке не могли похитнути ні християнські держави, ні Туреччина.

Щодо написання руських імен, то тут прийнято їх передавати так, як їх вимовляють французи.

Якщо ця історія хоч на хвилину зацікавить безсторонню публіку, укладач буде винагороджений і віддасться з іще більшим завзяттям розпочатій праці, щоб познайомити читачів з історією народу, який протягом тривалого часу залишався невідомим, який завдяки козакам володіє третиною Азії і який не означав би нічого для Європи, якби не двоє великих людей — Петро Великий та Катерина Друга ¹.

¹ Автор має тут на увазі історію російського народу. — *Прим. перекладача.*

ІСТОРІЯ МАЛОРОСІЇ

Розділ перший

Загальні відомості про Україну, або Малоросію, та про її населення

Україна має дуже родючі ґрунти, так само як Росія та Поділля; землю обробляти тут неважко, а дає вона такий урожай усякого збіжжя, що люди не знають здебільшого, що з ним робити. Оскільки ж їхні річки зовсім не судноплавні, то вони не мають ніякої можливості вивозити його до інших країв.

У цій країні повно худоби, дичини, риби, меду, воску, а також дерева, яке вони пускають головно на побудову своїх осель. Бракує їм лише вина та солі. Вино до них іде з Угорщини, Трансильванії, Валахії, Молдавії та Франції. Але його також замінюють пиво, питний мед, горілка та ратафія з різноманітних плодів, до чого вони дуже охочі. Що ж до солі, то вони добувають її з копалень Велички біля Кракова або ж на Покутті, у польській провінції, розташованій між /20/ Трансильванією та Молдавією, де більшість криниць має солону воду. Після її випарювання залишаються приємні на смак грудочки солі, які, проте, не такі солоні, як сіль, видобута з землі.

Усі будинки в Україні зроблено з дерева. Міські мури роблять із землі, їх підтримує дерев'яна підпора, і все це нагадує греблю. Такі мури бояться вогню, але гарматному обстрілу вони протистоять краще, ніж кам'яні.

Малоросія простягається від 50 градуса широти до 53 градуса. Найбільша її довжина дорівнює 500 верстам ¹, а широчінь — 400. За її межами аж до Чорного моря лежить пустельна рівнина, обмежена з одного боку Дунаєм, а з другого — Лиманом, або Меотідським болотом. Усю рівнину вкрито найрізноманітнішими травами. Тут ростуть на волі найбільш запашні квіти, що їх європейці вирощують у своїх садках ², докладаючи великої праці. А трави тут такі високі, що в них легко може сховатися вершник зі своїм конем.

Дві причини змушують нас думати, що Україна була відома римлянам. Це безліч срібних римських монет, які постійно викопують із тутешньої землі, і надгробок Овідія за шість днів подорожі від Бористена по пустельних рівнинах, що були, проте, колись заселені людьми. Цю думку певно підтверджують давні руїни, купи каміння й чимало гарних криниць. На могилі Овідія знаходимо таку епітафію:

Тут є могила співця, що божественний Август

Гнівню йому наказав з Риму назавше піти.
Марно нещасний бажав батьківську землю узріти;
Доля йому прирекла мати спочинок отут. /21/

Козаків, або хозарів, оскільки це є їхнє перше і найдавніше ім'я, знали вже у 948 р. нашої ери, як відзначає Костянтин Багрянородний у книзі під назвою «Про правління Імперією», у розділі X. Вони жили у Кабарді біля півніжжя Кавказьких гір, 1022 року їх розбив князь Мстислав. Ось що каже Нестор у Руському літописі: «Року 6530, чи 1022, Мстислав, князь Тьмутороканський, пішов на хозарів, або козаків. Князь козаків вийшов йому назустріч, і, оскільки сили обох військ були рівні, Редедя, хозарський князь, сказав Мстиславу: «Навіщо гинути безвинним воїнам, биймося удвох. Якщо ви мене вб'єте, то візьмете мій статок, мою дружину, дітей і мою країну. Якщо ж я вас уб'ю, то так само заберу все, що вам належить». Мстислав на те погодився. Тоді Редедя сказав Мстиславу: «Не биймося зброєю, а борімося, як це роблять селяни». Й вони схопили міцно одне одного. Боротьба тривала довго, і Мстислав уже почав був втрачати силу, й тоді він гукнув: «Пресвята Діво, допоможи мені! І якщо я переможу, то накажу збудувати церкву на славу імені твого». Після цієї молитви мужність повернулася до нього, й невдовзі він повалив свого супротивника. Не гаючись, вихопив він свого ножа й зарізав його. Після того він увійшов у країну переможеного, забрав його добро, жінку, дітей, наклав на козаків податок і повернувся до Тьмуторокані. Тільки-но він туди прибув, як наказав збудувати церкву в ім'я Пресвятої Діви. Вона й досі зберігає свій первісний вигляд».

Київ, головне місто України, був резиденцією великих князів руських, аж поки великий князь Андрій Юрійович Боголюбський не пере/22/ніс резиденцію до Володимира, не бажаючи постійно змагатися з половцями й іншими народами, що ринули на Русь із того боку. Київ помалу втратив свою велич, він був нарешті подоланий і цілком зруйнований Батием, що після славнозвісної битви на річці Калка з руськими князями розорив усю Русь, а князів зробив своїми васалами. Таким чином Київ і його околиці стали здобиччю татар. Козаки, що туди переселилися, скоро стали підданцями Вітовта Кейстутовича, великого князя Литовського, який, скориставшись з послаблення руських князів, захопив місто Київ і посадив у ньому як намісника чи губернатора Миндовга, князя Ольшанського. Місто Київ залишалося в такому становищі до 1340 р., коли помер князь Симеон Олелькович, що відновив церкви та печери, чи крипти, зруйновані Батием. Нарешті Казимир I, король Польщі, підніс Київське князівство до губернаторства.

Одноманітне й просте життя козаків не викликало ні в кого ні заздрості, ні ревнощів, але їхні героїчні дії розкрили на них очі всім сусідам, і насамперед полякам, які визнали заслуги козаків й використовували їх надзвичайно успішно як нездоланий бар'єр проти турків, росіян і татар. Щоб ліпше забезпечити собі їхню допомогу, поляки уклали з ними угоду, згідно з якою вони зобов'язалися платити козакам гроші на їх утримання, а також урочисто обіцяли ніколи їх не турбувати, не накидати їм жодних законів і не змінювати ані дрібнички в їхніх привілеях та установах. Бо козаки завжди вважали себе народом вільним і незалежним. Та, коли згодом полякам заманулося забрати їхні прерогативи, вони подалися під протекцію Росії. /23/

Мешканці України, які всі звалися козаками й пишалися цим ім'ям, воліють з тих пір, коли їх поділили на полки, а особливо від часу знищення запорозьких козаків, іменуватися малоросіянами, або мешканцями Малої Росії. Вони високі на зріст, кремезні, вправні, щедрі, не цікавляться збагаченням, ревниві до своєї волі й зовсім не придатні носити ярмо. Вони не знають втоми, вперті й хоробрі, але трохи схильні до пиятики. Вони вміють воювати, полювати звіра, ловити рибу й знають усі ремесла, потрібні у житті. Особливою їхньою

рисою є здатність якомога краще приготувати селітру, що її так багато в їхній країні, звідки після постачання Великої Росії вони вивозять її у великій кількості до інших європейських країв, головню до Данціга, куди голландці й люди з інших держав приїздять по неї.

Ця країна влітку повна комарів, і вони вам швидко згризуть обличчя, якщо ви не звикнете лягати спати в шатрі, схожому на солдатський. Це шатро вкривають бавовняним простирадлом, притискаючи по краях, що звисають на шість цалів від рівня матраса, щоб не лишилося жодного отвору.

Та ще більше надокучає їм сарана, яка, особливо в посушливі роки, затоплює цілу країну. Ці комахи, гнані східним чи південно-східним вітром з Татарії, Черкаси чи Менгрелії, країн, де вони постійно присутні, налітають хмарами завдовжки по п'ять чи шість льє, а завширшки по три чи чотири й так затьмарюють повітря, що найясніший день раптом стає похмурим. Скрізь, де б не сіли, вони протягом двох годин нищать усе, навіть зелені вруна. Ці комахи живуть лише шість місяців. Восени вони кла/24/дуть яйця, кожна — близько трьохсот, і якщо наступна весна буде, суха, то з них вийде саме стільки комарів сарани. Вони гинуть під час злив, які є єдиним способом порятунку селян від цього лиха. Коли ж вітер змінюється на північний чи північно-східний, то він жене сарану до Чорного моря. Оскільки ці комахи не мають досить міцних крил, щоб літати, то вони набиваються у хати, засипають собою ліжка, столи, обліплюють м'ясо так, що не можна нічого з'їсти, не проковтнувши сарани. Вночі вони падають на дороги й поля, вкриваючи їх шаром у чотири цалі, й, коли віз їде такою дорогою, над нею стоїть нестерпний сморід.

Козаків мучить своєрідна хвороба, що лікарі її звать «пліка», а місцевою мовою вона зветься «пошесть». Ті, кого вона вразить, лишаються протягом року з нерухомими руками й ногами, наче паралітики, та ще їм дуже болять нерви. Коли мине рік, однієї ночі голова їм зрошується таким великим потом, що на ранок усе волосся склеюється до купи. Після цього хворий відчуває велику полегкість і за кілька днів одужує з паралічу, проте волосся залишається склеєне, і, коли його обстригти в цей час, волога, що виходить крізь пори на голові, падає на очі, й людина втрачає зір. Ця хвороба, поширена між коней так само, як між людей, вважається невиліковною, та завдяки зміні повітря при переїзді до інших країн було кілька випадків одужання. Ця недуга йде, на загальну думку, від жорсткості або якоїсь іншої прихованої властивості води. Цікаво, що вона передається через статеве єднання, як венерична хвороба, і що часом вона вражає новонароджених дітей. Та в міру свого зростання діти одужують і навіть здо/25/бувають таким чином довічне забезпечення проти цієї недуги.

Мова козаків є діалект польської мови, а ця остання є діалектом слов'янської. Вона дуже вишукана, переповнена зменшувальними формами, а способи висловлювання дуже витончені.

Розділ другий

Опис течії Дніпра від річки Самари до міст Очакова та Кінбурна, приток цієї ріки зі згадками про визначні міста та місцевості, про фортеці, збудовані на берегах цих річок у давнину чи останнім часом, а також про місцевості, де козаки мають свої домівки.

Дніпро, відомий у давні часи під іменем Бористена, витікає з болота у Смоленській губернії. Він позначає у різних місцях межі Малоросії й Польщі і вливається кінцем кінцем у Чорне море між містами Очаковом та Кінбурном.

З кримського боку:

1. Річка Самара витікає з пустельної місцевості і вливається у Дніпро. Біля цієї річки стоїть монастир грецького обряду. Росіяни побудували тут 1736 року, під час війни з турка/26/ми, чимало фортифікацій від згаданого монастиря аж до гирла цієї річки, а також редути на певній відстані один від одного.

Уздовж цієї річки мешкали кілька тисяч запорозьких козаків разом з їхнім проводирем.

2. Річка Татарка на віддалі однієї версти від річки Самари. Біля неї росіяни збудували у 1736 р. редут.

3. Річка Ворона за одну версту від Татарки. Біля цієї річки є редути та фортифікації, зведені росіянами того ж таки 1736 року.

4. Річка Волянка на віддалі однієї версти від Ворони. Того самого року росіяни збудували тут фортифікації та редути.

5. Річка Московка Суха за одну версту від Волянки.

6. Велика Московка за 20 верст від Московки Сухої. Біля цієї річки є фортифікація та редути, збудовані росіянами 1736 року.

Ці дві останні річки беруть початок у пустельній місцині, у водах Молошної, і довжина їх до вливання в Дніпро — 200 верст.

7. Річка Кінська починається у пустельних місцях біля витоків річки Берди; вона тече по пустелях до Дніпра 400 верст. Там вона розділяється на два рукави: один вливається у Дніпро на піщаному березі за 20 верст нижче від гирла річки Московки, другий тече біля Дніпра, не змішуючися з ним, аж до Кінбурна, і вливається через Лиман у Чорне море.

Саме там, де один з рукавів Кінської впадає у Дніпро, росіяни збудували фортифікації з редутами у 1736 р.

При цій річці Кінській, поблизу Дніпра, колись було місто, що звалося Самик, давня столиця татар, яка мала сімсот мечетей ¹. /27/

8. Річка Джанчекрак віддалена від Кінської на 200 верст, вона тече пустельними місцями і на сотій версті своєї течії підходить до Дніпра на десять верст. Тут було колись місто з фортецею та багатьма мечетями, але назва його не збереглася до нашого часу.

9. Річка Карачекрак за 20 верст від Джанчекрака. Вона витікає з пустельних місць і має 100 верст довжини. При цій річці було колись місто, що звалося Нагайське. Його іменували також за назвою річки Карачекрак.

У 1736 р. росіяни збудували тут редут.

10. Річка Маячка, за 40 верст від річки Карачекрак, починається в степу й має 20 верст довжини. Колись тут було місто Маяк із мечеттю.

11. Річка Атальякова, на відстані 20 верст від Маячки, починається в степу. За 100 верст від витоків вона проходить повз місто з фортецею Плетений Ріг і ще за 18 верст вливається у Дніпро. Росіяни збудували тут 1736 року редут. Між цим містом і Дніпром розташоване

містечко Пальчик, що належало колись татарам. Від цього міста до Кам'яного Затону налічують 19 верст. Кам'яний Затон побудували росіяни під час війни з турками у 1696 р., а в 1736 р. вони збудували тут редут.

12. Річка Білозерка. Ця річка проходить за десять верст від Кам'яного Затону. Вона бере початок у степу й вливається у Дніпро за 195 верст від своїх витоків.

Колись на цій річці стояло славнозвісне місто Білозерка, збудоване давнім народом, що мав назву «франки». Після того, як цей народ переселився до Німеччини, у Білозерці була правителька на ім'я Білозерська, яка перетворила Білозерку з околицями на щось подібне до сень/28/йорії, не надто великої, але досить значної. Коли ж у тій місцевості з'явився татарський хан Мамай, що прийшов воювати з Руссю, вона злякалася, втекла з міста й оселилася біля Дніпра, з очаківського боку. Ми ще матимемо нагоду поговорити про неї. Мамай зруйнував місто дощенту, як тільки його побачив. У 1736 р. росіяни збудували на цій річці фортифікації та редут.

13. Річка Мамайсурка. Хан Мамай збудував на її березі місто, давши йому своє наймення. Ця річка протікає за 10 верст від Білозерки, починається у степу, має 10 верст завдовжки і вливається у Дніпро.

14. Річка Рогачик за 20 верст від Мамайсурки, починається у степу й доходить до Дніпра через 150 верст.

15. Річка Чаплива, за 10 верст від останньої, починається у степу і вливається у Бористен за 11 верст після витоків.

16. Річка Лопатиха, віддалена від Чапливої на 30 верст, бере початок, як і ця остання, про яку ми щойно говорили, у степу й за 30 верст губиться у Дніпрі.

17. Річка Русинова Балка, на відстані 10 верст від Лопатихи, починається у степу, тече одинадцять верст і вливається у Дніпро.

18. Річка Каїр — Суха — Широка, за 30 верст від Русинової Балки, вливається у Дніпро за 20 верст від витоків.

19. Річка Каїр Мечетна, за 10 верст від згаданої, як і вона, починається у степу, тече 30 верст і впадає у Дніпро.

20. Річка Каїр Західна, за 10 верст від Каїр Мечетної, тече зі степу і вливається у Дніпро за 30 верст від свого джерела. /29/

21. Річка Каїр Крута, за 10 верст від Каїр Західної впадає у Дніпро за 20 верст від своїх степових витоків.

22. Річка Каїр Дуризька, за 10 верст від Каїр Крутої, вливається у Дніпро за 11 верст від свого джерела.

23. Річка Виливайло, за 8 верст від Каїр Дуризької, впадає у Дніпро за 20 верст від витоків.

За 18 верст від річки Виливайло, біля Кінської Води, колись стояло велике татарське місто, назва якого невідома. Його зруйнували самі татари через напад комахи, званої турками «мармук», а козаками — «тарантул». Їх там було дуже багато, що змусило татар піти з міста, оскільки укуси цих комах майже завжди смертельний для людей.

За 5 верст від цього міста стояло інше, назви якого ми так само не знаємо. З тієї ж причини було залишено й це місто, за мурами якого досі стоїть кам'яна мечеть, цілком порожня. У місті й навколо нього є комахи, що спричинилися до цих спустошень, і російське військо, яке стояло тут табором у 1738 р., дуже від того потерпало. Вояки з радістю пішли з цієї місцевості. Від цього міста 4 версти до міста Шан-Гірей, що належало раніше туркам.

За версту від Шан-Гірея, перейшовши річку Кінську, можна дістатися до острова на Дніпрі, на якому стояло колись турецьке місто Аслан. На цьому ж острові росіяни спорудили редут 1738 року.

Навпроти Кизи-Кермена, на відстані 3 версти, стояло місто Тавань, що колись належало туркам. Але росіяни захопили його й побудували у 1739 р. редут, який назвали Таванський. /30/

Усі ці міста — Тавань, Кизи-Кермен, Аслан і Шан-Гірей — було здобуто 1696 року росіянами під командуванням генерала Шереметєва, який наказав їх зруйнувати.

Навпроти Таваня, з кримського боку, перейшовши річку Кінську та острів, про який ми недавно говорили, росіяни спорудили у 1736 р. фортифікації, давши їм назву Кизи-Кермен. Від цих фортифікацій треба лічити 70 верст до міста з фортецею Олешки, біля якого козаки-запорожці мали колись свою Січ.

Віддаль від Олешків до Лиману становить 28 верст, а від Лиману до солоного озера в степу — 30 верст. Росіяни у 1738 р. спорудили біля цього солоного озера редуту. Звідси 20 верст до Кінбурна, розташованого на пісках між Лиманом, Очаковом і Чорним морем. Спочатку тут оселилися турки, 1696 року вони збудували кам'яний мур, але в 1736 р. російський генерал Леонтєв захопив і зруйнував його. Проте того самого року турки відновили цей мур.

У 1737 р. росіяни знов здобули його й поставили тут свій гарнізон. 1738 року, коли росіяни зруйнували Очаків, вони розорили й Кінбурн. /31/

Розділ третій

Річки, укріплені міста та пороги, що існують на Дніпрі від гирла Самари до Очакова

З очаківського боку:

1. Якраз навпроти впадіння Самари, перетинаючи Дніпро, бачимо острів Кам'янський, на якому росіяни спорудили у 1737 р. фортифікації та редуту.

Поблизу Кам'янського з очаківського боку стояло колись козацьке місто Кайдак, чи Кодак. Воно було споруджене 1637 року за наказом Владислава, сьомого короля Польщі, щоб певніше тримати козаків у покорі.

Росіяни у 1737 р. збудували на тому ж місці редут, названий Кодацьким.

I. Під самим Кодаком на Дніпрі стоїть перший поріг — Кодацький. Після нього у Дніпро вливається річка Сура, що має витoki в степу за 10 верст від Кодака. І біля самої цієї річки на Дніпрі:

II. Поріг Сухий.

III. Поріг, званий Ханський, за кілька верст від річки Сури.

IV. Поріг Дзвінець, за 10 верст від попереднього. /32/

V. Поріг Княжинець, за 6 верст від Дзвінця.

VI. Поріг Ненаситець, за 3 версти від Княжинця. Цей поріг найбільш небезпечний, військові кораблі не можуть його перейти, і їх доводиться перетягати по суходолу за допомогою спеціально для цього зроблених механізмів. Недалеко від цього порогу росіяни спорудили у 1737 р. редути й фортифікації.

VII. За 4 версти від Ненаситця є поріг Воронова Запора.

VIII. За 3 версти від Воронової Запори є поріг Верхній Вольний.

IX. Останній віддалений на 2 версти від порогу Будильського.

X. Поріг Лісний віддалений на 3 версти від Будильського.

XI. Від Лісного до порогу Тавольчаного 2 версти.

XII. А від останнього 4 версти до [Нижнього] Вольного. Біля цього порогу з очаківського боку росіяни спорудили 1737 року редути й фортифікації.

2. Річка Хортиця Суха за 5 верст від Малишевиці, що починається в степу і вливається у Дніпро за 20 верст від витоків.

Росіяни збудували за 2 версти від цієї річки фортифікації з редутами.

Між цими фортифікаціями й Малишевицею росіяни збудували кілька редутив на відстані один від одного, щоб мати прикриття для російської флотилії.

За версту від цих укріплень і нижче, на Дніпровому острові, росіяни збудували 1737 року невелику фортецю, названу Запорозька Підмога.

3. Річка Хортиця Велика вливається у Дніпро навпроти Запорозької Підмоги. Вона виті/33/кає зі степу й за 18 верст від свого джерела губиться у Дніпрі.

4. Річка Хортиця Нижня, за 10 верст від Хортиці Великої, як і вона, бере початок у степу, вливаючись у Дніпро через 18 верст. .

Навпроти цих трьох річок на Дніпрі є великий острів Хортиця, де запорозькі козаки мали раніше свою Січ.

1630 року, будучи під протекторатом Польщі, вони разом із поляками брали участь у війні проти Росії.

Під час цієї війни один козак на ім'я Сагайдачний збудував для захисту Січі на цьому острові невелику фортецю, яку він назвав Окоп. Як свідчать ті самі козаки, мешканці згаданого острова, фортеці у давнину тут не було, і збудувати її допоміг пісок, що його зносила течія і який нагромаджувався з бігом часу.

У 1738 росіяни збудували на цьому острові великі фортифікації та чимало редутів. Саме тут на тривалий час зупинялися російські війська та флотилія після очаківської експедиції.

5. Річка Біла, за 40 верст від Хортиці Нижньої, має джерело в степу і вливається у Дніпро через 2 версти.

6. Річка Червона за 30 верст від Білої. Витікає зі степу й за 20 верст вливається у Дніпро.

7. Річка Тарасівка, на відстані у 20 верст від Червоної, народжується у степу й тече до Дніпра, проходячи шлях у 10 верст.

На цій річці поблизу Дніпра стояло колись укріплене місто, збудоване у незапам'ятні часи франками.

8. Річка Грушівка, за 10 верст від попередньої, витікає зі степу і вливається у Дніпро за 10 верст. /34/

9. Річка Токмаківка, за 9 верст від Грушівки, має джерело в степу за 60 верст від Дніпра, в який вона впадає. Біля цієї річки була в минулому Січ запорозьких козаків. Досі можна побачити руїни давно розореної фортеці.

10. Річка Кам'янка, за 10 верст від Токмаківки, витікає зі степу, тече 19 верст і вливається у Дніпро.

11. Річка Кам'янка Червона за 10 верст від Кам'янки. Джерело має в степу, за 20 верст від Дніпра, в який вона вливається.

12. Річка Підпільна, на відстані 10 верст від Кам'янки Червоної, витікає зі степу і, як ця остання, впадає у Дніпро.

На цій річці стоїть місто з фортецею, що зветься Микитине. Там раніше була Січ запорозьких козаків. Біля нього росіяни збудували фортифікації під час війни з турками. У той час тут був табір запорозьких козаків під командуванням сина гетьмана Поповича.

13. Річка Чортюк, на відстані у 25 верст від річки Підпільної, витікає зі степу і вливається у Дніпро за 30 верст. На цій річці була давня Січ.

У 1738 р. росіяни збудували тут редут. Між давньою і новою Січчю 7 верст віддалі, остання була ближча до річки Підпільної.

14. Річка Базавлук, відокремлена від Чортюка 30 верстами, має джерело у степу й тече у Дніпро, впадаючи в нього за 150 верст від витоків.

15. Річка Базавлуцька Кам'янка, за 10 верст від Базавлука, починається в степу й тече 148 верст до Дніпра.

16. Річка Грушівка, за 9 верст від попередньої, так само починається в степу, має 20 верст довжини і впадає у Дніпро. /35/

17. Річка Тернівка Більша віддалена від Грушівки на 8 верст. Джерело має у степу й тече 30 верст до Дніпра, що в нього вона вливається.

18. Річка Тернівка Суха, за 4 версти від останньої, витікає, як і вона, зі степу, має 28 верст у довжину і впадає у Дніпро.

19. Річка Осокорівка, за 15 верст від попередньої, так само витікає зі степу, тече 51 версту і вливається у Дніпро.

20. Річка Золота, за 9 верст від попередньої, має витoki у степу, тече 21 версту і впадає у Дніпро.

21. Річка Дурна, за 11 верст від Золотої, має джерело у степу і вливається у Дніпро за 15 верст від витоків.

Ближче до Дніпра, за дві з половиною версти від цієї річки, росіяни збудували 1738 року редут, названий Миколаївським. За 7 з половиною верст від цього редута було раніше місто з фортецею, але назва його невідома й так само невідома, хто й чому його зруйнував.

22. Річка Наносоцька Суха, за 18 верст від Дурної, витікає зі степу і вливається у Дніпро за 5 верст від витоків.

23. Річка Наносоцька Мокра, за 9 верст від попередньої, як і вона, починається у степу і за 5 верст від джерела впадає у Дніпро.

24. Річка Мілова, за 19 верст від Наносоцької Мокрої, вливається у Дніпро за 10 верст від свого джерела.

На цій річці колись стояло місто Мілове.

25. Річка Кам'янка, за 9 верст від Мілової, йде від Малого Інгульця, проходить степом і має 100 верст у довжину. На цій річці запорозькі козаки мали свою Січ. /36/

Було також за 4 версти від Кам'янки давнє місто Пропасне. Між цим містом і фортецею Вишня Голова Космач було колись місто Космач за 20 верст від останнього.

26. Річка Дрімайлівка, за 6 верст від Космача, витікає зі степу. Вливається у Дніпро, маючи 20 верст завдовжки. Від цієї річки 10 верст до міста Кизи-Кермен, відбудованого росіянами у 1737 р. Від Кизи-Кермена до Дніпра — 8 верст.

У цій місцевості стояли два укріплені міста за 6 верст одне від одного, але невідомо, хто їх збудував і який народ їх зруйнував.

27. Річка Тягинка за 26 верст від одного з тих міст, вона бере початок у степу і впадає у Дніпро за 23 версти від свого джерела. При самому її гирлі стояло велике місто Тягник, а біля міста — трикутна фортеця з круглою вежею, оточеною з усіх боків водою. Ця фортеця, яку нібито спорудили давні франки, мала одну версту завдовжки й півверсти завширшки. Її кам'яні фундаменти збереглися до наших днів. 1738 року росіяни відновили її.

28. Річка Малий Інгулець за 15 верст від попередньої. Вона витікає зі степу, має у довжину 115 верст і вливається у Дніпро у тому місці, де знаходяться залишки міста, згадки про яке цілковито стерлися з людської пам'яті.

За 17 верст від цього міста росіяни збудували 1737 року, під час війни з турками, великі фортифікації, звані Олександрс-шанц, тобто форт Олександр,

29. Річка Білозерка, за 3 версти від Олександрс-шанца, витікає зі степу й через кілька верст після джерела вливається у Дніпро. На цій річці стояло місто Білозерка, де мешкала правителька, що мала таке саме ім'я. Це було в той /37/ час, коли франки, які збудували місто, залишили його при наближенні кримського хана Мамаю. Ця правителька втекла й оселилася ближче до Дніпра, з очаківського боку. Між цим містом і Дніпром іде велика дорога, яку звуть королівською. Цим шляхом проходили польські королі, коли вирушали в походи на своїх ворогів. Відома ця дорога ще й тим, що на ній відбулася битва між поляками, турками й татарами.

Росіяни збудували біля самого шляху редут, якому дали ім'я святої Анни. Він стоїть на дніпровському острові за 5 верст від Білозерки.

Поблизу цього редуту, на березі Лиману, стояло місто Станіслав, зруйноване поляками.

30. Річка Буг, чи Бог, тече за тридцять верст від руїн Станіслава. Вона витікає з Польщі. На цій річці стояло велике місто Чичибей, за 200 верст від Лиману. Це місто, збудоване і зруйноване турками, мало багато мечетей.

У гирлі річки Буг стоїть укріплене місто Семенів Ріг. Ми говоритимемо про нього у шостому розділі, де йтиметься про давні часи запорозьких козаків, аж до епохи, коли вони звикли до осілого життя.

Серед найважливіших річок України є такі:

I. Дніпро, про який ми вже говорили.

II. Десна, що має джерело у Смоленській губернії, недалеко від витоків Дніпра. Вона вливається у цю ріку поблизу Києва.

III. Річка Прип'ять витікає зі Смоленської губернії, впадає у Польщі в Сож, а ця остання річка вливається у Дніпро.

Ці річки судноплавні аж до дванадцяти порогів біля міста Переволочна. Пороги дуже утруднюють навігацію до Чорного моря. /38/

IV. Річки Сейм,

V. Судость

VI. та Ільспоф вливаються у Десну.

VII. Псло,

VIII. Сула

IX. та Ворскла — у Дніпро.

Це річки важливі, вони були б судноплавні, якби греблі млинів, збудованих на них, не заважали рухові.

Х. Стугна

XI. і Трубіж вливаються у Дніпро.

XII. Річка Остер впадає у Десну.

Ці три останні річки були у давні часи дуже важливі, береги їхні було добре залюднено. Ще й нині тут видно руїни великих будинків, що доводить наявність у минулому значного населення. Тепер їхні течії перетято великими болотами, що місцями доходять до 3 верст завширшки.

31. Місто Очаків стоїть при з'єднанні Лиману з Чорним морем. Це місто збудував народ, який козаки звать половцями, оскільки вони полювали диких звірів і селилися на рівнинах. Цей народ, нащадок давніх кимврів і готів, чия мова становила суміш руських, польських та валаських слів, називав себе «узи» й так само іменував Дніпро. Тому турки на великій карті, накресленій року гіджри 1137, а нашої ери 1724, де подано Чорне море й навколишні землі, називають Дніпро Ози-Зуч, а пост біля малої фортеці Абложа — Орай Мурза, або форт князя народу «узи». Коли росіяни прийшли у ці місця, вони переробили ім'я генерала Ози Зуч на слово «Очаків», що позначено на турецьких картах як Кааль Ози, тобто фортеця Ози.

Половці, або узи, володіли у 1103 р. містами /39/ Слут за 4 дні подорожі від порогів Дніпра, Руков на Дону, Суборів та Азов.

Понад сто років тому в Очакові оселилися греки. Та, коли турки здобули Костантинополь, Очаків так само перейшов до їхніх рук і залишався під їхньою владою до 1737 р., коли росіяни взяли його штурмом. Того ж року велике турецьке військо оточило Очаків. Відчайдушна облога тривала два тижні, але залога під командою генерала Стоффеля так добре захищалася, що турки після численних вилазок змушені були відступити, а після нападу на їхній табір вони втекли вночі, кинувши майже все спорядження. Потім, у 1738 р., росіяни зруйнували Очаків й вивели звідти залогу через пошесть чуми та різних інших хвороб, таких лютих, що половину залоги спіткала смерть.

Розділ четвертий

Про межі володінь запорозьких і українських козаків

Коли українські козаки піддалися Росії, то насамперед їм було підтверджено привілеї володіння країною, яка їм належала. Ці привілеї, хоч вони й були послідовно підтверджені /40/ всіма царями й куплені ціною козацької крові, зазнали однак тієї самої долі, як і всі інші привілеї. Їх намагалися скасувати або щонайменше відібрати одну по одній від тих, хто з них користався. Це призвело до загального незадоволення у Малоросії.

За царювання імператриці Єлизавети, яка, завдяки своєму фаворитові фельдмаршалу Розумовському, була досить прихильна до козаків, але яка наприкінці свого царювання понад шістьнадцять років не відвідувала асамблеї, не цікавилася ухвалами сенату, не підписувала жодних указів, було створено губернаторство Нова Сербія, до якої включили багато земель та лісів, що віддавна належали козакам. Було також організовано міліцію, або гусарське військо, для нагляду за поведінкою козаків.

Козаки добре розуміли, що такі установи зруйнують їхній лад. Вони безперервно скаржилися цариці. Та замість задовольнити скарги було вирішено заарештувати тих, кого їхні співвітчизники зобов'язали протестувати. Цих депутатів було ув'язнено у Санкт-Петербурзькій фортеці, де вони й загинули з горя. Таке жорстоке ставлення не роззброїло козаків. Вони вислали нову депутацію на захист своїх прав і для того, щоб показати протекторам, що без них, без їхніх рук, без хоробрості, з якою вони проливали свою кров, Великоросія ніколи не зберегла б величезні краї, що ними вона володіє.

Ці вимоги не мали успіху, вони лише озлобили уряд. Він не тільки позбавив козаків привілеїв, які вони мали до того часу. Посланці зрозуміли, що не повернуться додому живими.

Головним предметом суперечки був величезний ліс, що нині становить значну частину Нової /41/ Сербії і який зветься Чорний ліс. Козацькі сланці доводили, що з незапам'ятних часів козаки володіли цим лісом і що, згідно з найдавнішими грамотами запорозьких козаків, Чорний ліс належав їм. Вони доводили, що їхні найдавніші отамани й кошові, як, наприклад, Сірко, зі своїми Козаками порядкували у цьому лісі, маючи пасіки, що деревина, звана «кругляки», здавна належала їм і що, зрештою, ніхто й ніколи не ставив під сумнів їхні права на цей ліс. Вони доводили також, що запорозькі козаки мали у своєму володінні річку Інгул аж до її джерела, що вони вільно займалися там торгівлею, так само як і в іншій місцині, званій Балка Лозоватка, що вони завжди займалися риболовлю на Дніпрі й на всіх малих річках в очаківському степу від острова Хортиця до річки Бог. Запорозькі козаки додали до всіх цих резонів довгий список земель, на яких вони завжди займалися полюванням, а також не менш довгий список річок, де вони ловили рибу, — від джерела до гирла. Вони також додали, що коли кому-небудь був потрібен курган ¹ для виготовлення селітри, він питався про це козаків, бо від них залежав дозвіл. І вони давали такий дозвіл, вимінюючи його на щорічну платню.

Але козацьких доводів навіть не слухали. А щоб покарати козаків за дерзновенність їхніх вимог, їм було відібрано всі їхні землі. У них забрали навіть Чорний ліс, щоб віддати його новим поселенцям Нової Сербії. /42/

Розділ п'ятий

Про поділ козаків України на полки

Мешканці Малоросії поділені на полки, яких налічуємо десять, а саме: 1. Стародубський, 2. Чернігівський, 3. Ніжинський, 4. Київський, 5. Переяславський, 6. Прилуцький, 7. Лубенський, 8. Гадяцький, 9. Миргородський, 10. Полтавський.

Подаємо опис кожного полкового міста.

I. Стародубський полк.

1. У Стародубському повіті знаходиться Стародуб — місто, в якому є суддя. Міщани користаються тут з магдебурзького права й живуть набагато краще, ніж в інших полках. Серед мешканців міста є люди вищого рангу, і між ними — полковник зі своєю старшиною,

цивільні чиновники такого ж рівня, чимало шляхтичів. Стародуб лежить за 150 верст від Глухова.

Мглин так само користується магдебурзьким правом. Бідність його мешканців і погане географічне положення — оце й усе, що можна сказати про це місто. Воно має фортецю для захисту кордону.

Погар — давнє місто, відоме колись під іменем Радогощі, керується тим самим правом, що /43/ й два попередні. Воно є важливим торговельним центром, тут продають коноплі та олію з конопляного насіння.

Новгород-Сіверський, що стоїть над Десною, користується тим же правом. До 1523 р. місто було резиденцією князя, який ним правив. Від цього міста 64 версти до Глухова.

Почеп, у якому живуть дуже багаті купці, належить графові Кирилу Григоровичу Розумовському, генералові-фельдмаршалу й колишньому гетьману Малоросії.

II. Чернігівський полк.

У Чернігівському повіті знаходиться Чернігів — дуже давнє місто, колишня столиця руських чернігівських князів. Місто дуже добре розташоване на березі Десни, воно є нині резиденцією єпископа і має прекрасну школу. Міщани користаються магдебурзьким правом. Полковник разом з іншими начальниками та з канцелярією перебуває у місті, а комендант — у фортеці. За винятком кількох незначних містечок, як Березно, Сосниця та Мена, у цьому полку інших міст нема. Чернігів є на відстані 195 верст від Глухова.

III. Ніжинський полк.

У ніжинському повіті знаходиться місто Ніжин, що стоїть над річкою Остер. У місті є суддя, військовий та окружний суди. Мешканці користаються з магдебурзького права.

Майже вся торгівля у цьому місті знаходиться в руках греків, частина яких приїздить і виїздить, а інші мешкають тут постійно, але всі вони живуть за своїми законами. Сьогодні у Ніжині є чимало купців з Великоросії. /44/

Це місто розташоване на неплодючих грун~тах, тут дуже не вистачає води. Ніжин зазнав багато шкоди від частих пожеж. Від нього 164 версти до Глухова.

Глухів — місто на річці Єсмань біля межі Білгородської губернії.

Від 1708 р. гетьман та інші воєначальники, що разом із ним керували країною, встановили тут свою резиденцію. Нині тут засідає Малоросійська колегія і мешкає старшина, або колишні генерали. Від цього міста 70 верст до Севська.

Батурин, місто на річці Сейм, належить графові Кирилу Григоровичу Розумовському.

Воно відоме як резиденція гетьманів від 1669-го до 1708 р. Цього останнього року воно було взяте штурмом і знищене. Це була кара за те, що всі його мешканці підтримували Мазепу.

Останній гетьман граф Розумовський наказав механікові Гіршбергеру збудувати на річці Сейм відомий водяний млин, але він згорів 1765 р.

Батурин стоїть за 83 версти від Глухова.

Кролевець — місто, розташоване за 39 верст від Глухова. У ньому відбуваються славнозвісні ярмарки.

У Кролевці є п'ять церков, багато ставків, але нема жодної річки. Борзна, Нова, Млини, Конотоп, Ямпіль та Вороніж — найкращі містечка, належні до цього полку.

IV. Київський полк.

У Київському повіті знаходиться Київ, що стоїть над Дніпром. Як свідчать давні письменники, місто було збудоване трьома князями — Києм, Щekom та Хоривом. Колись воно було у повному розквіті, тут мали свою резиденцію великі князі Русі, але внутрішні війни та безперерв/⁴⁵/ні навали поляків і татар позбавили Київ його блиску. Проте й нині місто відзначається вигідним географічним положенням і є найкращим в усій Малоросії. Тут живе митрополит усієї Русі, а також генерал-губернатор. Тут є гарнізон, дві фортеці, комендант, славнозвісна академія — найдавніша й найкраща школа на всій Русі, багато монастирів. У нижньому місті, що зветься Подолом, є суддя. Апеляції на його ухвали подаються київському генерал-губернаторові. Козаки та селяни, що живуть навколо Києва, підсудні Малоросійській колегії. Відстань від Києва до Глухова — 302 версти.

Козелець та Остер, два міста на річці Остер, керуються магдебурзьким правом.

У першому з цих двох міст мешкає полковник та інша старшина Київського полку, у другому є рада провінції (земський суд) і рада для розмежування земель (суд підкоморський). У Козельці є міський суд, суддя та урядовий суд.

V. Переяславський полк.

У Переяславському повіті знаходиться Переяслав, місто, засноване в одинадцятому столітті на річці Трубіж.

Воно користується з магдебурзького права, має єпископа та семінарію. У ньому мешкає полковник і вся старшина його полку. Від нього 255 верст до Глухова.

VI. Прилуцький полк.

У Прилуцькому повіті знаходиться місто Прилуки, відоме лише завдяки тому, що в ньому мешкає військова старшина і перебуває цивільна влада провінції. Воно розташоване за 175 верст від Глухова. /⁴⁶/

VII. Лубенський полк.

У Лубенському повіті знаходяться Лубни, розташовані на пагорбах над річкою Сулою.

Воно є місцем перебування штабу та керівництва полку. Тут є також монастир і добра військова аптека. Відстань звідси до Глухова — 227 верст.

Ромен, чи Ромни, над Сулою — місто велике й усім відоме завдяки своїм ярмаркам, особливо тому, що відбувається 20 липня. Його відстань від Глухова — 133 версти.

VIII. Гадяцький полк.

У Гадяцькому повіті знаходиться Гадяч — місто, розташоване на пагорбах над річкою Пслом.

Воно належить фельдмаршалові й колишньому гетьману Малоросії графові Кирилу Григоровичу Розумовському.

Гадяч є місцем перебування полковника і суду цієї провінції. Його віддаль від Глухова дорівнює 157 верстам.

IX. Миргородський полк.

У Миргородському повіті знаходяться Сорочинці — містечко на Пслі, що належить одному шляхтичеві, за 212 верст від Глухова.

Містечко завдячує своїм існуванням об'єднанню різних невеликих земельних володінь, даних як винагорода хоробрим людям, які відзначилися на війні.

У цьому містечку, розташованому за 212 верст від Глухова, мешкають полковник і судді провінції.

Миргород — містечко, відоме лише через те, що воно дало ім'я полку. /47/

Городище — найкраще містечко на Дніпрі, важливе завдяки своїм ярмаркам.

X. Полтавський полк.

У Полтавському повіті знаходиться місто Полтава, розташоване на річці Ворсклі на просторому узвишші. Тут мешкає полковник і численна старшина.

Генерал-аншеф Української дивізії живе тут майже постійно.

Міщани Полтави керуються магдебурзьким правом. Місцеві мешканці ведуть велику торгівлю биками з Сілезією.

Це місто загальновідоме завдяки битві 1709 р. між Карлом XII і царем Петром I. Від нього до Глухова — 292 версти.

У місцях розташування усіх цих полків повітря є найчистіше і найздоровше. Найкращим доказом цього є те, що мешканці цієї країни хворіють лише тими хворобами своїх місцевостей, про які ми говорили раніше.

Хоча їхні найближчі сусіди, кримські татари й турки, дуже часто бувають спостигнуті чумою, ця напасть рідко переступає поріг Малоросії; а коли вже трапляється таке нещастя, то воно звичайно невдовзі зникає.

У полках, оточених безлюдними степами, недавно вимерло багато худоби. Часом ця епізоотія повторюється.

За винятком незначної частини Стародубського полку, мешканці усіх полків мають великі володіння і збирають прекрасні врожаї усіх видів збіжжя, так що дуже часто їм навіть буває важко знайти досить місця для зберігання зерна. /48/

У Переяславському, Прилуцькому, Полтавському, Гадяцькому, Лубенському та Миргородському полках лани такі широкі та просторі, що власники не можуть знайти достатньої кількості наймитів, щоб зібрати все. Тому вони лишують велику частину врожаю незібраного, щоб годувати худобу, якої в них дуже багато.

Мешканці Чернігівського, Ніжинського та Київського полків більш роботящі, ніж жителі степових місцевостей. Мешканці Стародуба перевищують усіх своїм запалом до роботи, вони працюють так само і навіть більше, як селяни Великої Росії. Стародубські шляхтичі та селяни найбагатші з усіх. Стародубський полк і частина Чернігівського мають більше лісів, ніж потрібно їхнім мешканцям. Досить багато лісів є й у Ніжинському та Київському полках, але в інших полках у багатьох місцевостях лісів бракує. Більшість мешканців, будуючи хати, замінюють дерево глиною, якою вони обмазують свої домівки. А для опалення вони вживають соломку, кизяки, сухе галуззя та листя тощо.

У цій країні дуже багато трав. А річки, озера та ставки переповнені рибою.

Більшість садів дає найрізноманітніші і найсмачніші плоди.

Один лише виноград важко знайти у Малоросії, та ще шовковиць майже ніде нема. Проте недавно їх почали садити у Києві та Полтаві, там же стали розводити виноградники, і вони добре ростуть, так що мешканці цих міст починають виготовляти вина і прясти шовки.

До звичайної продукції країни належать коноплі, льон, мачтове дерево, поташ, олія з конопляного сім'я та лляна олія, тютюн з американських сортів, посаджених в Україні, мед, /49/ віск, вовна всіх різновидів, сало, горілка, селітра, багато коней та взагалі худоби, насамперед биків, що становлять важливий предмет торгівлі з Санкт-Петербургом, і в першу чергу з Сілезією.

У Малоросії є безліч качок та гусей. Цікаво, що коли ви хочете тримати цих птахів, то їх треба замикати на початку зими, інакше вони відлетять і житимуть цілу зиму в степах біля джерел. Як тільки зима закінчиться, вони вертаються завжди у той самий двір, де їх годували, і жоден птах ніколи не залетить до чужого двору.

Крім цього, у різних місцевостях є мануфактури та фабрики для виготовлення поміж інших товарів сукна, шкіряні заводи та інші.

Розділ шостий

Про історію запорозьких та українських козаків аж до тих часів, коли вони звикли до осілого життя

Хоч від самих початків свого існування козаки були воїнами і саме такими їх пізнали сусідні народи, час, коли вони сформувалися в націю, визначити неможливо. Війна, яка стала колискою їхньої слави, не залишала їм часу на /50/ опис їхніх героїчних дій. Завжди при зброї, вони мало турбувалися про те, щоб передати нащадкам розповіді про свої подвиги. Життя їхнє було просте, вони існували завдяки відібраній у ворогів военній здобичі, дбали про збереження своєї свободи і аж ніяк не хотіли терпіти постійну владу над собою. Гетьман або кошовий та кілька помічників — оце й усі начальники, яких вони настановили.

Походження козаків, якщо можна їм вірити, сягає 800 року, а їхні перші військові збори відбулися 948 р.

Ось що вони нам розповідають про свою давню історію. Один чоловік на ймення Симеон прибув з Польщі у Лиман — місто у гирлі Бугу. Звідти він пішов на косу ¹ — це слово означає вузьку смугу землі або взагалі піщану міліну. Та коса й досі зветься з цієї причини Семенів Ріг. Той Семен прийшов на цю смужку землі, щоб полювати на диких кіз, кабанів та на іншу звірину. По багатющих ловах протягом літа він повернувся, щоб перебути в себе решту року. Його товариші, дізнавшись про безліч дичини навколо коси, зібралися його супроводжувати. Їх була ціла сотня, і вони обрали його на свого голову, або отамана.

На протязі багатьох років вони мешкали у тому гирлі Бугу. Їхні сусіди, які називали їх хозарами, вважали їх відмінними стрільцями з сагайдаків.

Грецький імператор, який жив у Царгороді, воював з турками, котрих там звали сарацинами, і шукав скрізь солдатів, які б його підтримали. Він прочув про козаків-сагайдачників, які завжди влучали в ціль і мешкали неподалік від нього. /51/

Зрадівши цій новині, він відправив до них посланця з великими грошима. Той приїхав до козацького коша ², де був їхній отаман, і сказав їм, що його послав імператор греків передати їм великі гроші, а щоб вони за те погодилися піти на Дунай битися з його ворогами. Отаман прийняв пропозицію, одержав гроші й на чолі усіх хозарів негайно вирушив у похід.

Насамперед він пішов до українських містечок Лисянки й Медведівки та інших, де його військо зросло до 2 000 душ, і згодом вийшов на Дунай.

Прийшовши на береги цієї ріки, він не раз перемагав турків, а потім уславився в одній битві, коли ⁴ забрав у них усіх коней та худобу, відрізав їм відступ на рівнину, зруйнував міста, які мали з усіх укріплень лише редути, а їхніх мешканців узяв у полон або віддав на вістря мечів.

Після такої великої перемоги над сарацинами грецький імператор запевнив хозарів у своїй прихильності й узяв їх під свій захист. Він дав їм ім'я козаків і письмові рекомендації польському королю, у яких, віддавши належну шану воїнам, просив короля узяти їх під захист за їхню хоробрість і поміняти ім'я хозарів на козаків.

Отаман зобов'язався сам передати ці листи польському королеві. Його зустріли в короля з великою пошаною й дуже хвалили за те, що він здобув на війні таку славу.

Коли отаман повернувся від короля, він отаборився в околицях Очакова, на Дніпрі, де збудував собі оселю, яка зветься улус. Від того часу кількість козаків збільшувалася день у день. Особливо великий приплив людей стався через приїзд багатьох польських шляхтичів, які, опинившись у злиднях через власні розпусту та /52/ марнотратство, воліли краще битися разом із козаками за здобич, аніж померти від голоду у своїх селах. Об'єднані сили цих людей зробили козаків жахом Сходу.

Розділ сьомий

Про обов'язки та посади запорозьких та малоросійських козаків

Про гетьмана

Керівник козаків завжди звався гетьманом. Цю назву запозичено в поляків, які так іменували своїх командувачів ще до того, як почали існувати козаки.

Спочатку влада гетьмана була дуже обмежена. Він не наважувався нічого почати, не порадившись зі старшиною й не здобувши схвалення усього козацького народу.

Маєтності гетьмана спочатку становило єдине Чигиринське староство. Згодом до нього додалося Гадяцьке староство, і нарешті його прибутки перевищили 100 000 карбованців.

Той, хто мріє про гетьманську булаву, має бути воїном, народитися в законному шлюбі і здобути прихильність усіх козаків і цілого народу, бо все військо завжди обирає гетьмана одноголосно. Він має резиденцію у місті Батурині. /53/

Про головну старшину.

Після гетьмана йде головна старшина, або старші керівники. Їх дев'ятеро від того часу, як Мала Росія підкорилася Великій.

Гетьман не може нічого зробити, не порадившись зі старшиною. Обирають їх на ціле життя, і гетьман не має права навіть їх карати. Про їхні провини гетьман зобов'язаний повідомляти царя Великої Росії.

Про інші посади

Це не єдині посади, відомі в козаків. Є й чимало інших різних ступенів, крім тих, що вже не існують.

1. До цих останніх належить генеральний обозний. Так звався начальник артилерії Малоросії як під час походів, так і за мирного часу. Він засідав у колишньому генеральному суді, головою якого був гетьман. Для свого утримання він мав землі, на яких стояло чотириста

будинків.

2. Двоє генеральних суддів, які мали засідати у генеральному суді Малоросії, до якого скликали суддів з міст, містечок, сіл тощо. На землях, які їм давали для їхнього утримання, стояло триста будинків.

3. Підскарбій, або генеральний скарбник. Цю посаду було утворено 1729 року для нагляду за прибутками та витратами країни. Місце, де зосереджуються прибутки, зветься канцелярія генерального підскарбія. На його утримання давалися землі з трьомастами будинками.

4. Генеральний писар, або генеральний секретар, має подавати свої висновки щодо всіх справ як цивільних, так і воєнних, що підлягають розглядові генеральної канцелярії. /54/

5. Двоє генеральних осавул, або генеральних ад'ютантів. Їхній обов'язок — попереджати та викоринювати зловживання у війську у мирні та воєнні часи, а також провадити огляди війська.

6. Генеральний хорунжий є охоронцем великих прапорів, що їх дарує російський двір кожному гетьманові після його обрання.

7. Генеральний бунчужний є охоронцем військового знака, що зветься бунчук, або кінський хвіст¹. Його так само російський двір дарує кожному новообраному гетьманові. У воєнний час він має під своєю командою усіх своїх соратників, про яких ми говоритимемо трохи згодом.

Кожен із цих чотирьох останніх офіцерів має для свого утримання по двісті будинків. У мирний час вони перебувають на цивільній службі, особливо коли гетьман скликає суд.

Військові посади

1. Полковник. Він має повну владу над підпорядкованими йому солдатами. Він дбає про всі їхні потреби і приймає рішення про всі воєнні операції полку після наради зі старшими офіцерами. Він встановлює артилерію у містах, і для цього при ньому завжди знаходиться полковий обозний. Крім цього, він є головою провінційного суду свого полку.

2. Осавул, або ад'ютант полку. У кожному полку їх є двоє для підтримання порядку.

3. Двоє полкових хорунжих. Вони наглядають за бойовими прапорами. Коли козаків посилають на кордон, ними завжди командує хорунжий.

4. Сотник — командир сотні козаків. Кількість сотників непостійна у полках, так само як і /55/ кількість козаків. Його обов'язок: дбати про всіляке збільшення добробуту підпорядкованих йому ста козаків, які мешкають у селах. Йому допомагає найстарший з цієї сотні. Хорунжий охороняє полковий прапор.

6. Значкові товариші — це чотириста козаків, обраних звичайно в усіх полках. Вони зобов'язані одержувати й виконувати накази своїх полковників щодо будь-яких справ, військових чи інших.

Посади в артилерії

1. Ми вже говорили про генерального обозного, який командує артилерією Малоросії на полі бою і в мирний час. Він має під своєю командою всю артилерію, осавул, хорунжих та полкових обозних; кожен із них повинен наглядати за артилерією своєї частини. Вони дістають накази від генеральної канцелярії артилерії.

2. Бунчукові товариші. Їхні пости існують від часів, коли найважливіші посади залежали від козацьких виборів. Перші військові товариші, які брали участь у війні, підлягали наказам бунчужного генерала, через що й дістали назву бунчукових товаришів, або ад'ютантів бунчужного. Та після встановлення більшого порядку у військових посадах їх поставили одразу після полковника. У мирний час їх використовують для різноманітних доручень.

3. Військові товариші — це офіцери, які у воєнний і мирний час виконують накази, що приходять з петербурзького двору. Ці двоє офіцерів підлягають генерал-губернаторові й не одержують ніяких наказів з полковницької канцелярії. /56/

Колись було організовано у Малоросії піхоту й кавалерію на тих самих основах, що й інші регулярні війська того часу. У 1709 р. їх було скорочено до трьох піхотних рот, якими командували вищезазначені офіцери.

Звичайна кількість міліції, або війська, дорівнює двадцяти тисячам. Їх набирають по одному від кожної родини. Крім цього, армія складається з селян, які працюють поденно в козаків, допомагаючи їм і відбуваючи військову повинність у разі потреби. У мирний час їх використовують для внутрішніх потреб держави. Крім цього війська, є ще три роти, що дістають платню та добові раціони. Є також кілька регулярних солдатів, які звалися колись жолдаками, а нині фузілерами, що охороняють свою столицю Глухів. Не забуваймо й про прекрасні запорозькі частини. Назву їхню цілком виправдано, бо ці частини формуються з мешканців Січі на Дніпрі, які зовсім не мають родин і живуть з полювання та риболовлі, а ще з торгівлі з татарами. Їх поділено на тридцять вісім куренів, у яких налічують тридцять-сорок тисяч душ. Командує ними кошовий отаман. Останній з тих, хто займав цю посаду, одержав від імператриці Катерини II за свою службу в неї золоту медаль з її портретом, яку він носив на блакитній стрічці на своїх грудях.

Їхні судді, секретарі та осавули часто змінюються з волі народу, і кожна січ. має коло себе окрему залогоу зі своїм командувачем. /57/

Розділ восьмий

Про колишній і нинішній уряд Малоросії

1. Генеральна канцелярія була колись під єдиною орудою гетьмана, і всі справи залагоджував генеральний секретар. За гетьманів Данила Апостола та графа Розумовського усі воєнні та цивільні справи належали до відомої канцелярії, що складалася з трьох достойників Великої Росії і з трьох — Малої. З того часу, як у Глухові було створено колегію для малоросійських справ, вона стала займатися справами, які до того вирішувала канцелярія.

2. Генеральний суд є останньою інстанцією для апеляцій на вироки, винесені міськими, містечковими та сільськими суддями в усіх кримінальних справах і в більш-менш важливих справах цивільних. Генеральний суд бере до уваги інформацію, одержану від комісарів, висланих на місце подій. Колись цей суд складався з колишніх воєначальників. Згодом вони були замінені на вихідців з Великої Росії. Потім щороку в кожному полку стали обирати одного генерального суддю. Нині члени цього суду призначаються санкт-петербурзьким сенатом. Іноді він призначає генеральними суддями деяких людей, що є родом з Малоросії. /58/

3. Канцелярія скарбниці Малоросії є під орудою генерального підскарб'я. Вона наглядає за економією, прибутками й видатками країни.

4. Генеральна комісія для перевірки рахунків. Вона перевіряє всі реєстри прибутків та видатків національної каси. Їй підпорядковано комісії кожного полку для здійснення цих перевірок.

Міський, або городський суд

В усій Малоросії є десять однакових судів, за кількістю полків, де провадять кримінальні процеси. Полковник є тут на першому місці. На другому — полковий суддя у супроводі двох колишніх офіцерів.

Суд для селян, або земський суд

Є десять судів у Малоросії, які розв'язують суперечки між селянами. У кожному з них головує суддя з міщан та його помічник.

Суд, що зветься підкоморський. Підкоморій, або землемір, одержує скарги щодо розмежування землі, які йому надсилають міські суди та суди для міщан. На його рішення подаються апеляції до генерального суду. Відповідно до вимог, цей суд висилає комісарів на спірну землю, які перевіряють присуд землеміра і підтверджують або скасовують його. Підкоморій має допоміжних землемірів, яких він посилає на місце, якщо йдеться про не дуже важливі справи.

Мешканців Малоросії поділяють на такі класи:

1-й клас. Священики, або біле духовництво ¹.

2-й клас. Шляхта, урядовці й ті, хто вже пішов у відставку.

3-й клас. Військові, або козаки.

4-й клас. Міщани, або мешканці міст різного стану. /59/

5-й клас. Посполиті, тобто селяни, або хлібороби, що їх звичайно звать у цій країні «піддані» — кріпаки. Їх не можна продавати окремо, але, коли продають землю, до якої їх прикріплено, вони разом із цією землею переходять під владу нового власника.

Духівництво за законами країни та угодами, укладеними з гетьманами, має всі вигоди шляхти за винятком права купувати нерухоме майно; це було йому заборонено указом 22 серпня 1728 р. після відповідного подання гетьмана. Духівництво складається з митрополитів, єпископів, архімандритів у монастирях та ігуменів, або абатів, які одержують прибутки з земель, що належать їхнім монастирям. Протопопи, або старші священники, та священники з рештою тих, хто служить у церквах, мають утримання також від цих земель, що управляються так само, як володіння шляхти.

Ось як поділяється шляхта:

1. Кілька давніх шляхетських родин, які завжди мешкали у цій країні й одержали свої землі від руських великих князів до того, як тут встановилося польське панування. Таких родин небагато.
2. Кілька шляхетних польських родин, які мають атестати, що дозволяють їм володіти нерухомим майном. Ці атестати були їм дані під час польського панування й підтверджені польськими королями та великими князями литовськими. Якщо вони втратили під час війни свої титули, то права їхні не було порушено, що доводить, наприклад, безперервне користування прибутками від їхніх земель тощо.
3. Дворяни, що їх посилає час від часу Велика Росія у Малу. /60/
4. Ті, що їм було подароване шляхетство за їхні заслуги, хоча вони походять з козаків, і навіть за їхню службу у мирний час. Це було спеціально встановлено й визнано у Зборовському трактаті між королем та Річчю Посполитою і Хмельницьким.
5. Ті, хто за їхню службу або на підставі угод між Росією, з одного боку, і гетьманом та народами Малоросії, з другого, дістали від Великої Росії землі і хто має документи, які підтверджують їхнє право власності.
6. Ті, хто за свою службу одержав землі від гетьмана, хоч вони й не мають відповідних документів. Російські великі князі взяли на себе зобов'язання підтвердити гетьманські дари, якщо до них звернуться. Термін давнини не було встановлено, і не може бути й мови про те, що в них можуть відібрати те, що вони дістали від гетьманів, чий дар заступає всі документи.

Уся ця шляхта користується найбільшою свободою в усьому, що стосується її земель та іншого нерухомого майна, і найбільшими прерогативами, наприклад, щодо купівлі землі, вступу на службу, вибору між посадами засідателя й радника у судах та використання продукції своїх володінь на власний розсуд.

Шляхтич може бути заарештований лише за образу величності та участь у заколоті, що має бути підтверджено переконливими свідченнями, які подаються негайно. Цей народ б'ється за свободу, не шкодуючи життя, він б'ється й за своє добро та привілеї. Це визнав Петро I у маніфесті, адресованому українцям 6 листопада 1708 р., у таких висловах:

«Нема іншої нації на землі, яка могла б похвалитися, що користується більшими корисними /61/ привілеями, утвердженими на свободі й властивими їй та її країні, аніж мешканці Малоросії під нашим милостивим скіпетром. Ми бажаємо, наказуємо та встановлюємо нинішнім маніфестом, щоб ніхто, під страхом наклепачки на себе нашу немилість, не замірявся вимагати від них більше однієї копійки з голови для нашого скарбу. У разі порушення закону ми обіцяємо їм нашу допомогу. Крім того, ми зобов'язуємося допомагати їм і підтримувати збройною силою проти будь-якої небезпеки на просторах Малоросії, а

також захищати їхні християнські церкви, монастирі, міста та домівки проти будь-яких нападів невірних чи турків».

Малоросійському війську, яке звичайно зветься козаками, Польща, коли Малоросія була під її протекторатом, надала багато пільг та привілеїв, винагороджуючи за важливу та віддану службу. Коли Малоросія перейшла під протекторат Великої Росії, усі привілеї козаків було збережено. Ці привілеї полягають у вільному користуванні їхнім майном, у вільних виборах їхніх гетьманів та інших керівників. Що ж до військової служби, то їм дозволено вільно вступати на неї без будь-яких перешкод, щоб допомагати Великій Росії. Цих умов дотримувалися від часів царя Михайловича аж до смерті імператриці Єлизавети таким чином, що кожен цар, який правив у цьому проміжку часу, давав їм своє царське слово й підписував власною рукою обіцянку не порушувати цих умов.

Міщани одинадцяти міст, які ми згадували при поділі Малоросії на полки, живуть за магдебурзьким правом, яке є законом в усьому, що стосується купців, рибників, митців та робітників. Таким чином, шляхтичі й козаки, які мають пра/62/во риболовлі у містах, або ті, що мають там будинки, повинні коритися законам того міста.

Суди в цих містах складаються з охоронця, бургомістрів і радників, які знають усього потроху. Апеляції на їхні присуди подають до генерального суду.

Малоросійські селяни та хлібороби зберегли право, згідно з їхніми привілеями, переходити з одного місця на інше та з землі одного поміщика на землю іншого за невелику таксу, яку вони сплачують Великій Росії і яка поповнює запаси, призначені на утримання регулярного війська у Малоросії. Що ж стосується податків на їхню власність, то тут нема нічого певного. За винятком міщан, про яких ми вже говорили, всі мешканці оподатковуються відповідно до привілеїв, наданих їм за часів, коли вони були під протекторатом Литви, згодом — польської корони й нарешті Великої Росії, за законами Великого князівства Литовського, які звичайно зуть статутами, за наказами коронного сейму, відданими до 1654 р., коли вони стали під протекцію Великої Росії, й нарешті за наказами царів Великої Росії, відданими від 1655 р.

Торгівля мешканців Малоросії найбільше процвітала від часів давньоруських князів до нападів татар та поляків, перед занепадом Візантійської імперії і навіть після вигнання греків з Криму. Бо, коли вірити давнім руським літописам, можна було долати дніпрові пороги з найбільшими кораблями й досягати таким чином Чорного моря. Від тих часів різні небезпеки, а насамперед — пониження рівня води у Дніпрі, яке вже не дозволяє перепливати через пороги, — все це істотно заважає торгівлі. Тепер вони торгують продукцією своєї країни, /63/ транспортуючи її суходолом до Риги, у Данціг, до Сілезії, до Польщі, у Крим та до інших місцевостей.

Розділ дев'ятий

Деякі звичаї запорозьких козаків і козаків Малоросії

Запорозькі козаки носять як відмінний знак на маківці голови чуб, великий, наче жмуток пір'я. Решту голови вони голять. Вони надають такого значення цьому чубові, що коли один козак вирве його в іншого, то мусить заплатити йому п'ять карбованців.

Дівчата низького походження носять у Малоросії коси, з'єднані на голові, як у деяких місцевостях Німеччини. Але дівчата вищого стану перев'язують волосся стрічкою і лишають його вільно звисати ззаду, не вживаючи ні пудри, ні помади.

Коли малоросійська дівчина кохає хлопця, вона йде до його батьків і, заходячи до хати, каже їм: «Помагай Бог». Це вітання, яке завжди промовляють, прийшовши до когось-небудь. Потім вона сідає і звертається до свого коханого з такими словами: «Іване, Федоре, або якийсь інше ім'я, одержане при хрещенні, доброта, напи/64/сана на твоєму обличчі, запевняє мене, що ти будеш добре керувати своєю жінкою й любити її, а твоя добродетель дає мені надію, що ти будеш добрим господарем. Знаючи твої достоїнства, я вирішила прийти, щоб смиренно просити тебе узяти мене за жінку». Після цього вона так само звертається до батька та матері хлопця, настійно просячи їх погодитися на шлюб. Якщо їй відмовлять або відкладатимуть рішення, вона відповість, що не вийде з хати доти, доки не одружиться з предметом свого кохання. Часом батьки наполягають на своїй відмові, але, якщо дівчина досить уперта і має терпіння лишитися в них на кілька днів, а то й тижнів, вони не тільки будуть змушені погодитися на шлюб, а часто ще й переконуватимуть свого сина одружитися з нею. Зрештою, й парубок, побачивши наполегливість дівчини, звичайно буває зворушений і при звичається до думки про одруження. Таким чином українські селянки добиваються бажаного, якщо виявлять хоч трохи твердості. Вони зовсім не бояться, що їх виженуть з хати їхнього коханого. Батьки не наважаться на це, бо вони переконані, що накличуть на себе гнів Божий та всілякі нещастя. До того ж це означало б завдати тяжкої образи родині дівчини.

У цих людей досі існує своєрідний шлюбний звичай. Коли настає час вести молоду до шлюбного ліжка, її родички затримують дівчину і перед тим, як покласти у ліжку, дбайливо її оглядають, щоб не допустити ніякого обману у таїнстві, яке має відбутися. Як тільки молоді вляжуться, усі гості танцюючи заходять до їхньої кімнати. Якщо молода зітхає, танці вибухають з новою силою і батьки виявляють своє задово/65/лення. Коли ж молода мовчить, танці припиняються і всіх огортає смуток. Після цього присутнім показують шлюбну сорочку, що має свідчити про честь або безчестя дівчини. Якщо на ній є знаки дівоцтва, у вікні вивішують червоний прапорець, а друзі та сусіди вітають молоду і, якщо вона бідна, наділяють її подарунками. Та коли її погана поведінка або які-небудь вади в будові тіла не дозволили побачити бажані знаки, тоді вивішують прорване простирadlo і кожен має право принижувати її докорами. Але насамперед ці дорікання висловлюють її матері.

Під час шлюбу батько молодої дає їй кілька стусанів, приказуючи: «Якщо надалі ти не будеш слухняна, то тепер уже твій чоловік тебе каратиме».

Іноді пан, що володіє селом, запрошує селян танцювати перед його будинком і сам разом зі своєю жінкою та дітьми танцює з ними разом. Слід сказати, що більшість сіл в Україні оточено густими лісами, де влітку ховаються селяни від татарських нападів. Хоча ці селяни є кріпаками, вони з незапам'ятних часів мають право викрасти під час танцю панночку, хай навіть і доньку їхнього пана, якщо вони зроблять це дуже спритно, бо інакше вони пропали. Отже, вони хапають свою здобич і ховаються з нею в гушавині сусіднього лісу. Якщо вони зможуть залишатися там невикритими протягом доби, то їм прощається викрадення й вони можуть одружитися з панночкою, якщо вона згодна.

Якщо ж їх знайдуть протягом двадцяти чотирьох годин, то їх карають смертю без будь-якого суду. /66/

Рано-вранці у Великодній понеділок парубки виходять юрбою на вулиці, хапають усіх дівчат, яких вони стрінуть, ведуть їх до криниці й виливають їм на голову п'ять або шість відер води. Грати в цю гру дозволяється лише до полудня. У вівторок дівчата можуть помститися, але вони роблять це більш вправно. Кілька дівчат ховаються у хаті, й кожна з

них тримає глек з водою. Маленьку дівчинку ставлять на варті, і вона попереджає дівчат, як тільки побачить хлопця, що йде повз хату. Одразу всі дівчата вискакують на вулицю, хапають того хлопця з шумом та гамом, дві або три найсильніші його тримають, набігають ще й сусідки, і чимало глеків з водою виливається бідоласі на голову.

Чоловіки мають у Великодній понеділок іншу розвагу. Вони збираються вранці юрбою і йдуть до свого пана, несучи йому курей та іншу птицю. Пан на знак вдячності частує їх оковитою. Він наказує вибити дно в барила, встановленого посеред двору, й запрошує селян стати довкола. Тоді він бере великого ополоника, наповнює його оковитою і п'є до найстарішого серед селян. Потім цей селянин п'є у свою чергу з ополоника, який переходить з рук у руки і з рота до рота. Згодом усе повторюється і так триває доти, доки барило не випорожниться. І, якщо це сталося ще перед вечором, пан повинен наказати викотити інше барило, з якого питимуть так само, як із першого, бо він зобов'язаний частувати своїх селян аж до заходу сонця. Після заходу дають знак закінчення -свята. Той, хто тримається на ногах, повертається до своєї хати, а інші лягають просто неба і сплять, доки самі не прокинуться. Часом їх сон триває понад добу. /67/

У Малоросії, якщо дівчина народить дитину, її прив'язують за волосся до церковних дверей, і кожен, хто заходить до церкви плює їй в обличчя і лає.

Якщо заміжно жінку спіймають на гарячому, її закопують у землю до шиї живою і так її залишають, щоб вона померла від голоду й спраги. Ця кара колись була поширена й у Великороса, але нині її вже там не застосовують.

Оскільки запорозькі козаки не допускають жінок у свої курені, вони йдуть у Польщу або на кордони Великоросії, щоб викрадати там дівчат.

Якщо один козак має таку злостивість, що вб'є другого з умисним наміром, то його кладуть на тіло вбитого і їх ховають в одній могилі. Цей звичай вже зник у Малоросії, але він зберігався в запорозьких козаків аж до кінця їх існування.

У Малоросії при кожній церкві, без винятку, є лікарня або лазарет, де люди, справді бідні й нездатні себе забезпечити, доглянуті коштом церкви, залежно від її прибутків.

Найперше, чого вчать молодь, це є повага й шана до людей похилого віку. Це доводить, що нинішній устрій походить від патріархального ладу.

Гостинність так поширена по всій Малоросії, що іноземець, подорожуючи по країні, ніколи не потребує робити витрати на ночівлю та харчування.

В запорозьких козаків курені завжди стоять відчинені. Будь-який мандрівник чи перехожий може туди зайти і з'їсти все, що він знайде їстівного, якщо навіть нікого нема вдома. Йому навіть ніхто не дорікне, як він усе з'їсть, але він /68/ не може нічого забрати з собою, якщо не хоче наразитися на суворе покарання, бо існує священний принцип недоторканності будь-якої речі, що знаходиться в курені.

З цього принципу, якого вони ретельно дотримуються, випливає обов'язок для того, хто знайде яку-небудь річ на Січі, прив'язати свою знахідку до високого стовпа й лишити її там протягом трьох днів, після того, якщо не з'явиться її власник, він може вважати її своєю. Та якщо він забере річ, не виставивши її на огляд, і не відкриється, тоді його самого прив'язують до високого стовпа посередині майдану й кладуть біля нього чимало кийв. Кожен, хто проходить повз прив'язаного, повинен узяти кия і тричі вдарити винного. І якщо навіть перший удар стане смертельним, то ніхто не докорятиме, а всі негайно схвалють цю

дію оплесками. Після трьох ударів потерпілого частують чаркою горілки, посудина з якою стоїть поблизу, приказуючи: «Пий, вражий сину!»

Від часу, коли запорозький козак залишає свій курінь, щоб ніколи до нього не повернутися, він втрачає свою назву козака-запорожця і дістає ім'я гайдамаки або розбійника з битого шляху.

Щоб убезпечити себе від вошей, запорозькі козаки варять дуже жирну рибу, що зветься осетрина. Коли жир вкриє воду у казані, козак занурює у нього нову сорочку й лишає її на певний час просочитися тим жиром. Потім він вдягає її і зніме лише тоді, коли вона стане зовсім ветха.

Запорозькі й українські козаки мали звичай насипати кургани, або пагорби, щоб ховати в них тих, хто чимось відзначився. І якщо хто-небудь загинув у бою за батьківщину, то йому споруджують такий самий мавзолей, навіть коли його тіло не було знайдене. Ще й сьогодні можна побачити багато курганів у степах Очакова та Криму. Турки й татари зберегли цей звичай, а поляки його втратили.

Жодна нація не виявляє стільки поміркованості в незгодах, як мешканці Малоросії. Там обидва супротивники спокійно їдуть тим самим возом, п'ють, їдять і сплять разом, навіть коли треба проїхати 300 верст, щоб дістатися до судді. І коли вони нарешті до нього добираються, кожен представляє свої докази й розпочинає справу проти другого. Така поведінка є, безперечно, одним з найкращих свідчень того, як вони поважають закони, а також безсторонності та справедливості тих, хто забезпечує їх виконання.

У минулому у Малоросії зовсім не було лікарів. Їх заступали старі жінки, що так добре знали ботаніку та природу рослин, що лікували усі хвороби простими засобами й з величезним успіхом.

Коли козаки мають гарячку, то звичайним засобом проти неї служить половина заряду гарматного пороху, розведеного в горілці, що її вигнано з зерна. Проковтнувши цю суміш, вони лягають, засинають і прокидаються в доброму здоров'ї. Інші замінюють порох на попіл.

Коли їх поранено й нема кому подати їм допомогу, вони беруть жменю землі, розводять її своєю слиною і змащують рану.

За царя Олексія Михайловича існував закон, за яким вихрещений татарин одержував привілеї російського князя, якщо він був шляхтичем у своїй країні. /70/

Вихрещені євреї у Малоросії користувалися правами місцевих шляхтичів. Але тепер якщо чоловік вихреститься з будь-якої релігії, то стає кріпаком і його ім'я записують до «подушного окладу» — книжки, яка містить імена всіх, хто платить подушний податок щороку.

Колись усі мешканці Малоросії користалися якнайбільшою свободою. Якщо комусь не подобалося життя на землі одного пана, він залишав її й переходив на землю іншого. Наказом імператриці Катерини II це було заборонено. Тепер, коли хто-небудь незадоволений своїм паном, він може поскаржитися на нього судді. На лихо для цього селянина, процес тягнеться без кінця або ж його нарешті відсилають до його пана, додавши до цього присуду кілька ударів кием.

Мешканці Малоросії у минулому не обкладалися податками. Царствующа імператриця, щоб не дратувати їх подушним податком, наказала збирати щороку по карбованцю від кожної

оселі. Нині ж, незважаючи на свої привілеї, вони зобов'язані платити подушне, як селяни Великої Росії. Вони так зненавиділи цей податок, що тисячі козаків втекли до Польщі.

Ще на початку царювання Катерини II було заборонено купувати землю в Малоросії тим, хто не був записаний до реєстру, поданого Хмельницьким цареві Олексію Михайловичу. Але цариця, щоб зміцнити свою владу у Малоросії, скасувала цю заборону й дозволила великоруським поміщикам купувати землю у Малоросії, а поміщикам з Малоросії — у Великої Росії.

Коли мешканці Малоросії б'ються, то завжди або навкулачки, або киями й ніколи не вживають холодної зброї. Завдяки цьому звичаю /71/ мало місце таке парі: приватні радники імператриці панове Теплов та Желягін були в неї, коли її повідомили про арешт ченця Олександро-Невського монастиря, який перерізав горло дівчині, що завагітніла від нього. Теплов сказав Желягіну: «Закладаюся, що цей чернець не малорос, а великорос». Парі було укладено, і Теплов його виграв. Тоді Желягін спитав його, як він міг здогадатися, що чернець походить з Великої Росії. «А це тому, — відповів Теплов, — що мешканці Малоросії не злі люди, вони віддають перевагу хоробрості над хитрощами, тоді як мешканці Великої Росії радше злі, ніж хоробрі». Під час походів козаки зміцнюють позиції своїми возами і відчують себе у безпеці за цими пересувними укріпленнями, що їх вони звуть «табір». Вони абсолютно необхідні у пустинних степах, де завжди нишпорять татари, і тисяча козаків, захищених таким чином, може опиратися шести тисячам цих невірних, які ніколи не злязять з коней і яких може спинити рів або найменша загорожа. У будь-якій іншій країні було б важко війську йти походом між возами, але цей край такий рівний, як жоден інший. /72/

Розділ десятий

Населення Малоросії

У всьому, що стосується церковних справ, Малоросію поділено на три єпархії.

1. Київська:

1249 церков

1821 протопопів і звичайних священиків

170 дияконів

4568 дяків, півчих, паламарів та ін.

6559 інших духовних осіб

Народжень

Чоловіків 22719

Жінок 20948

Разом 43667

Смертей

Чоловіків 16274

Жінок 14496

30770

Шлюбів

13852

2. Чернігівська:

571 церква

Народжень

Чоловіків 9527

Жінок 8888

Разом 18415

Смертей

Чоловіків 7130

Жінок 6536

13666

Шлюбів

5546

3. Переяславська:

265 церков

Народжень

Чоловіків 6384

Жінок 5725

Разом 12109

Смертей

Чоловіків 3342

Жінок 3206

6548

Шлюбів

3544

У 1764 р. було зроблено перепис в усій Малоросії і встановлено таке:

Земель шляхетних козаків . . . 19750

Земель простих козаків 22469

Разом 42219

Будинків шляхетних козаків без землі 52835

Будинків простих козаків без землі 68934

Разом 121769

Шляхетних козаків . . 163889 чоловіків

Простих козаків . . 199998 чоловіків

Разом усіх . . . . 363887 чоловіків

Земель міщан, корони, шляхти та робітників 26078

Будинків міщан та ін. без землі . 175931

На землях та в будинках . . 585909 чоловіків

Земель розкольників ¹ та селян з Великоросії 212

Разом усіх земель 118459

Будинків розкольників та селян з Великоросії 2128

Разом усіх будинків 299828

На землях та в будинках . 5432 чоловіки

Разом усіх чоловіків 955228

Згідно з «окладом», або податком, що його збирали у 1773 р., у Малоросії було: осель козаків — 84065,

осель посполитих — 162840.

Кожна з цих осель платила щороку по карбованцю; а разом — 246905 карбованців.

1770 року збирали з коронних земель 12107 карбованців.

Податки, передані до рук різних судів, становили 3978 карбованців 25 копійок.

Пошта дала 918 карбованців.

Ці дві останні суми пішли на утримання пошти. /74/

Коронні прибутки належать до національної каси Малоросії.

Загальна кількість населення Малоросії — приблизно два мільйони.

Якщо Росії вдасться розчистити Дніпро і зробити його судноплавним, висадивши у повітря пороги, що заважають його течії (а цього можна сподіватися, зважаючи на зусилля десяти тисяч чоловік, які там зараз працюють), цей новий шлях дуже полегшить торгівлю Росії через Чорне море, а також дасть великі вигоди Польщі. Адже польські провінції Волинь, Поділля та інші повезуть морем своє збіжжя до інших європейських країн. Якщо, кажу я, Росія здійснить цей план, а саме на це виглядає, то населення України безперечно збільшиться удвічі, а то й утричі дуже скоро ². Адже ніщо не збільшує з такою швидкістю населення країни, як постійна та певна торгівля.

Розділ одинадцятий

Риба, яка водиться у Малоросії

Осетер, судак ¹, оселедець, червоний та білий лосось, білуга ², короп, лин, шука, осетрина ³, вугор, окунь, стерлядь ⁴ і багато інших малих риб та раків. У Малоросії є також чимало верховодки. /75/

Той, хто хоче дізнатися більш докладно про риб, яких ми згадали, може звернутися до описів подорожей панів Гмеліна, Палласа та Лепешина.

Розділ дванадцятий

Тварини, що водяться на берегах Дніпра та на островах цієї ріки

Тут є олені, вовки, лиси, зайці, ведмеді, видри, дикі кози, дикі коти, кабани, дикі коні. Ведмеді та олені водяться також у дуже великій кількості у чорному лісі та степах Очакова.

Розділ тринадцятий

Птахи, що водяться поблизу Дніпра

Гуси, лебеді, качки, куріпки, дрохви, бекаси, журавлі, пелікани, лелеки, молоді куріпки, шпаки, голуби, орли, соколи, сови й багато інших видів дрібних пташок. /76/

Розділ чотирнадцятий

Плодові та інші дерева, які ростуть поблизу Дніпра

Тут є виноградники, яблуні, груші, сливи, кизил та терновник і барбарис. Крім цього, на дніпрових островах росте дикий чай, сальвія та багато інших цілющих трав. Зустрічаються тут також самшит і клен. А на берегах Дніпра ростуть тополі, в'язи, сосни, верби й багато інших дерев, які не можна використати ні для будівництва кораблів, ні для хатнього вжитку.

Розділ п'ятнадцятий

Яким чином запорозькі козаки стали сильніші за турків

Запорозькі козаки стали такі небезпечні для турків, що їхній султан Амурат часто повторював: «Якщо хтось інший замишлятиме щось про/77/ти турків або вирушить на війну з ними, то в обох таборах принаймні спатимуть спокійно, як раніш. Та коли на турків

нападуть запорозькі козаки, турки одразу прокинуться й забудуть про всі свої плани». Тому імператор Осман і він сам завжди передбачали включення в угоди з Польщею статті надзвичайної важливості про заборону козакам плавати Дніпром і Понтом Евксинським.

Становлять інтерес певні подробиці проведення їхніх походів проти турків. По той бік порогів Бористена є чимало островів. Один із них знаходиться нижче річки Чортомлик, і його оточують понад десять тисяч острівців. Деякі з них вивисшуються над річкою, інші вкриті водою та комишами так, що не можна розрізнити протоки між ними. Ці острівці служили козакам притулком. Вони звали їх «військова скарбниця» і переховували на них здобич, захоплену під час чорноморських походів. Доступи до цих острівців такі важкі та небезпечні, що багато турецьких галер загинуло під час переслідування козаків.

Ці острівці є також місцем збору козаків перед походом. Як тільки вони зберуться й виберуть генерала, який поведе їх у похід, вони починають будувати кораблі, що мають шістдесят футів завдовжки та десять або дванадцять завширшки. Ці кораблі не мають кілів, вони є просто човнами з тополі або верби, надбудованими та обшитими дошками, які з'єднуються між собою кілками. Козаки ставлять на них двоє коротких весел, щоб корабель швидко повертався на випадок втечі від ворога. З обох боків корабель обв'язують комишами, роблячи бинду завтовшки як барило, щоб захистити його від хвиль. /78/

Звичайно буває десять, дванадцять або п'ятнадцять весел з кожного борту корабля, швидкість якого переважає швидкість турецьких галер. Увесь їхній харч становлять сухарі, які вони тримають у бочці, барило кулешу та інше барило з галушками, які вони їдять з кулешем. Вони не беруть із собою ні горілки, ні інших міцних напоїв, бо хоч вони й звикли до пиятики, але під час походів залишаються зовсім тверезі.

Збирається звичайно п'ять-шість тисяч козаків, і на кожен корабель сідає п'ятдесят або шістдесят з п'ятьма чи шістьма фальконетниками. Кожен із них озброєний двома аркебузами і має достатню кількість куль та пороху. Їхній генерал чи адмірал вивіщує на своїй щоглі прапорець, щоб відрізнити свій корабель від інших. Кораблі пливуть так щільно, що їхні весла торкають одне одного. Готові до походу, вони чекають при виході з лиману, щоб вийти з Бористена.

Щоб уявити собі відвагу запорожців і небезпеку, якій вони кидали виклик, треба мати на увазі, що турки володіли славетними містами Кизи-Керменом на березі Дніпра та Тавангородом навпроти нього на острові на тій же ріці. На тому ж острові вони мали ще одне місто — Аслан, від якого було натягнуто через Дніпро залізні ланцюги аж до Кизи-Кермена та Тавангорода, щоб не дати ворогові вийти з Дніпра вночі. Такий самий ланцюг було натягнуто через Кінську аж до кордону Криму. Посередині цих річок було залишено місця для проходу, і гармати згаданих міст було наведено на ці проходи так, що той, хто спробував би пройти, зустрів би вогонь усієї артилерії. Однак запорозькі козаки проходили там, вдаючися до воєнної хит/79/рості. Перш ніж підійти до міст, про які ми говорили, вони зрубали велике дерево, лишаючи на ньому всі гілки, і штовхали його перед собою по ріці вночі. Наблизившись до міст, вони заходили у річку Космачу, що тече поблизу Кизи-Кермена з боку Очакова, а дерево пускали плисти на ланцюги. Як тільки воно торкалося ланцюгів, вони починали хитатися, турки здіймали тривогу й стріляли з гармати. Та після того, як вилітало ядро, і перед тим, як турки встигали знов зарядити гармату, козаки проскакували небезпечне місце. І, хоча турки обстрілювали їх з мушкетів, спинити їх вони не могли.

Поява козаків наводила жах на всіх, і жах цей швидко поширювався аж до Константинополя. Звідти розсилалися листи на береги Анатолії, Румелії та Болгарії, щоб кожен був пильний та обачний. Але ці листи приходили звичайно пізніше від козаків, які виявляли таку спритність

і так розраховували свій час, що за сорок годин були вже в Анатолії, де вони грабували й розоряли цілі міста, як Трапезунд чи Синоп. Іноді вони навіть мали сміливість підійти на два льє до Константинополя й захопити полонених на очах у цього міста.

Козаки могли добре бачити здалеку турецькі кораблі, але їх самих турки не могли виявити, бо козацькі кораблі підіймалися лише на два з половиною фути над водою. Отже, козаки наближалися до них на одне льє, а тоді раптом починали швидко гребти й за якусь мить оточували корабель. Атакований з усіх боків безліччю козацьких човнів, цей корабель неспроможний був захищатися. Козаки захоплювали його, забирали гроші, гармати й усе, що можна було зняти, а корабель пускали на дно. /80/

Дуже часто козаки також проходили й іншими шляхами, про які ми говорили, а ще й між Очаковом та Кінбурном, використовуючи сприятливий вітер, а турки про те й не здогадувалися.

Одного разу вони дійшли до трясовини, перетягли свої човни по суходолу до першого корабля, яким вони спустилися до моря, і пройшли між Кінбурном та Очаковом непоміченими. А якщо навіть їх помітили, то не здогадувалися про їхні наміри. Добравшись до моря, вони затопили човни, зійшли на землю, захопили турецьких та татарських коней та худобу і переправили на них здобич на Січ. Іноді вони розділялися на дві ватаги, одна з них рушала водою, а друга — суходолом, і згодом вони зустрічалися, щоб разом грабувати й розоряти край.

Та часто повторювані хитрощі вже не обманювали турків. Вони, у свою чергу, випереджали козаків та захоплювали багатьох із них у полон та неволю. Козаки, побачивши недостатність їхніх застарілих маневрів, стали вигадувати нові способи безкарних грабунків. Вони споряджали невеличкі човни, щоб легше дістатися ними до міст, які тут не раз було згадано, і, щоб уникнути нападу, пливли мілководдям та іншими небезпечними місцями. Коли ж вони добиралися до місць, де колись потопили свої великі кораблі, то підіймали їх з глибини за допомогою механізмів, що їх привозили з собою. Потім вони займалися піратством на цих кораблях з невеликим ризиком для себе.

Турки намагалися всіма засобами віддячувати за удари, яких їм завдавали козаки, але вдавалося їм це дуже рідко, і вони дорого платили своїм ворогам за їхні небезпечні й обтяжливі подорожі. /81/

Козаки, завдяки своїм численним плаванням по Чорному морю, так добре його пізнали, що почувалися на ньому більш певно вночі, аніж турки серед білого дня. Вони доходили аж до гирла Дунаю, де колись стояло славнозвісне місто Варна, що належало туркам. Захопивши це місто, вони перерізали його залогу і зруйнували Варну дотла. Нарешті вони насмілилися рушити на Царгород, сіючи навколо жах та спустошення, грабуючи міста, містечка та села. Це багато разів повторювалось в одинадцятому та дванадцятому століттях. Чи не греків грабували вони тоді? Адже в одинадцятому й дванадцятому століттях ще нічого не знали про турків. У Костянтина Порфирородного можна знайти опис тих подій. Одне слово, від часу поселення козаків на своїй землі турки не мали більш небезпечних ворогів, а Польща, як і Росія, — більш міцної та непоборної перешкоди нападам турків і татар. Але й самі козаки були підбадьорені та захочені своєю перевагою та трофеями, забраними у ворогів. Справді, всі їхні гармати та інша вогнепальна зброя були свого часу відібрані в турків. Вони стали грозою цих останніх не тільки завдяки перемогам, здобутим у звичайних боях, але й через їхню перевагу в облогах. Адже вони змушували турків багато разів ганебно тікати з атакваних ними позицій, а найбільше докучала туркам козацька манера поволі й помалу їх послаблювати та розоряти грабунками й несподіваними наскоками.

Можна сказати, що, якби Польща, а потім Росія дозволили козакам спокійно користуватися їхніми привілеями, ці дві держави завжди мали б захист від турків. Але заздрощі та підозри зіпсували все. Нещасних козаків довели до того, /82/ що вони — для того, щоб вижити, — змушені були битися з поляками й шукати союзу зі своїми давніми ворогами для вторгнення в Польщу. Польська корона завжди розглядала козаків як своїх підданих, тоді як вони вважали себе лише її союзниками. Адже вони ніколи не хотіли мати над собою проводиря чужого походження, якого призначав би польський король, і єдиним знаком їх залежності від польської корони була присяга нового гетьмана на вірність королю. Польське королівство їх втратило. Росія скористалася з їхнього невдоволення, щоб притягти їх до себе і згодом, у свою чергу, розчарувати. Кінець кінцем вона, йдучи проти власних інтересів, зруйнувала Запорозьку Січ, заборонивши навіть згадувати про неї, а мізерну решту козаків розпоронила по своїх землях.

Розділ шістнадцятий

Історія незгод між козаками, королем та Річчю Посполитою

[1580] Коли Стефана Баторія було обрано королем Польщі, він став також, зважаючи на згасання родів київських, чернігівських та сіверських князів, господарем України аж до Глухова. /83/

Невдовзі він зрозумів, що козаки можуть йому стати у пригоді, якщо їм доручити охорону кордонів з Росією та Поділлям, які наражалися на безперервні татарські напади. Король вирішив утворити з цього ополчення регулярне військо, набрав з усієї Малоросії десять тисяч козаків, спорядив їх належним чином, наказав їм бути завжди готовими до походу проти ворога, завжди лишатися при зброї і вивчати прийоми військового мистецтва. Потім він дав їм місто Трахтемирів, збудувавши там необхідні споруди на березі Дніпра навпроти Переяслава.

Він до того ж створив посаду гетьмана, бажаючи, щоб козаки самі обирали того, кого вони визнають гідним її.

Гетьман обрав собі резиденцію біля Чигирина на Дніпрі. Король надав йому право призначати підлеглих офіцерів, яких він потребував мати під своєю орудою. Потім він надав усьому війську ще більші пільги, ніж ті, які козаки мали доти. Після впорядкування цих десяти тисяч піхотинців король набрав ще дві тисячі вершників і призначив на їхнє утримання чверть усіх . прибутків від земель згаданих князівств. Звідси походить їх назва «квартані», спотворена на «кварцяні». А назва «запорожці» означає людей, які йдуть за пороги Дніпра.

Скоро стала відчутна користь від влаштування цього війська для захисту кордонів. Увесь край за межами міст Брацлава, Бара та Києва, що до . того був безлюдний, дуже швидко заселився людьми: тут почали будувати міста й фортеці, і багато людей з суміжних місцевостей перейшли сюди.

Козаки жили зі своїми гетьманами у цілковитій згоді, і насамперед у воєнний час вони були /84/ завжди готові виконувати їхні накази. Українські козаки почали день при дні все далі розселятися по берегах Дніпра. Те саме робили й запорозькі козаки, які жили нижче за течією ріки. Їхня кількість істотно збільшилася, вони перейшли дніпрові пороги вже 160

років тому й розділили своє військо на багато куренів ', які існували аж до скасування цього війська. У кожному "курені голова, або старший, керував, як батько, справами усієї громади. В угодах, наказах та інших офіційних документах вони іменувалися «хоробрі полки Козацького Запорозького Війська з пониззя Дніпра».

Козаки поводили себе розумно і зробили Польщі незрівнянно більше послуг, ніж могли б зробити, живучи розпорошено та блукаючи по країні. Злагода, що панувала між ними, дозволила їм протистояти татарам і подавати велику допомогу Речі Посполитій. Їхні успіхи, служба, подвиги, багатства, які вони здобували на війні, дратували найвищу владу цієї республіки, яка робила все що могла, аби відібрати в них привілеї, надані їм за їхню хоробрість.

Здавна козаки помічали, як глухими наговорами сіяли між них розбрат. Але цей багатоголовий колос мав одну душу й лишався непохитним. Та охолодження й взаємне невдоволення між Польщею й цими людьми, які не знали іншого ремесла, крім воєнного, і єдиним принципом яких був захист своєї свободи навіть ціною життя, вели до розриву. Свідомі своєї сили, передчуваючи, що проти них плетуть інтриги, розуміючи, як вони потрібні Польщі, й пригадуючи всю свою службу цій країні, козаки стали серйозно замислюватися над тим, як скинути нестерпне ярмо імперії, яка погрожувала віді/85/брати їхні привілеї і свободу, таку дорогоцінну для них, що вони готові були наразитися на всі небезпеки, щоб тільки її зберегти.

[1587] У 1587 р. вибухнуло перше їхнє повстання під проводом гетьмана Івана Підкови, який, однак, заплатив життям за любов до свободи: узявши в полон, йому відтяли голову. Та ця перша біда не відстрашила козаків.

Трохи пізніше польський король Сигизмунд III заборонив їм продовжувати піратство на Чорному морі, бо великий султан без кінця скаржився йому на козаків. Вони підкорилися, але, щоб відшкодувати собі втрати й не сидіти склавши руки, на чолі з гетьманом Наливайком кинулися на Росію та Литву. При першій чутці про цей похід король дав їм чіткий наказ скласти зброю й повернутися додому. Зненавидівши польське ярмо і звикши до діяльного життя, вони тісно, як ніколи, згуртувалися навколо свого гетьмана, щоб гідно зустріти польську армію, яка наступала на них під командуванням генерала Жолкевського. Вони чекали на цю армію зі своєю звичайною безстрашністю поблизу міста Біла Церква й почали з нею бій. Перевага вже була на їхньому боці, і поляки почали відступати, коли Жолкевський, що добре знав не тільки воєнне мистецтво, а й цей край, відтіснив їх на не вигідні позиції та примусив видати йому гетьмана Наливайка, якого спіткала доля його попередника. Але й це друге нещастя засмутило козаків не більше, ніж перше.

[1637] У 1637 р. козаки знов повстали. Головною причиною заколоту було те, що Польща, намагаючися потихеньку привести козаків до покори, роздавала багатьом польським панам велику кількість земель, які завжди належали козакам, /86/ що служили на кордоні України. Ці польські пани топтали ногами козацькі привілеї, збільшуючи прибутки з цих земель та примушуючи своїх нових васалів до такої самої панщини, як в інших польських провінціях. Крім того, вони переконали короля Владислава і Річ Посполиту, що потрібно покарати козаків за їхню зухвалість, і він вирішив збудувати на березі Дніпра, біля першого порогу з очаківського боку, фортецю під назвою «Койдак», або «Кудак», яка мала бути дуже вдало розташована, щоб стримувати козаків.

Коронний генерал Конєцпольський послав полковника Маріона, француза з походження, з двома сотнями солдатів, щоб якомога швидше закінчити будівництво фортеці. Козаки ж, здогадавшись, чому саме поляки так поспішають, зібралися, вбили перш за все гетьмана, який тримав руку йоляків, обрали на його місце малодосвідченого Павлюка й вирушили

проти ворога. Під Корсуном вони зустріли генерала Потоцького, почали з ним бій, але зазнали поразки. Втікачі кинулися до міста Боровиці, але Потоцький переслідував їх і змусив видати йому гетьмана Павлюка з чотирма їхніми головними офіцерами. Усіх їх було скарано на горло у Варшаві, незважаючи на обіцянку зберегти їм життя. Було сказано, що держава не зобов'язана дотримуватися слова, даного козакам, так само як поважати їхні привілеї. І справді, втративши гетьмана й офіцерів, вони втратили також привілеї, і Річ Посполита забрала в них Трахтемирів — місто, дане їм назавжди мудрим Баторієм, якому держава завдячує прекрасним упорядкуванням багатьох справ. Коли це місто забрали в козаків, заборонили також /87/ їхнє ополчення. Але всі ці невдачі аж ніяк не зменшили їхньої хоробрості, і, хоча Польща поставила над ними свого гетьмана, вони ще більше розпалилися жаданням помсти. Козаки стали нападати на кордони королівства, руйнуючи будинки й забираючи коней та худобу.

Потерпілі поляки писали до гетьмана, переконуючи його стримувати козаків та перешкоджати їм робити наскоки та грабунки. Барабаш — таке ім'я мав той гетьман — їм відповідав: «Прийдіть сюди самі й пометіться, а я вам обіцяю допомогу в усьому, що від мене залежатиме». Поляки, захочені цим запрошенням, стали з ним листуватися і затіяли з тим гетьманом жахливу змову, щоб перебити всіх запорозьких козаків.

Цей гетьман мав за генерального писаря Богдана Хмельницького², колишнього сотника і представника козаків перед королем і Річчю Посполитою. Він, дізнавшись про все це, запросив гетьмана на обід, напоїв його й заволодів усіма листами. Маючи ці важливі докази, Хмельницький звернувся до запорозьких козаків і показав їм, що поляки намірилися у згоді з їхнім гетьманом знищити їх. При цій звістці піднялися усі козаки, зібрали всі свої сили та об'єдналися зі степовими татарами, якими командував Тугай-бей, управитель Перекопу.

[1648] У 1648 р. вони зустрілися з польською армією, до якої приєдналися ті козаки, які стали на бік Барабаша проти своєї батьківщини. Польська армія під командуванням Миколи Потоцького, каштеляна краківського і маршалка коронного війська, стояла над маленькою річкою Шеською, яка тече з Польщі і вливається у Малий Ігулець. Тут і сталася битва. Запорозькі козаки за допомогою татар розгромили поляків так, /88/ що вони втратили увесь свій обоз, і лише десята частина їхньої армії ледве врятувалася від смерті. Генералів Потоцького і Шлемберга було поранено, причому першого так тяжко, що він помер при відступі. Третій польський генерал, Сапега, попав у полон. Запорозькі козаки захопили на полі бою стільки золота й срібла, що навіть не доторкнулися до одягу та речей убитих.

Після такої жорстокої поразки військо гетьмана Барабаша покинуло поляків, приєдналося до запорозьких козаків, і Богдана Хмельницького було одностайно обрано на гетьмана.

Новий гетьман написав дуже люб'язні листи до короля та Речі Посполитої, в яких пропонував різні способи владнати справи. Йому відповів Адам Кисіль, воєвода брацлавський. Але Хмельницький добре зрозумів з його відповіді, що Польща не має наміру по щирості покінчити з розбратом. Тоді він послав Кривоноса з козацьким військом розорити Росію та Поділля, і війна тривала зі змінним успіхом. Поляки, яким дуже докучала війна, що руйнувала їхні провінції, шукали будь-яких засобів порятунку. Нарешті вони зрозуміли, що найкращим способом для виходу з тяжкого становища є розрив союзу татар з козаками. Маючи це на увазі, вони написали до хана й нагадали йому всі вияви доброзичливості до нього з боку королів та Речі Посполитої, в яких він міг пересвідчитися багато разів. Поляки запевняли його, що зобов'язуються продовжувати з ним добрі стосунки, якщо він укладе мир з королем та державою й покине козаків. Хан дуже ввічливо відповів, що погоджується на пропозицію відновити давній /89/ союз з королем та Річчю Посполитою і припинити війну, якщо Польща урочисто пообіцяє повернути козакам привілеї, відібрані в них силоміць, і ніколи на них не зазіхати. Він додав до цього, що коли його величність та держава вирішили

віддати козакам належне, то він сам спробує переконати козаків повернутися до своїх зобов'язань. У такому разі королеві й державі слід буде направити у визначене ними місце коронного канцлера, щоб працювати разом із візиром³ хана, якого той також направить туди над поновленням союзу та встановленням порядку.

До цієї відповіді хана було додано листа Хмельницького, в якому той запевняв його величність і Річ Посполиту у своїй вірності та бажанні служити їм у майбутньому, якщо козакам буде повернуто привілеї, за які вони заплатили своєю кров'ю.

Усе це було викладено у найзворушливіших висловах. Прочитавши ці листи, король вирішив провести нараду і вибрав для неї Зборів. Хана представляв на ній візир Сіферкай Сулейман-ага, а короля та Річ Посполиту — великий канцлер Польщі Оссолінський.

Насамперед візир став вимагати сплати утримання, яке Польща звичайно давала ханові за його послуги і яке відмовився платити покійний король Владислав. По-друге, він вимагав, щоб Польща задовольнила вимоги козаків, повернувши привілеї, що вона їх цілком несправедливо позбавила. А його третя вимога полягала в тому, щоб ханові було дозволено вільно грабувати країну, коли татари повертатимуться додому, на відшкодування втрат, яких вони зазнали у цій війні. /90/

[1649] Канцлер передав усі вимоги королю і призначив зустріч з візиром назавтра. Цього дня, 17 серпня 1649 р., канцлер Польщі повернувся на місце наради в супроводі воєводи київського та віце-канцлера литовського. Навпроти них були візир з Хмельницьким, які вимагали насамперед амністії для козаків та українських селян, повернення та підтвердження привілеїв, якими здавна користувалися козаки, і, нарешті, вільного сповідання православної релігії.

Після багатьох суперечок було укладено мирну угоду між ханом, Хмельницьким і королем та Річчю Посполитою. Польща раділа з припинення війни зі своїми ворогами, задовольняючи всі їх вимоги й сподіваючися знов відібрати в козаків щойно повернуті їм привілеї, якщо їй вдасться коли-небудь відтрити хана від козаків.

Підписавши угоду, Хмельницький поїхав до польського короля й на колінах, зі сльозами на очах виголосив перед ним довгу промову, щоб розчулити його, про кривди, завдані королем війську, яке жило для нього найщиріші почуття і яке з радістю пролле за нього свою кров, що вже траплялося не раз. На закінчення своєї промови Хмельницький сказав, що йому боляче говорити королю про те, що його привело сюди, що він бажав би приїздити до короля лише, щоб почути про визнання козацьких заслуг перед державою. Але, оскільки доля розсудила інакше, він благає в короля справедливості й милосердя і молить його ніколи не слухати тих, хто настроює його проти його вірних підданих. Король наказав відповісти на цю промову віце-канцлерові литовському: «Я волію чути каяття моїх підданих, аніж їх карати. Я радо забуду минуле і /91/ вас прошу заступити вашою відданістю та вірністю згадки про нього».

Після укладення миру Хмельницький і хан відвели свої війська, а король, побачивши, як щасливо він виплутався з війни, що могла скінчитися для нього згубою, поїхав через Глиняни на Львів та Варшаву. Щоб не втрачати з поля зору народ, який завдав йому такого клопоту, він вирішив через певний час призначити у Київ сенатора, який би стежив зблизька за всіма пересуваннями козаків-запорожців. Король вважав найбільш відповідним для цієї місії недавно призначеного воєводою цього міста Адама Кисіля, що й було зроблено. Він повинен був також наглядати, щоб кількість набраних козаків не перевищувала сорока тисяч, як було зазначено в останньому мирному договорі. Він мав до того надати козакам необхідний статут.

[1650] Сейм, який закінчився 12 січня 1650 р., ухвалив, що корона постійно утримуватиме дванадцятитисячне військо для оборони кордонів, що для забезпечення видатків буде встановлено новий податок у Польщі й Литві і що його величності буде надано нові права на всі товари, на знак визнання його подвигів під час останньої війни.

Усі ці заходи показали Хмельницькому, який використав скрутне становище поляків, щоб вирвати в них дуже важливі поступки, що мир не триватиме довго і що поляки підтримують його лише для того, щоб відновити свої сили. Втім, він зберігав спокій протягом року, але, побачивши, що поляки продовжують готуватися до війни, також ужив своїх заходів.

Він зрозумів, що в його інтересах жити у злагоді з сусідніми державами, і став дбати про /92/ дружбу з Портою і Росією. Він хотів також зробити виконавцем своїх намірів молдавського господаря, або князя, і, добиваючися успіху, вдавався то до хитрощів, то до сили.

Хмельницький почав з того, що створив погану думку про цього господаря в міністрів Порти, які повірили, ніби він є їхнім таємним ворогом, зв'язаним з Польщею, яка справді до того часу знала і його наміри, і плани татар. Міністри запевнили Хмельницького у підтримці султана, який обіцяв визнати його владу над Малоросією, що стане васалом Оттоманської імперії, і заохочував його до виконання своїх планів проти молдавського князя.

В усій цій справі Хмельницький виявив велику спритність і вміння приховувати свої наміри. Він підбив татар почати війну, але дозволив приєднатися до них лише чотирьом тисячам козаків. Щоб тримати ці плани в якнайбільшій таємниці й збити з пантелику спостерігачів, хан відправив посольство до Хмельницького, аби подякувати йому за допомогу у війні проти черкесів і попросити нової допомоги, бо він хоче йти походом на Московію, щоб помститися за образи, яких йому завдав великий князь. Отже, всі сусідні володарі пересвідчилися, що татари збираються воювати проти росіян, і молдавський господар, як усі інші, залишався у своїй недбалій безтурботності, такої приємної за мирного часу. Але скоро він був покараний за надмірну довірливість: численне татарське військо й чотири тисячі козаків вдерлися у Молдавію. Усе, що йому залишалося зробити перед лицем такого несподіваного лиха, — це поспіхом сховатися у лісі поблизу його столиці Ясс. Там разом зі своєю родиною та частиною вірних йому лю/93/дей він сховався в укріпленні, зробленому з багатьох стовбурів зрубаних дерев. Йому вдалося врятуватися зі скрутного становища, заплативши татарам двадцять тисяч дукатів і пообіцявши свою доньку синові Хмельницького Тимофію.

Цей збройний виступ козаків занепокоїв Польщу, але її хвилювали також інші події. Українські селяни, підтримувані запорозькими козаками, не пускали польських шляхтичів, які хотіли відновити своє володіння землями, що вони колись їх мали. Селяни не тільки кривдили їх, але й убивали, коли вони їм траплялися. Така поведінка селян та ще й похід козаків у Молдавію підштовхнули короля та Річ Посполиту послати у Кам'янець на чол численного війська генерала Потоцького, який недавно повернувся з татарського полону.

Занепокоєний цим пересуванням війська, Хмельницький послав до генерала Потоцького одного зі своїх офіцерів, Красинського, щоб висловити йому свій подив з приводу наближення польської армії у той час, коли держава живе у мирі та згоді й має у своєму розпорядженні потужне козацьке військо для захисту своїх кордонів. Потоцький висловив офіцерові своє незадоволення порушеннями миру з боку козаків, поганим їхнім ставленням до шляхти, а також тим, що Хмельницький розпочав війну проти молдавського господаря, не попередивши Річ Посполиту. Він додав, що не має права відтягти військо без королівського наказу.

Така відповідь дуже не сподобалася посланцеві Хмельницького, який сказав польському генералу, що навряд чи вона задовольнить гетьмана. Він навіть згадав у своїй промові про

мож/94/лівість війни. Але, оскільки плани зміцнення позицій завдяки покровительству Порту чи Росії ще не визріли, Хмельницький дбайливо уникав будь-якого приводу до розриву.

Однак польські шляхтичі, покриті в Україні, на чолі з князем Вишневецьким, продовжували скаржитися королю, а князь зрештою змушений був написати Хмельницькому, закидаючи йому похід у Молдавію та щоденні образи польських шляхтичів в Україні. Потоцький наказав йому вивести запорожців на Січ і покарати селян, які підняли зброю проти своїх панів. Хмельницький прийняв цього листа, виявивши велику повагу до його автора, він обіцяв цілком його задовольнити, але робити це не дуже квапився. Він добре, бачив, що виконати вимоги Вишневецького неможливо: козаки були надто стурбовані тим, що король забирає в них найкращі землі, щоб віддати їх полякам. Хмельницький вирішив віднині дбати лише про власну безпеку та про безпеку своєї країни. Він став ще більше, ніж раніш, працювати над зміцненням тісного союзу з турками та з російським великим князем. Останній союз здавався йому навіть більш корисним і певним, аніж союз із султаном, через те що росіяни й козаки належали до однієї релігії.

Поляки, попереджені сусідніми володарями про постійні переговори Хмельницького з турками та Росією, зобов'язали короля скликати генеральний сейм королівства. Він зібрався наприкінці 1650 р. Король доповів на ньому про поведінку Хмельницького й козаків, про зневагу, яку вони виявляють до нього й до держави, про насильства, що їх вони чинять над польськими шляхтичами, нарешті, про спроби їхнього геть/95/мана зміцнити свої сили союзом з турками й татарами. Він звернув увагу на те, що козацький гетьман може нагально зібрати більш ніж вісімдесятитисячне військо і що кожен реєстровий козак домагається мати одного слугу кінного, другого — пішого, а третього — батрака для роботи на землі. Деякі учасники цих зборів, що тяжко потерпіли під час останньої війни, схилилися до миру, кажучи, що сили королівства підірвано, але більшість висловилося за війну. Поки вони так сперечалися, козаки відправили на сейм посольство, вимагаючи скасування унії православних з римо-католиками, як було ухвалено в одній зі статей Зборівського мирного трактату. Вони вимагали також, щоб Хмельницький лишився господарем придніпровських земель, щоб жоден польський пан або шляхтич не мав віднині ніякої влади над селянами цих земель, щоб шляхтичі, які бажають там жити, були зобов'язані працювати, як селяни, щоб дев'ять єпископів присяглися перед усім сенатом виконувати всі ці пункти, щоб заради їхньої безпеки передали як заложників у руки Хмельницького чотирьох воевод на його вибір і що на таких умовах Хмельницький зобов'язується сплачувати щороку мільйон флоринів. Якщо ж, навпаки, король і Річ Посполита відкинуть цю пропозицію, Хмельницький вимагатиме, щоб козакам дали такий край, де б вони могли жити без будь-яких стосунків з поляками. Посли вимагали, щоб його величність і дванадцять найстарших сенаторів заприсяглися завжди дотримуватися Зборівського миру, щоб для найбільшої безпеки троє з цих сенаторів лишалися б як заложники у руках гетьмана і, нарешті, щоб унію між католиками й православними було розірвано. /96/

Подібні пропозиції не роблять для підтримання миру, і жодну з них не було прийнято. Навпаки, вони лише підштовхнули тих, хто раніше схилився до миру, приєднатися до прибічників війни. Війну було проголошено одностайно. Щоб вести її з найбільшою перевагою, ухвалили набрати у військо п'ятдесят тисяч і вимагати доставки солдатів, яких зобов'язався прислати електор Бранденбурга в разі потреби й на підставі угоди й васальної залежності Пруссії від Польщі. Ці солдати під командою генерала Вальроде невдовзі прибули до Польщі. У сеймі також пропонували почати війну до настання весни, щоб не дати козакам часу приготуватися до неї та щоб швидше дістатися до них перед тим, як скресне крига на болотах та річках, за якими козаки переховуються, скупчуючися під час походів або стаючи таборами. Говорили й про те, що таким чином можна було б здобути над ними перевагу або ж навіть зовсім їх знищити, перш ніж вони зможуть одержати допомогу

від турків чи татар, бо перші не звикли терпіти морози, а другі взимку не знайдуть покорму для своїх коней. Цю пораду не змогли використати, бо військо, набір до якого оголосив сейм, збиралося дуже повільно. Втім, король послав польного маршалка Калиновського для захисту кордону від нападів козаків у разі, коли вони віддадуть перевагу війні перед миром, що його для виграшу часу вирішено було їм запропонувати на основі Зборівського трактату. Хмельницький волів радше сам випереджати, ніж бути випередженим, тому він почав ворожі дії на кордоні. Один з його генералів, Нечай, що мав під своєю командою три тисячі козаків, віддав увесь край вогню і мечу й /97/ перебив посланців з Брацлавського воєводства у присутності турецького посла. Але Нечая відтіснило військо цього воєводи і Калиновського до міста Кразьма, де він і загинув з усіма своїми козаками.

Тоді Хмельницький послав проти Калиновського іншого генерала — Богуна. Він захопив місто Вінницю на Бузі, але поляки з великими труднощами переправилися через річку, напали на замок і здобули його штурмом. Вони вже стали переслідувати козаків, коли дуже вчасно надійшло послане Богунові підкріплення, що складалося з полків Чигиринського, Прилуцького, Лубенського та Брацлавського, кожен з яких мав по дві тисячі чоловік. Калиновський вийшов з міста, лишивши там невеликий загін, слуг та обоз, і став шикувати солдатів до бою на сусідньому полі. У цей час жах і паніка охопили загін, що лишався у Вінниці, вони пограбували обоз і втекли з міста. Тоді козаки натиснули на польську армію й змусили її до безладного відступу під гарматами Бара, під час якого вона втратила чотири тисячі солдатів і артилерію. Ця поразка примусила польського короля, який пішов на прощу до Журовичів, святого місця в Литві, нашвидку податися на кордон, де великий генерал Потоцький збирав військо під Сокалем. Цей князь дізнався в Любліні про вторгнення козаків на Поділля та про їхній союз із Портою. Цю останню звістку йому передав посол султана при польському дворі.

Калиновський відступив з Бара до Кам'янця. Він одержав наказ негайно приєднатися до основних сил. Лишивши у такому важливому для Польщі місті залог, достатню для його захисту, він приготувався виконати одержаний /98/ наказ. Під час переходу його невідступно переслідували вісімнадцять тисяч козаків і дві тисячі татар. Решта козацького війська, шістдесят тисяч, вирішила атакувати Кам'янець, хоча й не дістала наказу Хмельницького. Ця армія захопила по дорозі замок Панівці, де взяла велику здобич. Потім вона кілька разів штурмувала Кам'янець, але безуспішно. Хмельницький, дізнавшись про спроби й невдачі свого війська, наказав йому відступити. Тим часом переслідувачі Калиновського завдавали йому багато клопоту, він втратив багато людей убитими, [1651] особливо в бою під Зборовом 14 травня 1651 р. Тоді дуже потерпів полк Собеського, але й козаки втратили багато своїх, а з ними й полковника, і татарського мурзу, або князя .

Через погані дороги та постійні втрати Калиновський мусив покинути свій обоз, але, щоб відшкодувати якоюсь мірою цю втрату і збільшити в очах ворога свою армію, він наказав випрягти коней з возів і посадив на них слуг. Нарешті, зазнавши численних нападів, турбот і неприємностей різного роду, він приєднався наприкінці травня до коронного війська.

Полки, набрані коштом держави і землевласників, зусібіч ішли у визначене місце. Таких солдатів налічували десять тисяч, а всі разом зі шляхтою досягали вісімдесяти тисяч душ, не рахуючи великої кількості слуг.

Оскільки така велика армія не могла тривалий час лишатися на одному місці через брак харчів, король вирішив якомога швидше розпочати воєнні дії. Велика військова рада тривала цілу ніч. На ній багато сперечалися щодо того, як саме слід напасти на козаків, і нарешті було ухвалено йти на них найкоротшим шляхом. /99/

15 червня король підійшов під Берестечко з коронним військом і з загонами, які прислав бранденбурзький електор. Найкращими полками командував сам король, а інші були під командою генерала Потоцького, генерала Калиновського, воєводи чернігівського, Яна-Симеона Щавйорського, воєводи брестського, князя Вишневецького, воєводи руського, Станіслава Потоцького, воєводи подільського, Любомирського, великого маршалка королівства, Станіслава Лянцкоронського, воєводи брацлавського, князя Сапеги, віце-канцлера литовського, Конецпольського, великого хорунжого коронного. Загони електора бранденбурзького виступали під командою полковника Вальроде.

По дорозі дізналися від одного втікача з козацького війська, що Хмельницький залишив свій табір, розташований між Збаражем та Вишнівцями, й пішов назустріч ханові, якого він чекав з нетерпінням. Хмельницький просив у нього допомоги, бо не був цілком певний своїх сил, незважаючи на те, що до реєстрових козаків приєдналося безліч селян, які піднялися на його заклик. Але з ним були лише шість тисяч татар.

Прибувши у Берестечко, король наказав стати табором біля цього міста уздовж річки Стир. Він виділив три тисячі вершників під командою Стерниковського та Чарнецького й послав їх розвідати, де є ворог. Тоді ж він дізнався від полонених, що хан з великим військом приєднався до Хмельницького і що вони вислали загони з метою дізнатися про стан польської армії та про місце її розташування. Одержавши ці відомості, поляки вирішили відійти від Берестечка й просунулися до Дубна. Армія вже почала рухатися, /100/ коли князь Вишневецький попередив короля що Хмельницький і хан швидко йдуть їм на зустріч. Поляки зупинилися й розгорнули військо на щойно залишених позиціях. Не встигли вони цього зробити, як побачили армію козаків і татар, яка наближалася до Пирятина, села за п'ятсот кроків від Берестечка.

Перші два дні, коли армії стояли одна навпроти одної, тобто 27-го й 28 червня, мали місце сутички, в яких загинуло чимало татар і поляків. Поляки зрозуміли, що ворог хоче виграти час, змусити їх спожити усі запаси й задушити голодом. Тому вони вирішили дати бій узавтра. Король цілу ніч молився й видавав необхідні накази. Уранці він вишикував військо для битви. Він зробив це за завісою дуже густого туману, так що ворог не помітив.

Правим флангом командував великий генерал Потоцький. При ньому були Лянцкоронський, воєвода брацлавський, Опалінський, воєвода познанський, Любомирський, великий маршалок королівства, Сапега, віце-канцлер литовський, Конецпольський, великий хорунжий коронний, Владислав з Лежна, підкамергер познанський, обидва Собеські, сини покійного краківського каштеляна, й декілька інших осіб.

Командування лівим флангом було доручене генералові Калиновському. Іншими головними офіцерами були князі Острозький та Заславський, воєвода брестський, князь Вишневецький, Станіслав Потоцький, воєвода подільський, Ян Замойський, полковник Вальроде і ливонець Енгоф.

Король узяв на себе командування основними бойовими частинами, які склалися з німецької та польської піхоти і — що найваж/101/лівіше — з артилерії, очоленої Сигізмундом Приемським, генералом артилерії, який тривалий час служив генерал-майором у шведській армії у Німеччині. Друга лінія, у центрі якої був король, складалася з самої кавалерії, серед командирів якої був великий підчаший литовський Тишкевич. Резервом командували полковник Мейдель, обер-єгермейстер, та Енгоф Штаррофт з Сокаля. Він складався з їхньої кавалерії та з вершників Грудзинського й Розражевського, з піхоти князя Карла, брата короля, Конецпольського, а також з піхоти, якою командував француз полковник дю Плессі. Увесь обоз та припаси залишалися в таборі.

Сонце розвіяло туман, який ховав польську армію, і вона з'явилася у бойовому стані перед очима ворожого війська, що налічувало понад триста тисяч воїнів і займало увесь простір, який могло охопити око. Татари, захопивши кілька сусідніх пагорбів, заповнювали усі проміжки між ними, вишикувавшись у формі півмісяця. З правого боку від них були козаки, що стояли навпроти лівого флангу польської армії. Між ними вклинювалися татарські ескадрони. Трохи далі були основні сили козацького війська. Отже, обидві армії були наготові, та ранок був позначений лише легкими сутичками. Король, побоюючися, що ворог відволікає його увагу вдень незначними поєдинками, а насправді збирається напасти наступної ночі, заборонив солдатам залишати свої пости і наказав зруйнувати усі мости через Стир, щоб уникнути нападу з тилу.

Отже, він наказав князю Вишневецькому атакувати противника дванадцятьма ротами ветеранів, яких підтримали подільський, краківський, сандомирський та перемишльський воєводи. Козаки зустріли їх не здригнувшись, згідною подиву стійкістю. Бій тривав близько години, і протягом усього цього часу хмара диму та пороху не давала нікому нічого побачити. Коли поляки почали відступати, король послав їм на допомогу свіжі загоны, які прорвали лави козаків. У цю мить король з основним військом вирвався вперед і атакував головні частини татар. Але небезпека, на яку він неминуче наражався, — біля нього вже вбило трьох, куля впала йому під ноги, — примусила його відмовитися від честолюбства. Татар врятувала лише ніч і швидкість їхньої кінноти. Вони покинули більшість свого спорядження, — сідла, шаблі, вози, навіть намет і прапор свого хана і його малий срібний золочений барабан, вкритий шкірою, який служив йому для збору всього пошту. Король, пославши навздогін татарам різні кавалерійські частини, оточив основні сили козацького війська — понад сто тисяч душ, — які безперервно обстрілювали поляків з сорока гармат.

Хмельницький відступив разом із татарами, маючи намір повернути їх на поле бою, але не спромігся їх переконати. Навпаки, хан наговорив йому багато різкостей, дорікаючи, ніби Хмельницький його обдурив, бо приховав реальну силу поляків. Він навіть погрожував видати гетьмана польському королю в обмін на взятих у полон мурз, або князів, і не відпускав його від себе доти, доки той не написав листа у Чигирин, наказавши віддати ханові багато грошей і частину здобичі, раніш захопленої в Польщі.

Наступної ночі король наказав проспівати на полі бою «Te Deum». Решту часу він пробув у своєї кареті. Король наказав встановити свою гармату на залишеному татарами пагорбі, щоб добити козацькі сили, які були притиснуті до великого болота й не чекали ніякої біди з цього боку. Під час відсутності Хмельницького ними командував один з їхніх офіцерів, на ім'я Джеджалий.

Вони намагалися вирватися з тієї пастки усіма можливими засобами, навіть писали принижені листи королю, благаючи його милосердя й висловлюючи своє найбільше бажання миру, проте листи їхні було відкинуто й король мав єдину мету — знищити їх силою. Кілька польських офіцерів запропонували затопити козацький табір, перепинивши греблею течію ріки, але кінець кінцем було вирішено добити їх зброєю. Привезли велику гармату з Бродів, фортеці, збудованої покійним великим генералом Конецпольським. Для зв'язку між польськими полками збудували мости вище й нижче по ріці від табору. Було споруджено укріплення у найважливіших місцях для встановлення артилерії.

4 липня козаки захопили одне з цих укріплень, де знаходилися дві гармати й вісімдесят поляків охорони, озброєні секирами, які звичайно польська піхота вживає замість пік. Але генерал Штубальд прийшов їм на допомогу й прогнав козаків. Того самого дня козаки захопили пагорб, з якого їм було зручно обстрілювати противника, але їх витіснив звідти генеральний коронний хорунжий, і вони втратили при цьому п'ятсот коней.

5 липня багато козаків вийшло зі свого табору з таким виглядом, що поляки вирішили, ніби козаки хочуть розпочати новий бій. Але їх /104/ відігнали в їхні укріплення після досить гострої сутички, яка завдала поважних втрат обом сторонам і яку супроводив сильний вогонь артилерії обох армій. Козаки домовилися атакувати наступної ночі польське військо усіма своїми силами, але їм стала на заваді велика злива, а також пильність короля й польських генералів, які подвоїли варту. Після такої невдачі й не маючи більше засобів ні для утримання війська, ні для забезпечення відступу, що був можливий лише через болота, але туди їх не пускав полковник Балабан, підтримуваний безперервним артилерійським вогнем, вони вирішили нарешті відправити послів з проханням миру. Ці послі були Креса, полковник Чигиринського полку, Стальський і Переяславський. Вони звернулися насамперед до великого генерала, який накинувся на них з лайкою, кажучи, що вони негідні королівської милості, бо збунтувалися, та ще й поєдналися з турками й татарами. Проте король і сенатори, яким набридла ця обтяжлива війна, що так дорого коштує, прийняли їх у наметі на горі, звідки було вигнано татар. Посли впали ниць перед королем і подали йому листа від усіх козаків, які, як вони казали, смиренно просили миру за їхнім посередництвом.

Король після наради з сенаторами відповів їм через свого великого канцлера, єпископа кульмського, що, хоча козаки вчинили такі злочини, за які вони не можуть сподіватися жодного прощення, його величність хоче виявити їм свою милість, якщо вони дадуть певні докази свого щирого каяття й цілковитої покори. Що завтра об одинадцятій годині вони отримають листа з умовами капітуляції, а до того часу ніяких воєнних дій не буде, як вони про те просили. /105/

Головний посол Креса лишився заложником, інших було відпущено, й вони повернулися у визначений час. Їм було передано такі пункти, виконання яких король і Річ Посполита вважали за необхідне для припинення війни:

1. Перш за все козаки повинні лишити заложниками дванадцятьох своїх найвищих офіцерів, а пізніше — видати в руки короля гетьмана Хмельницького і генерального писаря Виговського.
2. Вони мають повернути гармати й прапори, захоплені під час війни.
3. Вони повинні віддати прапор генерала свого ополчення, який буде дано одному з офіцерів, що його побажає призначити король.
4. Якщо вони вважають недостатньою кількість дванадцять тисяч козаків для охорони кордонів, цей пункт буде передано на обговорення найближчого сейму.
5. Вони користуватимуться лише тими привілеями, які за ними визнав у 1628 р. генерал Конєцпольський.

Коли послів було повідомлено про ці умови, вони відповіли назавтра, що зроблять усе можливе, щоб передати у руки короля гетьмана Хмельницького і його писаря, але що вони не дадуть ніяких заложників. Що вони приймають дві наступні статті, а щодо решти умов, то вони не можуть погодитися ні на що інше як на Зборівський трактат.

Розгніваний такою відповіддю, король вирішив знищити козаків, ладних радше вмерти, ніж поступитися хоч одним пунктом. Воєнні дії було відновлено. Козаки дійшли до такої зухвалості, що наблизилися до польського табору так, що чули накази, які офіцери віддавали солдатам. /106/ Одне слово, вони Опіралися усім польським нападам з такою відвагою, яка була б гідна найвищої хвали, якби не жорстокості, до яких вони вдавалися. Їх дуже озлобили умови, на яких їм було запропоновано мир. Цей гнів ще більше розвалювали їхні попи, які

увесь час подавали їм надію на швидке повернення гетьмана з татарами, але люди, побачивши, що вони помилилися у своєму чеканні, почали серйозно вимагати миру. Старшина опирався цьому з усіх сил. Джеджалого, який заступав Хмельницького й став прислухатися до думок про мир, скинули, а на його місце поставили Богуна. Богун, прагнучи відзначитися, вийшов назустріч брацлавському воєводі, який перейшов річку з загоном поляків, щоб відрізати козакам шляхи до відступу й до постачання. Він привів із собою чимало ветеранів і дві гармати, щоб зміцнити охорону укріплень, збудованих для забезпечення переходу. Та, як тільки він вийшов з табору, інші козаки уявили собі, що він хоче їх назавжди покинути, і стали відступати у цілковитому безладі. Богун, помітивши таке непорозуміння, кинувся до них зі своїми старими козаками, але не зміг стримати втікачів і сам був підхоплений їхньою хвилею.

Воєвода брацлавський спочатку подумав, що готується напад на нього, і вжив заходів, щоб уникнути оточення його невеликої частини війська, що налічувала лише дві тисячі солдат. Але, побачивши, що відбувається насправді, він став переслідувати ворога, хоча й дуже повільно, бо погані дороги затримували похід. Решта польської армії, попереджена про ці події, посунула просто на табір козаків, більше мріючи про розкоші його пограбування, аніж про погоню за вті/107/качами. Дві тисячі козаків, відійшовши на невеликий пагорб, спорудили укріплення для безнадійної оборони. Вони дорого продавали своє життя і коли нарешті побачили, що вже не можуть втриматися на позиції, то стали кидатися в річку, а інші — в болото. В іншому місці триста козаків не менш хоробро билися з поляками, які тиснули на них усібіч.

Щоб показати, як вони зневажають те життя, яке їм пропонують, і що вони віднині відмовляються від власних коштовностей, вони витягли з кишень та очкурів усі гроші й кидали їх у воду. Нарешті оточені з усіх боків, вони дали себе перебити один по одному. Лишився тільки один козак, який оборонявся протягом трьох годин проти цілого польського війська. Знайшовши човна, зануреного в болоті, він стрибнув туди, нехтуючи жахливою небезпекою, й розігнав своєю секирою усіх, хто на нього нападав, на превеликий подив польської армії і короля, який кричав, що подарує йому життя, якщо він здасться. Але козак відповів, що він не турбується про життя, а воліє краще вмерти як справжній воїн. Нарешті, стомленого й напівмертвого, його добив своєю пікою німецький піхотинець.

Поляки знайшли у таборі козаків чимало жінок з дітьми й велику здобич. Там було сорок гармат, чимало прапорів і між ними — знамено, що його король надіслав Хмельницькому після його обрання на знак підтвердження його гетьманату. Інший прапор був посланий козакам покійним королем Владиславом, коли він хотів використати їх у задуманій ним війні з московитами, а ще одного козаки забрали в поляків. Був там і меч, якого прислав Хмельницькому грецький патріарх на визнання захисту ним православ/108/ної віри, прикраси, каплицю й чимало гарних меблів одного грецького прелата, здається, архієпископа коринфського, якого послав Хмельницькому патріарх і який був убитий стрілою, пущеною молодим поляком. Знайшли і скриню Хмельницького, де зберігалася печатка Козацького Запорозького Війська та різні листи від султана, великого князя московського, принца трансільванського, близько тридцяти тисяч ріксдалерів, одяг, підбитий коштовним хутром, зброя й багато всякого харчу.

Король лишив частину війська у Берестечку й пішов з рештою на Крем'янець. По дорозі він бачив лише тіла забитих і все більш і більш переконувався, що ця війна спустошила одну з основних провінцій його королівства, яка здавна служила йому оплотом, і розорила безліч шляхтичів і навіть найбільших панів, які володіли величезними землями і які ніколи не зможуть мати від них ніякого прибутку, якщо буде знищено селян, що становлять найбільше багатство. Ці важливі міркування перешкодили цілковитому знищенню козаків. Та, щоб завершити їх підкорення, король вирішив поїхати до Києва, звідки він зможе відправити

військо і дати накази, необхідні для виконання його замірів. Але шляхтичі хотіли повернутися до своїх володінь, щоб дати їм лад. Вони вважали, що козаків розігнано і що вони ніколи не будуть спроможні піднятися після такої поразки; що, коли вони схочуть знов узятися за зброю, регулярних військ вистачить, щоб звести нанівець усі їхні зусилля, словом, що було б нерозумно відновлювати панування шляхти у країні, спустошеній постійними руйнуваннями, заподіюваними то козаками, то татарами, щоб /109/ ця шляхта пропала від голоду. Ці ремства змусили короля піти на поступки. Він зібрав раду, на якій були присутні усі командири та офіцери армії. Віддавши накази великому генералові Потоцькому, король вирушив на Варшаву. Тут він одержав звістку про поразку в Литві козаків під командою Небаби, одного з їхніх генералів. Їх розбив князь Радзивілл, литовський намісник, під Ложвогородом, у гирлі річки Случ.

Генерал Потоцький так само мав намір піти на Волинь. Маючи труднощі з провіантом та фуражем, він мусив розділити своє військо на кілька окремих частин, які згодом повинні були зібратися в Любартові, щоб звідти спробувати дійти до Паволочі та Білої Церкви.

Тим часом Хмельницький, давши ханові гроші, щоб його заспокоїти, повернувся в Україну з метою підняти дух козаків. Він послуговувався при цьому своїми звичайними засобами. Якщо він не міг сам прибути в те чи інше місце, він брався за перо й відряджав послів, пояснюючи козакам, що доля мінлива та непостійна, що хоч вона тепер повернулася обличчям до поляків, та все ж таки лишила козакам досить сил і способів, аби надолужити втрати, що вже збираються добірні „сили старого запорозького лицарства і що за кілька днів до них приєднаються татари, щоб відплатити за свою останню поразку. Насправді козацьке військо під командуванням Хмельницького налічувало п'ятдесят тисяч, не рахуючи чотирьох тисяч татар.

Князь Януш Радзивілл, до якого приєднався смоленський воєвода Глібович, дізнавшись про це, поспішив до Києва, вигнав з околиць /110/ міста полковників Антона та Гаркушу, увійшов до міста й роззброїв його мешканців. Коли Хмельницький почув про втрату Києва, він витратив багато зусиль, щоб заспокоїти козаків, кажучи їм, що, коли доля уперто сприятиме полякам, козаки знайдуть притулок на турецьких землях, де матимуть більше свободи та злагоди, ніж на Русі, і що він уже написав про це сілістрійському паші. Ці виступи справили бажане Хмельницькому враження: підбадьорені козаки відновили свої напади та спустошення.

Щоб розігнати загони козаків, генерал Потоцький послав спочатку дві тисячі поляків, але, побачивши, що їх не вистачить, відкликав їх, щоб вирушити самому проти ворога в разі потреби. Потім він вирядив сім ескадронів на Білу Церкву, щоб відбити наступ козаків. Але, замість виконувати одержаний наказ, вони розважалися тим, що пограбували по дорозі Паволоч. Козаки разом з п'ятьмастами татар, дізнавшись про це, захопили їх зненацька і розправилися з ними.

На щастя, князь Вишневецький, поспішаючи їм на допомогу, відтіснив козаків до Білої Церкви. З другого боку, поляки дізналися від кількох полонених татар, що військо Хмельницького налічує лише дві тисячі козаків, але скоро до нього мають приєднатися ще чотири тисячі. Тому генерал Потоцький зробив усе, щоб перешкодити цьому з'єднанню.

Втративши напередодні свого походу Михайла Корибута, князя Вишневецького, який помер від чуми, він вирушив до досить міцної фортеці Тририч і вимагав її здачі. Одержавши відмову, він наказав Приємському, генералові /111/ артилерії і комісарові армії, і підполковнику Бергу атакувати ворога силами семисот німецьких піхотинців. Вони втратили багатьох вояків і між ними капітанів Штрауса і Валя, але при підтримці польської піхоти захопили місто й замок. Проте цей успіх не мав великих наслідків, бо князь Януш Радзивілл,

який розташувався зі своєю армією під Києвом, не наважувався рушити з місця, бо навколо нищпорили козаки, заважаючи йому приєднатися до війська генерала Потоцького. Хмельницький, добре обізнаний зі станом справ, знаючи, що Потоцький знесилений і не може битися, що він хотів би миру, вважав, що для нього настав слухний час. Він відрядив послів до генерала, запропонувавши йому угоду, -щоб не допустити до кровопролиття, і запевняючи, що він разом з козаками залишиться в Потоцького на службі й ретельно виконуватиме пункти Зборівського трактату. Спочатку Потоцький з погордою зустрів ці пропозиції, гадаючи, що Хмельницький говорить про мир тільки для того, щоб виграти час, намагаючися забезпечити собі підтримку султана й хана. Однак київський воєвода з військом, виснаженим війною, хотів схилити генералів до угоди через багато причин, і перш за все через хвороби, які вразили солдатів. Усе це пом'якшило позиції Потоцького й Радзивілла, і вони погодилися прийняти козацьких посланців. Хмельницький побажав, щоб йому прислали кого-небудь для переговорів з його писарем Виговським. До нього вирядили кавалерійського капітана Маковського. Спочатку цей посланець, виявляючи недоречну пиху, не хотів іменувати Хмельницького генералом або гетьманом, і лише /112/ після того, як це питання владнали, почалися переговори. Маковський вимагав, щоб Хмельницький відпровадив татар і прибув до польського табору засвідчити генералам свою повагу. Хмельницький довго опирався першій вимозі, але кінець кінцем погодився. Він лише домагався, щоб нараду перенесли в інше місце з табору, побоюючися, щоб татари не напали на учасників переговорів. Виговський наполягав, щоб вони мали місце у Білій Церкві, і польські генерали погодилися на це після звіту Маковського. Вони призначили київського та смоленського воєвод: Гонсевського, великого мажордома литовського, і Косаковського, другого судцю брацлавського. Ці представники, зустрівшись з представниками Хмельницького, домовилися про всі умови миру. Залишалось тільки прийняти покору Хмельницького та його полковників, що й було зроблено після того, як обрали заложників, яких вони вважали необхідними для своєї безпеки. [1651] 28 вересня 1651 р. Хмельницький разом з козацькою старшиною вирушив до польського табору. Він вибачився перед великим генералом Потоцьким і виявив знаки поваги до князя Радзивілла й інших панів. У його присутності було прочитано статті угоди, потім її підписали польські генерали, гетьман і було проголошено присягу на виконання угоди. Церемонія завершилася розкішним святом і великим бенкетом.

Великий генерал Потоцький недовго прожив після цієї події. Його спостиг апоплексичний удар у місті Летичеві, скоро після того, як він повернув мир вітчизні.

Проте цей мир не був тривалий, бо полякам /113/ зовсім не вдалося розвіяти сумніви козаків і приспати пильність Хмельницького подарунками та виявами доброзичливості. Польські шляхтичі знов почали утискувати селян Малоросії. Хмельницький, будучи чоловіком обережним і розумним, дозволив селянам селитися біля Полтави та при великоруському кордоні, щоб якомога зменшити кількість їхніх скарг. Вони дійсно стали так селитися й невдовзі збудували міста Суми, Лебедин, Харків, Охтирку та інші.

[1652] Наступного року 1652-го Хмельницький вирішив добитися здійснення обіцянки молдавського господаря віддати свою доньку за його сина Тимоша, або Тимофія. Навесні він відправив послів до цього князя, щоб нагадати йому про його слово. Але господар не хотів про те й чути. Він так палко благав польського короля перешкодити цьому шлюбові, що той прислав йому десять тисяч солдатів під командуванням коронного гетьмана, або генерала, Калиновського.

Хмельницький негайно написав Калиновському листа, скаржачися на цей демарш, тим більш дивний, що він не може зрозуміти, чому саме Річ Посполиту, і зокрема Калиновського, може непокоїти цей шлюб, вигідний для його сина. Він писав, що Річ Посполита могла б звернутися до нього, якщо цей шлюб або його син діють їй на шкоду. Проте цей лист не мав

ніяких наслідків. Розгніваний Хмельницький подарував братові Калиновського, який мав свій табір у Нешемі, коня з відрізними гривною та хвостом, з яких було зроблено налігач, і вирушив зі своїм військом до Батори, де стояли поляки. Через кілька днів стався бій, перемога козаків була /114/ повна, й вони перебили усіх поляків. Хмельницькому принесли голову гетьмана, або генерала, Калиновського, а син його втопився, упавши з мосту біля Бубнівки. Після цієї перемоги селяни перебили польських панів та старост в усій Україні.

Гетьман Хмельницький пішов просто на Кам'янець у той час, як татари у багатьох місцях вдерлись у Польщу, що опинилася у великій небезпеці. Спостерігаючи за поляками, Хмельницький відправив свого сина Тимофія до Молдавії на весілля з донькою господаря. Господар, наляканий козацькою перемогою в останній битві, дуже добре прийняв свого гостя, негайно віддав за нього свою доньку Ірину, і весілля було справлене блискуче.

У той же час Хмельницький написав листа польському королю, в якому він удавав, ніби не знає, які саме інтриги підштовхнули короля до нової війни. Він списав усе на рахунок Калиновського, начебто він через заздрощі і з власної волі намагався перешкодити його синові Тимофію одружитися з донькою молдавського господаря. Король зі свого боку докоряв йому за намір віддатися під захист султана, і, оскільки королівські посланці назвали тих, від кого пішла ця чутка, Хмельницький влаштував над ними суд. Миргородському полковникові Гладкому відрубали голову, а Гуляницький врятувався у монастирі, уникнувши наслідків гетьманського гніву. Але король, як завжди, підозрюючи Хмельницького у зраді, послав проти нього військо на чолі з Черненком, та козаки вийшли проти нього, розгромили, а його самого узяли в полон.

Кінець кінцем сам король на чолі армії виру/115/шив на Жванець, щоб дати бій Хмельницькому, який був там разом із кримським ханом. Сталася битва, в якій короля було побито, потім поляків було оточено, так що дванадцять тисяч загинуло від голоду. Сам король врятувався від неволі лише давши ханові великі гроші.

Хан, який пишався цим успіхом, спустошив Литву, звідки він вивів понад п'ять тисяч бранців — дівчат, жінок, шляхтичів і селян. На зворотному шляху татари йшли землями, що належали польському шляхтичеві на ім'я Казовський, який святкував своє весілля. Вони схопили Казовського, гостей, музикантів і всіх їх погнали у неволю. Багатство, що дісталася ханові, так його запаморочило, що він не пощадив навіть земель свого союзника Хмельницького і повбивав, пограбував і поневолив чимало його людей. Усі ці лиха, які долучилися до війни з Польшею, усі постійні несправедливості, яких зазнавали козаки від неї, недовір'я до такого союзника, на якого не можна було покластися, — усе це примусило Хмельницького нарешті подбати про безпеку та щастя свого народу. Тому на раді, яку він мав з відповідальними людьми свого народу, він вирішив цілком позбутися польського панування й віддатися під захист Росії. Про це ми зараз і розповімо. /116/

Розділ сімнадцятий

Умови, на яких козаки піддалися Росії

На Польщу водночас напали росіяни, шведи і трансільванський принц Ракочі. Вони рвали її на шматки, і кожен із них шукав собі у Польщі спільників. Усі добивалися союзу з козаками. Хмельницький довго вагався, до кого йому пристати. Нарешті він зробив вибір на користь Росії, маючи на те різні причини. Найважливішими з них були дві: те, що він не міг сподіватися на допомогу з боку віддалених держав, і те, що однакова релігія росіян і козаків забезпечить сердечність і міцну дружбу між двома народами. Його спиняло лише побоювання протидії з боку кримського хана і козацького генерального писаря Виговського. Однак досвід добре навчив його не дуже розраховувати на захист володаря, який завжди продає свою допомогу тому, хто більше заплатить, та ще й грабує, руйнує й палить усе, що належить другу чи ворогу, будучи незадоволеним якоюсь дрібницею. Він сподівався позбутися згодом такого союзника. З цією метою він мав нараду зі своєю старшиною. Ухвалено було відрядити Гуляницького, полковників Цюцюру та Дворецького з багать/117/ма іншими козаками як послів до російського великого князя Олексія Михайловича, щоб піддатися під його руку з тією частиною України, яка повністю належала запорозьким козакам. Великий князь прийняв їх з великою пошаною, щедро обдарував і відрядив разом з ними боярина, або приватного радника, Бутурліна, призначивши його послом на переговори про найкращий спосіб вести війну проти Польщі. Бутурлін від імені свого володаря одержав знаки поваги, виявлені йому запорозькими козаками, які віддали йому міста Київ, Ставище, Ржищів, Трипілля, Трахтемирів і Канів. Гуляницькому було поручено доставити у Москву список старшини та старих і заслужених запорозьких козаків, складений за наказом Хмельницького, і подати його царю, який написав на ньому власноручно «уравниваемым быть против дворян российских», тобто що має бути цілковита рівність між тими, кого поіменовано у списку, і російськими дворянами.

У свою чергу Гуляницький одержав ратифікацію наступних статей, про що просили царя:

I, Що козаки будуть назавжди звільнені від усіх податків.

II. Що їм буде дозволено користуватися поширеним серед них магдебурзьким правом.

III. Що вони завжди матимуть цілковиту свободу торгівлі, зокрема право виготовляти пиво, горілку, питний мед повсякчас і в якій завгодно кількості як для власного споживання, так і для вивозу.

IV. Що вони завжди управлятимуть самі собою, згідно з порядком, встановленим їхніми національними зборами. /118/

V. На знак визнання за ці зольності та привілеї запорозькі козаки зобов'язуються надати в розпорядження царя на його першу вимогу шістдесят тисяч вояків.

VI. Цар обіцяє платити щороку від чотирьох до шести карбованців тим, хто йому служитиме пішо чи кінно.

Отак запорозькі козаки піддалися Росії. Далі ми побачимо, чим вони відзначилися на службі цій державі. Слід сказати, що по смерті гетьмана Хмельницького наприкінці 1657 р. його сина Юрія було обрано гетьманом через інтриги Виговського. Він ще раз піддався полякам у 1660 р., бо російський цар вимагав для свого сина польську корону, і він боявся, що цар, запобігаючи прихильності в поляків, покине козаків, лишивши їх у гіршому, ніж будь-коли, становищі. Козацькі привілеї опинилися у найбільшій небезпеці, але цар не дістав того, чого просив, і козаки повернулися під захист Росії.

Вони подали цареві допомогу у війні, що її він продовжував проти поляків після перемир'я зі шведами у місті Німці. Чума, яка лютувала три роки підряд у Польщі, в Україні та в Росії,

змусила противників укласти мир для відшкодування втрат у своїх країнах. Цей мир між королем та Річчю Посполитою і російським великим князем було підписано а Андрусові 1667 р. Польща відступила Росії Смоленськ, Сіверськ, Чернігів із задніпровською частиною України за умови, що через два роки за викуп буде віддано й Київ. Цей мир, або перемир'я на тринадцять років, було поновлено 18 серпня 1678 р. /119/

Розділ вісімнадцятий

Як козаки перейшли під панування Карла XII, а згодом — кримського хана і як вони служили ханові.

Коли Карл XII розпочав свою славнозвісну війну проти Саксонії, Польщі й Росії, він від 1708 р. став потаємно листуватися з Мазепою, тодішнім гетьманом козаків, щоб той подав йому допомогу й підкорився Швеції. Ці переговори точилися без істотних перешкод, бо значна частина козаків була незадоволена з того, що Росія, зневажаючи їхні привілеї, наклала на них важкий подушний податок, щоб покрити витрати на війну зі Швецією. Встановлення цього податку здійснив генерал російської армії Григорій Чернишов. Доти російські великі князі не знали точної кількості своїх підданих, що дуже утруднювало набір до регулярного війська, яке Росія почала встановлювати. Чернишов порадив Петру I «подушної оклад», тобто податок з кожного мешканця його імперії, який мав платити щороку сімдесят копійок. Цей податок дав Петрові I подвійну користь, забезпечуючи йому певний прибуток: він точно знав число своїх підданих і знав, скільки чоловік він може набрати до армії. Щоб полегшити запровадження податку, /120/ було дозволено дворянам продавати або закладати землі селянам, якщо вони сплатили своє подушне. Коли це нове правило запровадили й в Україні, воно стало суперечити привілеям, що їх дав козакам цар Олексій Михайлович, і викликало великі ремствування. Воно послужило потужним мотивом для успішних переговорів з Карлом XII. Мазепа дійсно йому пообіцяв підняти повстання козаків, коли король вступить в Україну, і приєднатися до нього. Це повстання мало б дуже важливі наслідки, але Карл ніяк не зміг з нього скористатися. Він відкладав рішення, а коли наважився діяти, то вже не мав часу.

Коли Мазепа готував свій перехід з одного табору до іншого, він зумів забезпечити собі таке довір'я Петра I, що цей цар вважав його нездатним до зради й не йняв віри нічому, що йому говорили про плани гетьмана. Він так високо цінував його вірність, що йому здавалися зрадниками ті, хто свідчили проти Мазепи. І, коли Іскра й Кочубей, двоє зі старшини запорозьких козаків, чії роди й нині існують поміж найбільш поважаних у Малоросії, попередили царя, що Мазепа замишляє повстання, він відіслав їх до гетьмана з листами, в яких попереджав про віроломство цих офіцерів. Мазепа прочитав листи й наказав скарлати цих нещасних на горло.

Нарешті, у 1709 р., Карл XII, король Швеції, вступив зі своєю армією в Україну, Як тільки він підійшов до кордону, кошовий і багато запорозьких козаків залишили з відома гетьмана свою службу в царя й одержали від шведського короля прикрашену великим яблуком булаву й увесь одяг, який носило його військо. Кілька козацьких полків приєдналися до шведської армії біля Конотопа, недалеко від Чернігова. Вони /121/ обіцяли віддати Карлові XII Батурин з усією Україною й укласти союз із татарами та донськими козаками.

Відступництво Мазепи поламало всі наміри царя. Було скликано військову раду і, щоб якнайшвидше запобігти згубним наслідкам цієї події, було дано наказ князю Меншикову,

який ще не встиг відпочити після бою при Лезно, здобути важливе місто Батурин. Мазепа, дізнавшись про цей план, робив усе можливе й неможливе, щоб переконати шведського короля випередити Меншикова й захистити Батурин, місто, добре забезпечене воєнним спорядженням і провізією, усім, що є необхідне для успішної боротьби. Але король, розважаючися захопленням незначних містечок, лишив Меншикову час для здійснення його наміру. Меншиков вдерся в Батурин і жорстоко розправився з усіма, кого встиг схопити. Багатьох було повішено, й між ними прусського шляхтича Кенігсека, командира гетьманської артилерії. Інших було розіп'ято на дошках, кинуто на волю хвиль, і вони загинули у Дніпрі. Повісили опудало Мазепи. Уся артилерія, що налічувала понад сотню гармат, попала до рук росіян. Кочубея та Іскру оголосили невинними, влаштували їм величний похорон і очистили від ганьби їхню пам'ять. Меншиков просив царя також визволити з Сибіру полковника фастівського та білоцерківського Палія, якого Мазепині інтриги запроторили в це вигнання. Меншиков усе підготував у Глухові для виборів нового гетьмана. Ним став Іван Ілліч Скоропадський, полковник стародубський. Князь Меншиков передав йому від царського імені булаву й інші клейноди. /122/

Ця успішна операція була беззастережно схвалена царем. Він був такий задоволений, що навіть хотів віддати місто Батурин самому Меншикову та його нащадкам як потомственному гетьману. Але Меншиков не спокушався булавою та командуванням козаками, він мав інші заміри. Він подякував своєму панові за таку милість і вибачився під тим приводом, що це лише розпалить ворожнечу між козаками. Петро, захоплений удаваною скромністю свого такого благородного генерала, сказав: «Гаразд, оскільки ти не хочеш бути гетьманом, я забороняю моїм наступникам визнати його за будь-ким після смерті Скоропадського. Цей титул зникне, залишиться тільки кошовий». Але Петро змінив свою думку після розмови з Полуботком, полковником чернігівським і віце-гетьманом, коли Полуботок став його жертвою, як ми це побачимо в короткій історії козаків.

Удар, якого Меншиков завдав Карлові XII й Мазепі, випередивши їх і здобувши Батурин, став фатальним джерелом нещастя для короля. Карлу довелося морозною зимою йти через Кривий ліс — дуже велике чорнолісся. Часто не було чого їсти, а до того ж, як розповідали свідки, за одну жадливу ніч страшний мороз убив близько трьох тисяч вояків. Серед усього цього лиха, попри всі злидні та хвороби, які принесла жорстока зима, майже настерпна у країнах помірного клімату й подвійно страшна у країнах Півночі, Карл XII працював у своїй канцелярії, видаючи маніфести.

Цар доручив командувати всією своєю армією князю Меншикову та фельдмаршалові Шереметеву, а сам поїхав до Воронежа поглянути на флотилію. Як тільки з'явиться надія на мир, /123/ чого він хотів над усе, він запросить Меншикова до себе.

Шведський король попросив у Меншикова через генерального аудитора своєї армії ліків та спирту. Меншиков, за згодою царя, відіслав йому те й друге, не взявши грошей. Проте всі гарні сподівання на мир зникли. Петро все ще бавився пусканням кораблів, і князь Меншиков мав відвагу сказати йому, що його дуже дивує володар, який розважається дрібницями, тоді як Ганнібал стоїть перед брамою і присутність царя на чолі армії абсолютно необхідна. Але цар відповів, що не бачить жодної небезпеки та що він спокійно спуститься зі своєю новою флотилією по Дону від Усмані до Азова. Отже, Меншиков поїхав сам. Перед його поверненням до війська досить значний загін шведів захопив містечко Веприк за десять верст від Гадяча. Кілька сотень козаків цього містечка залишилися вірними цареві. Дізнавшись про наближення шведів, якими командував фельдмаршал Реншільд, вони поспіхом спорудили винайдене ними самими укріплення. Вони оточили містечко своєрідним валом з накиданих дощок, а між цих дощок приладнали уламки стовбурів, що нагадували гойдалки. На них поставили казани з пшоном та водою, а під казани поклали дрова. Жінки та діти розвели вогонь під казанами, куліш закипів, а чоловіки, озброєні кілками та косами,

вийшли наперед. Шведи думали, що швидко впораються зі зменькою козаків, але наштовхнулися на коси та кілки, а надто потерпіли від гарячого кулешу та окропу, вилитих на їхні голови.

Козаки захищалися таким новим способом на очах російської армії, яка стояла за три льє /124/ звідти, поки не скінчилися їхні запаси води та кулешу. Нарешті шведи захопили містечко й рознесли усе дощенту, бо втратили багато офіцерів і понад шістсот солдатів. У цьому бою вперше було поранено генерал-фельдмаршала Реншільда.

Поки шведи возилися з Веприком, князь Меншиков послав російській полку атакувати Опішню. Він захопив село й узяв у полон шведську залозу.

Звідти генерали Гейнске і Яковлев пішли на Старі Санжари, взяли штурмом це місто й захопили у полон багато шведів і повсталих козаків.

Після цього князь Меншиков оголосив амністію, запропоновану царем усім козакам, які виявлять йому покору. Але, побачивши, що це загальне прощення не привело до бажаних наслідків, він послав генерал-майора Яковлева на повсталих козаків, які зібралися у Стечі, за Переволочною, на маленькому острівці на Дніпрі. Цей офіцер розгромив козаків і покарав їх з нечуваною жорстокістю: одних повісив, а других піддав жакливому катуванню.

У травні цар повернувся до своєї армії. Одержавши звіт про все, що сталося під час його відсутності, він скликав нараду. Князь Меншиков сказав, що треба триматися стійко, бо шведська армія перебуває в тяжкому становищі, що слід закінчити підготовку до захисту Полтави, в якій ворог сподівається знайти провізію та військовоє спорядження, і що треба приготуватися до вирішальної битви. Цю пораду князя Меншикова визнали найкращою, і Петро I наказав йому виконувати згаданий план.

Тоді Меншиков віддав наказ своєму своякові /125/ графу Олексію Олександровичу Головіну з тисячею солдатів негайно увійти у Полтаву, щоб полегшити доступ туди спорядження. Граф Головін виконав наказ вночі під прикриттям безперервного вогню російської артилерії.

Місто Полтава, розташоване між річками Псьом та Ворсклою, мало досить міцні укріплення, як на цю країну. Полтава була дуже важлива для шведів як точка опертя в Україні. Вона могла також у разі потреби прикривати їх відступ. Шведи почали атакувати її у квітні, але через брак артилерії захопити не змогли. Тільки тоді Карл XII зрозумів помилку, яку він зробив, дозволивши росіянам узяти Батурин, де він міг знайти усе йому потрібне. Князь Меншиков послав генерал-майора Алларда з достатньою допомогою війську, щоб утримати місто. За цим планом росіяни перейшли Ворсклу саме в той час, коли шведський король вислав туди розвідників, щоб спробувати атакувати росіян 24 червня. Але, поранений у ліву ногу, він змушений був відкласти битву, що мала такі сумні наслідки для Швеції, до 27 червня 1709 р. На самому початку битви князь Меншиков закликав солдатів усіх полків битися за вітчизну, як справжні її сини. Він переконував солдатів, що коли вони не використають цієї нагоди, то їхні діти, майно, земля неминуче стануть здобиччю ворога. Потім він узяв на себе командування лівим крилом разом з генералами Аллардом та Ренцелем. Фельдмаршал Шереметев командував правим крилом, цар Петро лишив за собою основні сили, а начальник артилерії Брюс керував артилерією. Противник напав на російське військо з безприкладною люття. Але росіяни, очолені своїм самодержцем, який ба/126/гато разів важив у цій битві життям, відтрутили шведів і після тривалої та кривавої битви здобули цілковиту перемогу. Про цю славетну битву є так багато реляцій, що ми можемо звільнити себе тут від необхідності повідомляти про її подробиці. Ми лише додамо кілька зауважень найбільш досвідчених шведських генералів, яких росіяни захопили в полон. Ось визнання цих уславлених бранців про головні помилки шведів у той пам'ятний день:

I. Шведи з таким поспіхом кинулися на росіян, що шведська піхота почала атаку ще до того, як кавалерія на обох флангах вишикувалася у бойові порядки. Тому піхоту було неважко оточити й розбити, хоч вона й змусила ворога відступити у центрі й навіть прорвала цей центр. Ця велика помилка призвела до багатьох суперечок між полоненими генералами, які звинувачували в ній один одного.

II. Шведи не досить добре уявляли собі ворожі позиції й насакували на укріплення, які легко було б обминути.

III. Коли перший удар поламав ряди й порушив порядок ведення бою, не звернули уваги на те, чи всі загони йдуть за авангардом. Сталося так, що генерал-майора Розена, який завзято переслідував з кількома батальйонами російську кавалерію, генерал Ренцель відрізав від решти шведської армії й примусив здатися.

IV. При останній атаці не потурбувалися про те, щоб вишикувати військо. Ті, хто хотів би применшити свої помилки, намагався пояснити їх особливостями місцевості, але відомо, що Місця було досить і що скаргитися можна лише на надмірний запал, який охопив шведів і на недбалість їхніх генералів. /127/

Після цієї перемоги цар нагородив князя Меншикова, під яким було під час бою вбито двох коней, титулом генерал-фельдмаршала. Князь попросив у царя його пробитий кулями капелюх як пам'ятку про хоробрість, яку він довів при цій нагоді¹. Генерали піднесли царя до ступенів контр-адмірала та генерал-лейтенанта.

Росіяни спочатку дуже зраділи, бо вважали, що їм вдалося взяти в полон самого короля. Насправді ж вони його переплутали з одним німцем на ім'я Меніус, капітаном королівських драгунів, який справді був з ним схожий. Вони виявляли до нього всіляку повагу і ставилися до нього дуже шанобливо, але коли зрозуміли свою помилку, то вислали разом з іншими шведами у Сибір.

Головними шведськими полоненими були прем'єр-міністр і сенатор граф Піпер, королівський секретар Седерх'єльм, секретар Дубен і двоє переписувачів. Але росіянам не вдалося захопити жодного документа чи листа зі шведської канцелярії, оскільки всі вони з канцелярією разом були на відстані приблизно одного льє від поля бою, поблизу Дніпра. Король спалив усе, що він вирішив не брати з собою. Серед полонених не було радника канцелярії й державного секретаря Гермелена, хоча його й схопили росіяни. Коли вони стали шукати його тіло поміж убитих, то не змогли його знайти, бо сонце так нагріло й роздуло трупи, що нікого вже не можна було пізнати².

Серед полонених генералів були генерал-фельдмаршал Реншільд, генерал-майори Шліппенбах, Розенде, Штакельберг, Гамільтон, полковники фон Шторн, Аппельгрін, Енштельт і принц Максиміліан-Еммануель Вюртемберзь/128/кий. Останнього узяли в полон у якомусь невеликому селі, через яке він хотів провести свій полк. Цей сміливий принц, якого всі поважали, служив добровільно вже шість років у шведській армії. Його було кілька разів поранено, й він тяжко захворів. Князь Меншиков відіслав його до Києва разом з генералом Ренном, також пораним, щоб він мав з ким розмовляти, і з англійським лікарем Фрезером. Але ніякі ліки йому не допомогли, й він помер у Дубні [1710] у 1710 р. За наказом царя його тіло відправили до його родини у Штутгарт.

Головними підполковниками були серед полонених Зас, Фрідріх, Адольф Пельм, Генріх Ребіндер, Юліус Моде, Врангель, Спенс. Усі ці полонені зустріли добрий прийом з боку князя Меншикова й царя, за винятком графа Піпера, бо Меншиков вважав, ніби Піпер відрадив шведському королю укласти мир з Росією, що він винен у страті Паткуля тощо.

Проте Меншиков Помилявся. Це правда, що посланець з листом до графа Піпера примчав у шведський табір, але генерал-ад'ютант короля Лажерон, нерозважливо доповівши про посланця й про лист, дістав від короля наказ відіслати посланця, не взявши від нього листа. Що ж до страти Паткуля, то його процес організував канцлер шведського королівства барон Ян Бергенх'єльм, і вирок було проголошено комісією сенаторів у 1694 р. Граф Піпер не був прямо замішаний у це засудження, але потаємно він робив усе, щоб його знищити.

Над запорозькими козаками після бою сміялися обидві сторони. Не всі могли врятуватися разом з королем та Мазепою, отже, вони намагалися переодягтися, ховаючи бриті голови під /129/ хутром. Їх знаходили на полі бою, де вони роздягали вбитих шведів, щоб сховатися під їхнім одягом та перуками.

Оскільки росіяни послали солдатів доганяти ворога лише досить пізно увечері, шведський король зміг поволі добратися до кордону, виявивши справді героїчну стійкість, яку подивлялися всі його супутники. По дорозі генерал-майор і генерал-ад'ютант короля Лажерон, згадуючи полонених генералів, сказав, що все лихо походить від їхніх лестоців. Він продовжував: «Ваша величність, не можна твердити, ніби ми програли битву. Адже ворог не наважується переслідувати нас під час відступу». Король відповів: «Любий Лажероне, мовчіть, тут нема про що сперечатися». І він відрядив генерала Мейерфельта до росіян, щоб укласти мир на умовах, запропонованих царем. Проте росіяни відповіли, що становище змінилося і що цар не схильний до миру принаймні до тих пір, поки йому не відступлять Виборг і Ревель. Генерал дав зрозуміти, що в короля ще лишилося п'ятнадцять тисяч вояків, і князь Меншиков вирушив на чолі загону з семисот солдатів, щоб приєднатися до тих, кого вже послали переслідувати шведів. Він пішов найкоротшою дорогою. Дійшовши до Переволочни на Дніпрі, він зустрів графа Левенгаупта на чолі п'ятнадцяти тисяч шведів, які без найменшого опору склали зброю й здалися в полон. Серед цього війська було чимало запорозьких козаків. Після капітуляції Меншиков наказав своїм загонам перейти Дніпро, щоб переслідувати ворога аж до околиць Очакова. Князь повернувся до російського табору через кілька днів з багатьма полоненими шведами. /130/

Коли князь Меншиков, повернувшись до царя, хотів приписати собі славу цих воєнних дій, Шафіров йому відповів прилюдно: «Ви завдячуєте цим успіхом не своїй хоробрості, а генералові Мейерфельту. Без нього ви обмежилися б тим, що послали навздогін противнику невеличкий загін солдатів, і ці п'ятнадцять тисяч іще добре б нам далися взнаки».

Поміж офіцерів Левенгаупта були англійський та пруський дипломати Джефферс і Зітман, які були у шведській армії — один підполковником, а другий капітаном, оскільки Карл XII не хотів мати у своєму почті іноземних посланників при виконанні їхніх обов'язків. Коли вони повідомили князя Меншикова про свої титули та місії, їх одразу було звільнено й повернено їхні екіпажі. На їх прохання навіть звільнили двох шведських офіцерів.

Такі були подробиці того, що сталося після Полтавської битви, і подій, які мали місце після повстання запорозьких козаків.

Після цієї славнозвісної битви решта запорозьких козаків, відданих шведському королю, кількістю у дві-три тисячі душ, відійшла у Бендери, де вони піддалися татарському ханові, який подарував їм дві булави з належними до них клейнодами. За згодою хана ці козаки оселилися над річкою Кам'янкою, але їх тут часто непокоїли росіяни, отже, вони переселилися в околиці містечка Олешки на Дніпрі, недалеко від Криму.

Хоч вони й були підданими хана, але мали своє самоврядування, своїх керівників і залишалися під безпосереднім командуванням Мазепа, який був з кількома козаками при королі Швеції у Бендерах. Однак Мазепа невдовзі помер, і /131/ султан, на прохання

шведського короля, який ще перебував у Туреччині, призначив на його місце його генерального секретаря Орлика, передавши йому усі гетьманські клейноди. Цей новий гетьман так само залишався у Бендерах. Згодом він прийняв мусульманство й одружився з турчанкою, від якої мав багато дітей. Коли козаки були під пануванням татар, їм спочатку давали гроші та необхідну провізію, та коли побачили, що це тягне за собою істотні видатки, то домовилися, що хан більш нічого не постачатиме козакам, але й вони не платитимуть жодних податків і з них не вимагатимуть плату за прохід по Дніпру й по Бугу. Це були проходи повз Кодак, Микитин, Кам'янку, де була їхня Січ, і Кизи-Кермен, Цими річками проходили купці й люди з Малоросії, які рушали до Криму, щоб продати й купити там різні речі, а насамперед, щоб купити сіль, і самі татари, які їхали по провізію. Найбільш людна була дорога по Бугу до Мертвої Води. Нею подорожували до Очакова купці з Польщі, Малоросії та сусідніх країн. Козаки також мали дозвіл стягати мито з усіх, хто прийшов чи приїхав до Очакова чи пригнав туди худобу. Цей прибуток було призначено на утримання вояків, старшини та їх керівника. Вони мали також право брати сіль з лиманів за половину плати проти тієї, яку брали з людей з Малоросії та інших. Проте усі ці привілеї ніяк не задовольняли козаків. Вони часто порушували угоди, вимагали довільну величезну плату за проїзд — навіть від інших козаків з Малоросії, яких називали просто запорожцями. Наслідком цих порушень було те, що кримські татари встановили для своїх козаків такі самі податки, які платили інші /132/ піддані. Цим новим козакам було навіть заборонено торгувати у Криму та в Очакові. Їм лише було дозволено на знак особливої милості купувати там товари, щоб відвезти їх у Січ і там продавати мешканцям Криму, грекам та євреям, які у свою чергу приїждять у Січ з найрізноманітнішою провізією. З плином часу кількість козаків збільшувалася. Вони мешкали насамперед у двох Січах — Кам'янці та Олешках і в степу. Їхні літні курені та зимові хати тяглися від околиць Очакова та Переволочної до річки Буг. Мешканці степу займалися риболовлю та полюванням. Вони не мали ні літніх куренів, ні зимових хат поблизу Криму, бо їм було заборонено там ловити рибу, а полювати дозволяли лише зрідка.

Козаки були зобов'язані, згідно з угодою, йти з ханом до Сулака, коли він воював з черкесами, даючи йому щонайменше дві тисячі вояків на чолі з їхніми командирами, або кошовими. Крім того, вони мали обов'язок у мирний час посилати з Січі у Крим не менш як тринадцять сотень козаків, щоб відбудувати або полагодити лінії Перекопу ³, і все це без найменшої платні чи винагороди.

Коли кілька тисяч козаків — підданих хана — пішли на війну з черкесами, ті козаки, що були під покровительством Росії й мали свої поселення на річці Самарі, зібралися у великій кількості, щоб напасти на їхні Січі під Олешками й зруйнувати їх. Цей напад був такий успішний, що вони знищили все дощенту, грабуючи та вбиваючи все, що їм траплялося під руку. Усе добро вони забрали з собою. Кошовий, повернувшись зі своїми козаками і знайшовши зруйновану Січ, переселився з Олешків у місцевість, яку /133/ колись займали козаки біля Кам'янки, про що ми вже говорили. Але він тоді ж запрягнувся помститися за цю жорстоку образу. Козаки Кам'янки зібрали усі свої сили й накиннулися на своїх ворогів з безприкладною люття, вони зруйнували їхні домівки і вбили багато їхніх мешканців, одних повісивши, а інших піддавши катуванням.

Не тільки козаки з Росії потерпали від таких вторгнень. Козаки-перебіжчики часто за своїм давнім звичаєм нападали й на самих татар, забираючи в них коней, биків, овець тощо, і якщо вони не знаходили здобич задовільною для своєї пожадливості, то били татар до смерті. Кримський хан, щоб припинити таке розбишачтво, наказав якнайретельніше розслідувати справи. Винні козаки зобов'язані були заплатити пограбованим багато грошей, більше, ніж коштувало награбоване добро. Козаки мали віддати ханові стільки живих людей, скільки вони вбили татар. Коли провина козака-злодія була доведена, а він сам не був спроможний заплатити встановлену суму й не міг зібрати її, звернувшись до щедрості своїх

співвітчизників, його віддавали татарам у неволю на все життя. Але татари часто перетворювали вимоги відшкодування на досить вигідне ремесло, і козаки стали накладати на них такі самі кари або вимінювали їх на своїх козаків, що стали невольниками. Найбільше псувало стосунки між козаками й татарами те, що козаки були зобов'язані платити за кожного християнського невольника, який утік з Криму, навіть тоді, коли вони не мали ніякого відношення до цієї втечі. Козацькі керівники скаржилися на несправедливість цього правила, але татари відповідали їм, що в ньому /134/ нема нічого несправедливого, бо козаки відповідали за охорону кордонів Криму.

Коли козаки зрозуміли, що не можуть безкарно завдавати збитки татарам, вони кинулися на Польщу й наробили їй багато шкоди. Поляки гірко скаржилися ханові, і він заборонив козакам займатися розбоєм, але заборони не справляли на них великого враження. Нарешті хан одержав перелік врат, що їх завдали їм козаки, і зобов'язав їх платити. Бувало й так, що поляки скаржилися, наприклад, на збитки у двадцять чотири тисячі карбованців, а хан збирав необхідні відомості, щоб перевірити справедливість обвинувачень, і тоді козаки були зобов'язані виплатити ці гроші готівкою. Від них ще вимагали, аби покласти край безкінечним скаргам поляків, відступити Польщі Кодак, і було ухвалено, що козаки не мають права там мешкати чи якимось інакше використовувати і що в разі коли там знайдуть козаків, то фортецю буде зруйновано дощенту. Та, коли це місто попало під панування Росії, його віддали колишнім його власникам. Увесь той час, коли запорозькі козаки були підданими кримського хана, вони сповідували православну релігію, якій були вірні до кінця свого існування. У своїх молитвах вони завжди просили Бога зберегти здоров'я християнських царів. Їхнє духівництво складалося з архимандрита, присланого грецьким патріархом, священників та дияконів з Греції, Польщі та різних місцевостей Малоросії.

Проте життя козаків під пануванням кримського хана здавалося їм дуже поганим. Позбавлені волі, яку вони так палко захищали, козаки почували себе гірше, ніж під владою своїх колишніх володарів. До того ж від самого по/135/чатку їх підданства в них було забрано артилерію і їм суворо заборонили будувати будь-які укріплення чи на Січі, чи в її околицях. Заборонено їм було й торгувати з Росією, щоб перешкодити спілкуватися з підданими цієї держави, проте в цій забороні не було великої потреби. Справді, Росія від часу відступництва козаків не втрачала їх з поля зору, вона поставила уздовж кордону невеликі спостережні загони, яким було суворо наказано вішати на місці, як зрадника, кожного козака, якого вони візьмуть у полон.

До всього цього додалися й інші причини для незадоволення. Хан часто посилав мурз та інших татарських князів у Січ іноді для вивчення становища на місці, часом для огляду війська чи для інших потреб. Посланці мали щонайменше двісті осіб у своєму почті. Кошти на їх утримання завдавали козакам великого клопоту, а вони повинні були приймати їх з усією належною шаною, та ще й робити дорогі подарунки при їхньому від'їзді. Розгнівані такими домаганнями, які здавалися козакам дуже важкими, особливо коли вони порівнювали їх зі свободою, яку їм було надано в Росії, вони кінець кінцем вирішили повернутися під царське панування.

Коли вони вже збиралися здійснити свої наміри, кілька рибалок на березі Дніпра, недалеко від Криму, знайшли біля малого містечка Карайгебен закопану в землю гармату. Рибалки доповіли про це кошовому, і він пішов з кількома козаками на місце події. Вони викопали цю гармату й знайшли п'ятдесят інших. Козаки витягли їх із землі, дбайливо сховали їх в одній зі своїх зимових домівок, побоюючися, щоб їх не знайшли татари, і зберігали їх аж до того часу, ко/136/ли вони повернулися під панування Росії, і тоді розподілили гармати між своїми куренями.

Запорозькі козаки, вирішивши нарешті позбутися нестерпного татарського ярма, послали до російського двору покірливі та зворушливі листи, у яких визнавали свій злочин і просили за нього прощення й благали, щоб їх прийняли усіх як вірних підданих мешканців Малоросії. Спочатку росіяни вважали це хитрощами й не звернули ніякої уваги на їхні прохання. Але, коли вони побачили, з яким запалом козаки їх повторюють, вони повірили в їхню щирість. Імператриця Анна Іванівна, якій було дуже приємно визволити християнський народ з ярма невірних, милостиво прийняла їх, відновила їхні колишні привілеї, і козаки знов перейшли під панування своїх давніх володарів.

Розділ дев'ятнадцятий

Від підкорення запорожців владі Росії до припинення їх існування

[1733] Року 1733, після смерті польського короля Августа II, вибори його наступника покликали до життя різні партії, які закликали сусідні держави допомогти Польщі. На трон посадили /137/ Августа III, підтриманого російською армією, і незадоволені поляки просили допомоги в хана, благаючи його послати до них козаків.

Ця подія, повідомлення про яку було опубліковане у Петербурзі в той час, коли там перебувала депутація козаків, схилила двір до більшої уважності до їхніх прохань. Їм було сказано, що коли вони хочуть піддатися негайно, то їх невірність буде забуто і їм навіть буде дозволено жити згідно з їхніми давніми законами. Козаки порадилися між собою й вирішили письмово визнати свій злочин і присягтися стати назавжди підданими Росії. Коли посланці повернулися до Петербурга з цим листом, імператриця Анна простила козаків і повернула їм свою милість і їхні давні пільги. Вона відрядила російського офіцера, який поїхав з посланцями прийняти козацьку присягу. Цей офіцер повіз кілька тисяч карбованців на будівництво нової Січі. Його зустріли з великою пошаною, кошовий зі своїми помічниками вийшов йому назустріч, і понад тисяча козаків вишикувалася вздовж його дороги на протязі двох верст. При його наближенні йому віддали гарматний салют і вітали багатьма мушкетними залпами. Одразу після прибуття на місце російський офіцер пішов до церкви, духівництво вийшло йому назустріч із звичайними церемоніями, а коли всі увійшли до церкви під грім гармат, то помолилися за здоров'я імператриці. Після молитви на великих зборах були прочитані листи від імператриці, через які вона повідомляла про прощення козаків і про повне забуття того, що сталося, про повернення їм їхніх давніх законів самоврядування і про те, що відтепер вони стали її вірними підданими. /138/

Трохи пізніше прибув посол від султана з численним почтом. Він привіз багато грошей і розкішні подарунки, щоб намовити козаків не залишати ні турків, ні татар. Козаки прийняли посла без великої помпи. Коли він добрався до Січі, то наказав вистрелити з гармати, щоб попередити про своє прибуття. Козаки відповіли йому таким самим пострілом. Тоді він передав листа від султана й багато інших листів від гетьмана Орлика. Негайно скликали великі збори. Російський офіцер, про якого ми згадували, був присутній, але без будь-яких спеціальних церемоній. Спочатку прочитали листи, привезені послом. В усіх листах ішлося про бажання турків залишити козаків на їхній землі, про те, що є чимало причин для цього, і навіть про обіцянку платити їм щороку великі гроші. Після читання листів козаки стали лякати свого гетьмана за те, що він лишався в Бендерах і прийняв мусульманську релігію. Вони пригадували собі усі жорстокості, які вони терпіли від татар, а потім вигукнули усі разом: «Ми є християни, тому ми й повернулися під панування Російської імперії, якій ми залишимося непорушно й навіки вірними». У той же час кошовий, його найближчі

помічники й найбільш поважані козаки наблизилися до російського офіцера й повторили йому запевнення в їхній покорі. Так закінчилися збори.

Посол султана, побачивши невдачу своєї місії та зміну настрою козаків, негайно покинув Січ разом з усіма турками та обозом, який складався головним чином з грошей готівкою та з інших коштовностей. Козаки дали йому письмову відповідь, у якій вони ляляли свого гетьмана Орлика, татарського хана і всіх турецьких/139/начальників за жорстокості, які вони терпіли від них, будучи під їхнім пануванням. Козаки визначили їм дуже короткий час, щоб вибратися з Січі, і оскільки вони знали, що дістатися до кордону у вказаний термін неможливо, то кілька козаків вирушили їм навздогін і забрали увесь їхній обоз.

Російський офіцер, одержавши присягу на вірність від усіх запорозьких козаків, виїхав з Січі, і при його від'їзді йому було виявлено ті самі знаки пошани, що й при прибутті.

Турецький посол, повернувшись до султана, повідомив його, що запорозькі козаки піддалися Росії, розповів йому, як саме це сталося, покаржився, що було пограбовано його обоз і що йому не було виявлено у Січі ніякої поваги. Султан негайно віддав наказ, щоб у Криму та в сусідніх країнах схопили усіх козаків, де б їх не знайшли, і щоб їх використовували на найтяжчих роботах. Російський двір сповістив козаків про долю, яка має спіткати їхніх співвітчизників, і козаки помстилися на турках та татарах, які були у Січі, винищивши їх усіх разом.

Козаки, які хотіли дати Росії доказ своєї щирості при поверненні, радо пішли на війну, яку Росія вела тоді з Польщею. Вони зібралися, утворили велике військо, напали на Польщу й заподіяли їй великі спустошення. Імператриця Анна щедро їх винагородила.

Турки були розгнівані тим, що їх покинули запорозькі козаки, й вирядили до них нове посольство. Посол сказав їм від імені султана: «Ви підкорилися Росії, але рано чи пізно ви про це пошкодуєте. Росіяни ніколи не дотримувалися даного вам слова, тож не чекайте від них нічого кращого й у майбутньому. Але оскільки /140/ви так уже хочете піддатися цій державі, то буде справедливо, щоб ви покинули землі, які мені належать і які я вам відступив, щоб ви на них жили за моїми законами. Якщо ви бажаєте підкоритися іншій державі, то йдіть жити на її землі». У той же час посол доводив їм за допомогою численних карт, які привіз із собою, що земля, на якій вони мешкають, належить султанові, становлячи частину його спадщини. Та як він не старався, а не досяг нічого. Козаки йому відповіли, що вони мають карти, які доводять протилежне, і що ця земля належить їм, бо їхні предки прогнали з неї турків збройною рукою. Вони додали, що ніколи її не покинуть і що вони завжди готові її захищати. Що султан хай краще не шле їм послів, бо вони лише погрожують козакам. Що козаки завжди були хоробрі і що вони не втратили своєї хоробрості при появі турок. Що коли до них пошлють нове посольство, вони вважатимуть, що його вирядили вороги й ставитимуться до послів відповідним чином. Після такої відповіді посол поїхав додому, але татари, ображені зневагою до їхніх пропозицій, напали на кордони Росії, лишивши після себе надзвичайні руйнування. Нарешті імператриця Анна, яка багато разів скаржилася на ці напади, але ніколи не одержала ніякого відшкодування, змушена була оголосити війну туркам. Ця війна [1735] почалася 1735 року, і козаки відзначилися в ній багатьма успішними діями.

[1736] Року 1736 багато тисяч запорозьких козаків, піших і на конях, приєдналися до російської армії і брали участь в усіх походах на Крим під командуванням російських генералів. Вони багато зробили для здобуття Перекопа, Кінбурна, /141/ Козлова та Бахчисарая — постійної резиденції хана. Скрізь вони відзначалися своєю сміливістю. Російські генерали не знаходили досить високих слів, щоб оцінити відвагу та хоробрість козаків. Ці похвали спонукали імператрицю Анну не тільки зробити їм подарунки, а й

відіслати листи-патенти з подякою за віддану службу, щоб заохотити їх продовжувати їй служити з тим самим запалом і запевнити, що за всіх обставин вони матимуть докази її прихильності та доброї волі. Ці листи прийшли разом з великим прапором з гербом Росії, чотирма меншими прапорами, кінським хвостом, прикрашеним золотим сукном, срібною булавою, срібним позолоченим пірначем, багатьма тисячами карбованців для розподілу між козаками й, [нарешті], булавою для кошового.

[1737] Року 1737 запорозькі козаки разом з росіянами пішли на приступ Очакова. Можна сказати, що найбільші докази козацької хоробрості було дано саме тут. Очаків було здобуто, і козаки захопили у місті величезну здобич.

[1738] Року 1738 під командуванням росіян козаки розбили турків на Дунаї і при цій нагоді виявили свої відомі Якости.

[1739] Наступного року запорозькі козаки розділили своє військо на три частини, якими командували троє різних російських генералів. Перша була під командою фельдмаршала Мініха, з яким вона увійшла у Молдавію. Друга — під командуванням фельдмаршала графа Ласького пішла на Крим, і третя, якою командував генерал-лейтенант Штоффельн, вирушила на, російських воєнних кораблях переслідувати ворога від Кизи-Кермена та Очакова і далі аж до Чорного моря. Ці останні захопили найбільшу кількість турецьких кораблів. /142/

Три козацькі частини змагалися між собою у подвигах і зробили Росії дуже великі послуги. Протягом п'яти років, від 1735-го до 1740-го, вони завдали стільки ж шкоди ворогові, скільки зробили добра росіянам. Багато разів вони забирали в турків їхні харчі, спорядження, коней і худобу й доставляли все це у російський табір. Знання турецької й татарської мов служило їм подвійну службу. Вони мали можливість вести розвідку, дізнаватися про ворожі сили й подавати генералам дуже надійні поради. Імператриця, тішачися їхньою відданістю, щедро їм віддячувала. Вона давала козакам гроші, провіант, почесні відзнаки, та ще й платила за розвідування.

[1764] Запорозькі козаки жили, таким чином, у найліпшій згоді з Росією від царювання Анни аж до царювання нинішньої імператриці, яка у 1764 р. скасувала сан гетьмана українських козаків, дарований імператрицею Єлизаветою Кирилові, графу Розумовському. Він повинен був відмовитися від гетьманства й задоволитися доходами, які йому лишили до смерті. Імператриця заступила гетьмана комісією з восьми членів.

[1768] Коли 1768 року турецький султан Мустафа оголосив війну Росії, щоб підтримати Польщу, запорозькі козаки ще раз добре себе показали, особливо б'ючися з турками, своїми давніми й непримиренними ворогами. Невтомні, багаті на вигадки, вони обманювали противника, невідступно його переслідували, руйнували або забирали його запаси. Але все це замість довіри та прихильності з боку російського двору послужило для прискорення козацької руйни порівняно з попереднім задумом. Як тільки /143/ вони ослабили турків до того, що ті змушені були підписати мир у Кайнарджі, такий почесний для росіян, ці останні думали тільки про знищення тих, хто найбільше прислужився їхній перемозі. Ми детальніше розповімо про цю подію в наступному розділі.

Розділ двадцятий

Про знищення Запорозької Січі

Скасування титулу гетьмана козаків, встановлення у 1765 р. Нової Сербії, наказ, даний у 1767 р. губернаторові Малоросії вислати депутатів від усіх станів, міст і сіл його губернії для укладення нового карного кодексу, обмеження свободи селян в Україні, податок — один карбованець з кожного двору у Малоросії, дозвіл дворянам з Великої Росії купувати землі у Малоросії і українським шляхтичам купувати землі у Великій Росії, часто й марно повторювані спроби примусити запорозьких козаків до сімейного життя у звичайному суспільстві, план Військової колегії у Санкт-Петербурзі, викликаний тим, що під час останньої війни не вдалося загнати запорожців у регулярні полки, — такі були головні причини незгод між козаками та російським двором, незгод, які закінчилися знищен/144/ням Запорозької Січі й величезним незадоволенням решти козаків Малоросії.

Призвідці відомого перевороту, який скинув Петра III з російського трону, побоюючися провалу їхніх планів, хотіли забезпечити собі підтримку гвардійських полків, що стояли у Санкт-Петербурзі. Преображенський та Семеновський полки вже прийняли присягу, а Ізмайлівський, яким командував граф Розумовський, гетьман козаків, ще не міг вирішити, на чийому боці він має бути. Це запізнення дало ворогам графа прекрасну можливість йому нашкодити. Коли нині царствующа імператриця дбайливо усувала всіх, хто міг опиратися підготовленому нею перевороту, вони викликали в неї підозру до графа Розумовського й порадили їй відібрати в нього гетьманський титул, який робив його надто могутнім і небезпечним. Запам'ятавши цю пораду, імператриця одного дня спитала в графа Кирила Григоровича Розумовського: «Ваші гетьманські обов'язки досить прибуткові, скільки вони дають вам щороку?» — «Від шістдесяти до ста тисяч карбованців», — відповів граф. «Отже, ви не будете гніватись, — сказала імператриця, — якби я сама захотіла стати гетьманом, а вас би звільнила від цього обов'язку, лишивши за вами прибуток?» Розгублений Розумовський повинен був погодитися, він відповів: «Це залежить від Вашої Величності». Від того часу титул було скасовано. Так розповідають одні, а інші кажуть, що побоювання влади графа було додатковим мотивом, а справжньою причиною було небажання мати справу з розумною людиною під час виконання проекту знищення Запорозької Січі та скасування привілеїв інших козаків в Україні. /145/

Скасування титулу гетьмана, або, краще кажучи, добровільна відставка гетьмана Розумовського, одночасне позбавлення козаків їхнього головного командира і найкращих їхніх привілеїв, а саме — обирати керівника між рівних йому, дуже їх занепокоїли і примусили більш уважно вивчити всі заходи, до яких вдавався російський двір. Вони прекрасно зрозуміли, що не можуть чекати від нього нічого, крім неприємностей. З іще більшою тривогою спостерігали вони за тим, що робиться у Новій Сербії. Росіяни розмістили там гусарські полки, які обробляли землю і в той же час були зобов'язані відбивати напади татар. Але козаки бачили їх з іншої точки зору. Для них ці гусари були регулярними частинами, розташованими поряд із ними для того, щоб їх оточити й знищити, як того *бажало* Росія. Оскільки земля, на якій з'явилися ці нові люди, завжди належала запорозьким козакам, вони не припиняли скарг на те, що в них відбирають їхню власність. Проте уряд постійно підтримував гусарів проти козаків. Така політика призвела до великого охолодження між козаками й Росією, і воно ще збільшилося через суворе ставлення до них у зв'язку з наказом вислати депутатів, щоб укласти карний кодекс. Коли їх примушували до цього, вони звернулися з докором до фельдмаршала Рум'янцева, доводячи, що в незапам'ятних часів вони мали самоврядування і керувалися магдебурзьким правом, що ці закони дуже добре пасували їм і їхнім краї, що російські самодержці їм урочисто підтвердили дозвіл жити за цими законами і що через усе це вони просять звільнити їх від участі у виробленні нового кодексу. Проте губернатор, вико/146/нуючи одержані ним накази, дав розпорядження закувати депутатів у кайдани й привезти їх у Санкт-Петербург, де вони майже всі померли у в'язниці з голоду та холоду.

І це ще були не всі удари, які впали на голови козаків. Російський двір здивував Європу, коли запитав хліборобсько-торговельне товариство у Санкт-Петербурзі, що буде вигідніше: залишити селян кріпаками чи відпустити їх на волю? Ще навіть не діждавшись відповіді, двір робив усе для скасування свободи, якою доти користувалися малоросійські селяни. Вони завжди мали право перейти від поміщика, в якого їм було погано, до іншого пана, але двір заборонив це указом, що примушував селян Малоросії залишатися в майбутньому на тому місці, де вони зараз знаходяться. Якщо вони хочуть поскаржитися на свого пана, то мають, згідно з тим самим указом, подати скаргу до суду й чекати вироку. Невдовзі вони дізналися з власного досвіду, що сильніший завжди перемагає слабшого. Якщо селянин розпочинав процес проти свого пана, то цей процес ніколи не закінчувався. Якщо ж він кінчався, то завжди киями на спині селянина, хоч би він був сто разів правий. Це залізне ярмо не тільки не легшало, а щодня все більше важчало. Згаданий щойно указ скоро був доповнений іншим, за яким кожен двір мав сплачувати карбованець податку щороку. Наслідком цього указу, який розкрив наміри царського двору, була еміграція понад шести тисяч селян з Малоросії у Польщу. Нарешті їх зобов'язали платити подушне, як селян Великої Росії.

Та це ще було не все. Для того, щоб зрівняти Україну в усьому з Великою Росією, намагалися завести в ній усі звичаї метрополії. Було видано указ про те, що дворяни з Великої Росії можуть купувати землі у Малоросії, і навпаки — шляхта з Малоросії може купувати землі у Великій Росії. Це було відверте порушення привілеїв українських козаків, які мали виняткове право на володіння землею у Малоросії. Єдиний виняток було зроблено для євреїв, які перейшли у православну віру, та для синів священників, а самим священникам володіння землею було заборонене.

Але, що найбільше дратувало мешканців Малоросії, було те, що, будучи зобов'язані відмовитися від стількох дорогих їм привілеїв, за збереження яких було пролито стільки крові і які були урочисто підтверджені всіма царями та імператорами Росії, починаючи від царя Олексія Михайловича, їх примушували відмовитися ще й від останнього з їхніх привілеїв. У 1773 р. російський двір встановив у Глухові, резиденції останнього гетьмана, судову колегію, яка мала назву Малоросійської колегії, а її нинішнім головою є фельдмаршал граф Рум'янцев, генерал-губернатор цієї провінції.

Членами колегії мають бути росіяни і козаки у різних кількостях. Вони судять в останній інстанції звичайні юридичні справи, але у важливих справах можна апелювати на вирок цього трибуналу до третього департаменту сенату. Таким чином, козаки були зобов'язані відмовитися від останнього свого привілею, а саме — мати суддями своїх співвітчизників, згідно з магдебурзьким правом, якого здебільшого не знали прислані судді.

Було відновлено також давні спроби схилити запорозьких козаків до одружень, проте, як і в /148/ минулому, ці спроби успіху не мали. Вони відхиляли незручності родинного життя, кажучи, що воно роз'їдатиме їхню мужність, зробить їх малодушними й нездатними до боротьби. Коли їх хотіли записати до регулярних полків, вони відповідали, що їхня військова дисципліна краща за будь-яку іншу, що вони досить часто билися, й дуже успішно, не будучи у регулярних полках, отже, не бачать у цьому потреби й зараз, що все це робиться на шкоду їхнім привілеям, автентично підтвердженим російськими самодержцями, чие слово повинно бути священне.

Російський двір, побоюючися, що незадоволення, яке поширилося після всіх цих заходів, може рано чи пізно призвести до повстання, вирішив покінчити з народом, що викликав такі побоювання. З цією метою Катерина II видала наказ, який заслуговує бути наведений повністю. Він звучить так:

«Ми, Катерина II, Божою милістю імператриця й самодержиця всієї Русі і прочая, і прочая.

Ми хочемо оголосити цим усім нашим вірним підданам на просторах нашої імперії, що Січ козаків, відомих під іменем запорожців, нарешті цілком знищена через неспокій, який у нас викликав непослух цього народу до наших найвищих наказів.

Ми не хотіли вдаватися до такого рішення, яке змусила нас прийняти необхідність і яке так суперечить нашому природному милосердю, перш ніж вичерпали всі засоби м'якості та поблажливості. Ми з очевидністю встановили тягар їхніх провин, які заслуговують на нашу справедливую кару й на всю суворість правосуддя, підтримання якого є нашим обов'язком.
/149/

Ми не будемо згадувати тут про скарги, принесені до нашого трону сусідніми державами на напади та пограбування, які постійно здійснювали запорожці на наших кордонах. Ми згадаємо лише початки та походження Цих людей і докази зухвалої зневаги, яку вони виявили до нашої монархічної влади, а також насильств, які вони чинили над своїми співвітчизниками й нашими підданими.

Письменники, які розповідали про минулі події у нашій державі, переконливо показують усім, хто хоче про те знати, що запорозькі козаки є лише частиною козаків Малоросії, які відокремилися від свого народу через свої особливі звичаї. Малоросійські козаки залишаються на місцях свого давнього поселення і є нині, як і завжди, корисними громадянами. Запорожці ж, навпаки, пішли зі свого краю й оселилися за порогами, у місцевості, де раніше, згідно з її особливостями, знаходилося лише декілька озброєних зграй, які заважали татарським нападам. Коли зросла їхня кількість, вони влаштували властивий їм політичний лад — дивний і протилежний поглядам Творця, який благословляє й полегшує розмноження людського роду. Спочатку було заборонено козакам, посланим з України до дніпрових порогів для необхідної та корисної охорони цих провінцій, які час від часу змінювали одне одного, брати з собою жінок та дітей, щоб не піддавати їх небезпекам полону і щоб хатні труднощі не заважали козакам виконувати їхній обов'язок. Через це правило дехто з них призвичаївся до життя самотнього, ледачого та непорядного, яке з плином часу стало для них законом. Вони забули про свою рідну країну, щоб на/150/ завжди лишитися у Січі й жити там, задовольняючи власні примхи та шукаючи насолоду. Однак кількість цих козаків була невелика до того часу, коли Малоросію було об'єднано з Російською імперією, як це виявилось під час переговорів російських бояр з послом гетьмана Хмельницького. Бо на питання царського уповноваженого, чому запорожці досі не запряглися на вірність, гетьманський посол відповів, що запорожці — народ бідний і зовсім незначний. Проте ці козаки, наслідуючи свої звичаї й живучи без жінок, скоро побачили, що їх народ зникне, і почали залучати до свого гідного осуду товариства людей усякого роду, не розрізняючи ні їх походження, ні мови, ні релігії, і таким чином вони підтримували себе аж до нинішнього знищення.

Політична корпорація такого роду, з такими різними членами, які відокремилися від решти світу і від будь-яких суспільних зв'язків, які існували завдяки грабуванню сусідніх народів, з якими ми зв'язані священними узами дружби та миру, люди, що звикли приносити у храм Вседержителя, якому ненависне розбійництво, частину своєї здобичі, яку вони захопили, купаючи свої руки у крові та несправедливості, корпорація, яка нарешті, коли вона була позбавлена можливостей грабувати, жила у найгіршому неробстві, найганебнішій розпусті та найшкідливіших пороках, не могла ніколи і не може бути в майбутньому хоч як-небудь корисна батьківщині.

Що ж до їх різних злочинів, які ми не можемо покарати з належною суворістю, то вони полягають головним чином у такому:

I. Хоч ми й бажаємо забути їхні давні пору/**151**/шення та віроломну поведінку замість належної покори, поведінку таку ж шкідливу, як і гідну кари, ми все ж таки не можемо мовчати про зухвалість, з якою протягом десяти останніх років і ще зовсім недавно вони захоплювали землі своїх сусідів і привласнили собі не тільки місцевості, які ми завоювали під час останньої війни з Оттоманською Портою, а ще й Новоросійську губернію, яку ми колонізували, і робили все це під тим приводом, що всі ці землі належали їм з давніх часів. Проте усім відомо протилежне. Перший із цих країв ніколи нікому не належав, крім Речі Посполитої, отже, й не може бути в неї відібраний. Що ж до другого, то він насправді був частиною Малоросії, але ніколи не належав власне запорозьким козакам і навіть не міг їм належати, оскільки їх примітивний і позбавлений будь-яких законів спосіб життя, а також відсутність будь-якого права власності не дозволяли цього. У місцевостях, де вони спочатку оселилися, їх лише допустили на місце регулярних загонів, які звичайно до того посилали туди. Отже, й землі, що завжди належали Новоросійській губернії та залишалися необроблені, були придатні як для замешкання людей, так і для захисту кордонів, можуть бути надані людям, здатним водночас і до хліборобства, і до військової служби.

II. Запорозькі козаки мали зухвальство не тільки опиратися розмежуванню земель за нашим наказом у тих місцевостях Новоросійської губернії, які вони собі привласнили, але й замірялися на життя присланих для цього офіцерів. Вони також побудували на цих землях з власної волі приватні будинки і навіть підкорили собі близько восьми тисяч душ обох /**152**/статей, які належали до розквартированих там гусарського та пікінерського полків. Вони привели їх силоміць або ж змусили перейти під панування запорожців, сіючи неспокій та руйнуючи їхні домівки.

III. Самим тільки мешканцям Новоросії протягом останніх двадцяти років, тобто від 1755 р. й до сьогодні, своїми нападами та розбійництвом вони завдали втрат, на багато тисяч карбованців.

IV. Запорожці насмілилися забудувати своїми оселями недавно здобуту, згідно з мирним трактатом, країну між Дніпром та Бугом, захопити її та підкорити мешканців, які недавно були туди переселені й належали до молдавського гусарського полку. Вони дійшли у своєму безумстві до того, що зібралися озброєні, вимагаючи ці місцевості Новоросійської губернії собі у володіння, що їм нібито було дозволено, хоча нашими листами-патентами від 22 травня 1774 р., на підставі яких вони повинні вислати депутатів до нашого двору, щоб представляти їхні права, ми наказали їм утримуватися від будьякого насильства і дати спокій уже заселеним місцевостям і всім, хто там мешкає.

V. Зневажаючи заборони, не раз повторювані нашими командуючими, запорожці не тільки приймали до себе козаків, які дезертирували з нашої служби, але також підмовляли різними хитрощами одружених людей з Малоросії, які мали свої оселі, втекти до них лише для того, щоб їх підкорити та запровадити у їхніх володіннях власне хліборобство. Це їм також вдалося, і зараз у місцевостях, які належали раніше запорожцям, п'ятдесят тисяч душ займаються сільським господарством. /**153**/

VI. Нарешті запорожці дійшли у своєму зухвальстві до того, що навіть стали привласнювати місцевості, які завжди належали донським козакам, до яких ми маємо особливу прихильність і яких ми вшановуємо спеціальними знаками нашої милості за їхню вірність, хоробрість і чесний спосіб життя. У той же час запорожці заборонили донським козакам користуватися землями, які здавна були у їхньому володінні. Кожна розумна людина може легко уявити собі штучність цих запорозьких планів і шкоду, яка випливала з них для всієї імперії. Слід було б ще додати, що на початку останньої війни з Оттоманською Портою багато запорозьких козаків настільки забули побожність та вірність нам і вітчизні, яка є їхнім обов'язком, що вирішили приєднатися до ворога. Вони навіть не попередили наше військо

про наближення кримського хана і зовсім не опиралися його походів до наших кордонів, хоча й мали досить сили, щоб робити це з успіхом.

Узявши до серйозного розгляду всі ці обставини, ми виявилися зобов'язані перед Богом, перед нашою імперією й перед усім людським родом покласти край Запорозькій Січі й козакам, які носять її ім'я. Отже, наш генерал-лейтенант пан Текелі з військом, яке ми йому довірили, оточив і захопив згадану Січ у найкращому порядку, який тільки був можливий, з надзвичайним спокоєм і без будь-якого опору з боку козаків, бо вони помітили наближення до них війська лише тоді, коли були вже оточені з усіх боків. А ми спеціально наказали згаданому командирові виконати доручення найбільш мирним способом і по можливості без кровопролиття. /154/

Бажаючи повідомити наших вірних і любих підданих про всі ці обставини, ми їм у той же час оголошуємо, що нині Січ запорозьких козаків уже не існує за своїми давніми законами, отже, й козаки, що мали це ім'я, згасли назавжди. Що ж до місцевостей та переваг, наданих ним самою природою, то ми їх віддамо мешканцям чесним і корисним для вітчизни, які матимуть розважливості належати до Новоросійської губернії і про нове влаштування яких урядовці цього краю спеціально дбатимуть.

До того ж, ідучи за веліннями людяності, яка прагне завжди відвернути кару навіть від тих, які її заслужили, ми дозволяємо й милостиво наказуємо відіслати до їхніх рідних міст усіх тих серед запорозьких козаків, хто не хоче у місцевостях, де вони мешкають нині, вести осіле та регулярне життя; ми обіцяємо дати землі, щоб остаточно на них оселитися, усім тим, хто побажає займатися на них хліборобством.

Ми хочемо також, щоб наша імператорська милість була поширена на всю старшину козаків та їх офіцерів, які виконували свої обов'язки та службу і мають добру думку про себе від командирів наших армій. Ми навіть наказуємо, щоб їм було надано почесні титули залежно від їхньої служби та її особливостей.

Дано у Москві 14 серпня 1775 р., а нашого царствування чотирнадцятого.

Підписано: Катерина». /155/

Розділ двадцять перший

Про давні місця поселення запорозьких козаків, які утворювали те, що звалося їхньої Січчю

I. Першим їхнім поселенням був Седнів за тридцять верст від річки Канів.

II. Канів, розташований по цей бік Переяслава на другому березі Дніпра.

III. Переволочна.

IV. Хортиця, острів, розташований нижче від вільних порогів на відстані шестисот п'ятнадцяти верст. Він має дванадцять верст завдовжки і дві з половиною завширшки. З одного боку острова тече Дніпро, а з другого — річка Хортиця, що йде з гирла Дніпра.

V. Токоманівка, розташована між Хортицею та давньою Січчю.

VI. Микитине. Це містечко розташоване на березі річки навпроти кам'яного муру. Біля цього містечка є дуже давнє укріплення, збудоване росіянами, коли вони йшли на війну з кримським ханом.

VII. Давня Січ, розташована на Дніпрі поблизу маленької річки Чортомлик. Ця Січ була заснована тоді, коли запорозькі козаки були ще під протекцією Польщі. /156/

VIII. Кам'янка, що міститься за тридцять верст вище від Кизи-Кермена на правобережжі Дніпра. Маленька річка Кам'янка витікає з невеликої річки Ингулець, за десять верст від Дніпра.

IX. Олешки, розташовані вище від Олександрового Шанця, недалеко від Криму, серед пісків на березі Дніпра.

X. Нова Січ на річці Підпільній, віддалена на сім верст від давньої Січі.

Розділ двадцять другий

Про те, як громада запорозьких козаків приймала нових козаків, та про їхню назву

До своїх Січей запорозькі козаки ніколи не приймали жінок. Вони боялися, що жінки відволікатимуть їх від їхніх занять та зменшать їхню войовничість. Тому було ухвалено закон, який забороняв жінкам ступати на запорозькі землі. Вони також побоювалися, що, побачивши жінок, вони захочуть вести родинне життя, а це було б для них принизливо.

Закони їхні дещо нагадували статут мальтійських рицарів, а ще більше — вільних лучників, запроваджених Карлом VII у Франції. Вільні лучники були люди, визначені в усіх парафіях /157/ королівств, які за першим наказом короля повинні були зібратися у певному місці, щоб іти на війну, і за цю службу їх було звільнено від будь-яких податків.

Щоб поповнювати свої лави замість загиблих на війні, козаки приймали до себе всіх утікачів, так що серед них можна було побачити людей з усіх племен та всіх християнських сповідань. Вони навіть заохочували всіх мандрівників записуватись у козаки. Вони набирали собі людей у Росії, на Волині, на Поділлі та в інших місцях. Вони потаємно викрадали у навколишніх місцевостях хлопчиків, приманюючи їх, перевозили до Січі й виховували у своїх звичаях та згідно зі своїм способом життя.

Оскільки раніше козаки, історію яких ми розповідаємо, мали тільки одне місто з резиденцією свого гетьмана біля порогів, або водоспадів, Дніпра, вони одержали назву «запорожців», яку додали до слова «козаки», щоб відрізнити їх від козаків, що мешкають у Малоросії, а також від їхніх сусідів на Дону, або Танаїсі.

«Поріг» — це слово руське, яке означає водоспад або скелю. Дніпро на відстані п'ятдесяти льє від гирла перетинають скелі, які нагромаджуються одна на одну і, з'єднуючися між собою, утворюють посередині річища ніби греблю. Це робить неможливим плавання й відбирає в Україні засоби для збагачення від продажу в Константинополі привезених туди найрізноманітніших товарів, на які вона багата, як жодна інша країна. Деякі з цих скель доходять до рівня води, інші здіймаються над водою на шість, вісім чи десять стіп. Ця нерівномірність утворює різноманітні каскади, по яких козаки проходять у своїх човнах, але

наражаючися /158/ на велику небезпеку, Налічують тринадцять каскадів, і деякі з них мають від дванадцяти до п'ятнадцяти стіп, коли рівень води падає. Треба вміти їх пройти, щоб вас визнали справжнім запорозьким козаком, а потім ще й поплавати по Чорному морю. Тут є схожість з мальтійськими рицарями, які, щоб їх прийняли до ордену, повинні вміти керувати кораблем.

Запорозькі козаки живуть у кошах. Проте ні кількість цих кошів, ані старших над кошами не є постійна, бо, як ми вже зауважили, вони приймають до себе людей усякого роду, які залишаються на місці стільки часу, скільки самі захочуть, а якихось списків, де було б зазначено, скільки є людей, хто виїхав, а хто приїхав, нема, а до того ж чимало людей мешкає у зимових оселях, досить віддалених від Січі. Там вони ловлять рибу та полюють і часто повертаються на Січ лише через два роки. Багато інших вибираються у Польщу або на турецький кордон, щоб красти та грабувати, не питаючи дозволу в своєї старшини. Поміж цих людей багатьох убивають, інші попадають у полон або гинуть якимось інакше.

Коли давні і, якщо можна так висловитися, справжні козаки мали коштовності, дорогий одяг та гроші готівкою і коли вони хотіли їхати торгувати у Малоросію чи в Польщу, то просили видати їм паспорт, підписаний кошовим і скріплений козацькою печаткою. Часто бувало й так, що вони забирали з собою все своє майно і їхали одружуватися у Малоросію чи у Польщу, де проводили решту своїх днів. /159/

Розділ двадцять третій

Про головну старшину запорозьких козаків

Головна старшина запорозьких козаків майже постійно перебувала на Січі. Ось їхні титули:

Кошовий отаман.

Генеральний суддя.

Генеральний писар.

Осавул, або генеральний ад'ютант. Їхні основні помічники:

Особливий секретар, підпорядкований генеральному писареві.

Інженер, зобов'язаний наглядати за артилерією.

Ад'ютант.

Литаврист.

Якщо хто-небудь із цієї старшини очолює той чи інший похід, на його місце обирають когонебудь іншого аж до його повернення.

Коли велика кількість запорозьких козаків отаборилася біля річки Самари, кожна Січ погодилася, що треба обрати таких осіб для керівництва:

Сердюка, або полковника.

Писаря.

Ад'ютанта. /160/

Що ж стосується побуту запорозьких козаків, то у Січі був навіть палац, а в цьому палаці — церква, де відправляли службу Божу за грецьким обрядом. Від палацу залежали тридцять вісім куренів, між якими було розподілено козаків за їх походженням.

У кожному курені був отаман, який командував усіма своїми козаками. Отже, маємо нагоду навести тут назви усіх куренів:

1. Курінь Левичківський.
2. Курінь Дятківський.
3. Курінь Гласкунівський.
4. Курінь Брюховецький.
5. Курінь Ведмедівський.
6. Курінь Блатніровський.
7. Курінь Пашковський.
8. Курінь Кущевський.
9. Курінь Кисляківський.
10. Курінь Іванівський.
11. Курінь Конелевський.
12. Курінь Сергіївський.
13. Курінь Донський.
14. Курінь Криловський.
15. Курінь Коневський.
16. Курінь Батуринський.
17. Курінь Поповичевський.
18. Курінь Васюринський.
19. Курінь Незамчеський.
20. Курінь Іркліївський.

21. Курінь Щербинівський.
22. Курінь Татарівський.
23. Курінь Скуренський.
24. Курінь Куренівський.
25. Курінь Роговський.
26. Курінь Корсуновський.
27. Курінь Каніboloцький. /161/
28. Курінь Гуманський.
29. Курінь Дев'яновський.
30. Курінь Стерлівський.
31. Курінь Степлівський.
32. Курінь Шераліївський.
33. Курінь Переяславський.
34. Курінь Полтавський.
35. Курінь Мишастівський.
36. Курінь Мінський.
37. Курінь Тимошівський.
38. Курінь Величковський.

Розділ двадцять четвертий

Про загальні збори запорозьких козаків на ради

Рада козаків збиралася щороку у перший день січня. На цій раді розподіляли річки та поля від порогів до річки Буг.

Ця рада збиралася звичайно після обіду за наказом кошового. Литаврист давав сигнал з палацу поблизу церкви. У той же час кошовий брав прапор і ніс його на визначене місце поряд із церквою. Зачувши литаври, всі козаки збиралися разом. Литаврист повторював сигнал тричі, кошовий виходив зі своєю булавою — єдиним знаком своєї влади, генеральний суддя — з козацькою печаткою, писар зі своєю чорнильніцею і ад'ютант з малою булавою. При їхній появі били в литаври на їх честь. Вони сідали без шапок посередині

зборів, які вітали їх зусібіч. Після того кошовий звертався до козаків, кажучи: «Парубоцтво, цього дня ми святкуємо оновлення року. За нашими давніми звичаями ми маємо сьогодні розподілити річки та поля. Після цього розділимо землю, що належить козакам, на стільки частин, скільки є куренів. Перемішаємо жеребки, і кожен курінь тягтиме один із них». Потім протягом цілого року кожен курінь користувався тією частиною, яка йому припала, і ніколи козаки одного куреня не могли полювати чи ловити рибу на землі іншого, не доставши від нього спеціального дозволу. Після розподілу всі отамани, а також літні та розсудливі козаки поверталися до себе, а молодь та всякі нахаби лишалися на місці. Кошовий, узявши слово, так звертався до них: «Парубоцтво, оскільки сьогодні ми святкуємо оновлення року, то ви, можливо, бажаєте, наслідуючи ваші давні звичаї, подякувати вашій давній старшині і вибрати нову». Якщо козаки хотіли зберегти свою старшину, вони кричали: «Ви добрі та сміливі панове, керуйте нами й надалі». Тоді кошовий та інша старшина кланялися натовпу й розходилися по своїх куренях.

Та, якщо козаки хотіли змінити свого кошового, вони діяли так. Кошовому оголошували, що він має залишити свою посаду. Він негайно приносив свою булаву, клав її в шапку, що лежала під прапором, кланявся зборам і повертався до свого куреня. Його приклад наслідували генеральний суддя, генеральний писар і ад'ютант. Якщо хто-небудь із них був прийнят/**163**/ний для козаків, вони казали йому лишатися на посаді, і він лишався.

Одразу ж чернь, яка сама втручалася в ці вибори, починала розділятися по куренях, з яких мали обрати кошового, і навколо людей, яких пропонували обрати. Коли після великих суперечок доходили згоди щодо цих двох пунктів, тоді посилали до обраного десять найзухваліших і найбільш питущих козаків. Якщо він не хотів добровільно йти на раду, двоє посланців брали його попід руки, а двоє або троє інших підштовхували його ззаду зі стусанами та лайкою. Вони йому кричали та горлали: «Та йди вже, скурвий сину, ми потребуємо тебе, ти повинен стати нашим паном і батьком!» Привівши його силоміць на збори, йому підносили булаву, якої він мав зректися двічі і прийняти її лише утретє. Тоді литаврист бив у литаври, а декілька найстарших віком козаків брали трохи землі, розводили її снігом або водою і мазали обличчя нового командира.

Друга рада скликала на Великдень, щоб оновити старшину, але якщо її хотіли зберегти, то раду переносили.

Коли ж вирішували їх поміняти, то робили це звичайно так. Ті, хто був незадоволений старшиною або через власну примху вередував, давали знати про свою думку якомусь десятковій куренів. Вони починали пити, й коли добре впивалися, то викрадали литаври, які завжди залишалися на ринковому майдані біля стовпа, до якого прив'язували злодіїв, щоб бити зорю та відхід до сну. Литаври заносили на звичайне місце зборів біля церкви й били в них першим-ліпшим кием. Тоді прибігав литаврист і питає, чому б'ють у литаври. Але його самого /**164**/ примушували вибивати марш, погрожуючи побити киями. Почувши знайому музику, всі схоплювалися на рівні ноги. Кошовий, генеральний суддя, генеральний писар, ад'ютант ставали посередині зборів, кланялися їм і залишалися стояти без шапок. Тоді забирав слово кошовий, кажучи: «Парубоцтво, навіщо ви зібрали військо?» П'яниці йому відповідали: «Батьку, клади булаву, ти нездатний нами керувати». Після того вони перераховували всі скарги на нього. Якщо вони хотіли скинути одного з трьох інших командирів, вони називали його й додавали: «Цей поганий хлопець уже досить поїв компанійського хліба». Здіймався безладний галас, і невдовзі вже всі козаки були на місці, і часто траплялося, що вони розділялися на дві частини. Одна з них звалася «верхній курінь», а друга — «нижній», одна хотіла скинути нинішню старшину, а друга — зберегти її. Найчастіше розгорялася гостра суперечка, поважні козаки поверталися до себе, а інші починали битися і навіть убивати один одного. Переможці мстилися на переможених, руйнуючи їхній курінь, і все закінчувалося призначенням нової старшини або

підтвердженням влади нинішньої. Якщо до бійки не доходило, а були тільки бурхливі сперечання, кошовий та інша старшина відмовлялися від своїх посад і йшли до своїх куренів. Кожна частина козаків представляла тих, ким вона хотіла їх замінити, а інша частина заважала їм увійти в середину кола, утвореного зборами. Кожна частина підштовхувала ззаду своїх кандидатів з такою силою, що часто роздирала їхній одяг або виривала решту волосся. Нарешті сильніша частина примушувала слабшу погодитися з її вибором. Тоді галас вщухав, лише чути бу/**165**/ло зусібч вигуки на адресу колишнього кошового: «Поганий хлопча, поклади булаву, ти вже досить поїв хліба у нашому коші, ми тебе не потребуємо». При цьому козаки нагадували всі його провини. Кошовий же без шапки² клав свою булаву під прапор, кланявся зборам і дякував козакам за їхню доброту. Потім він одразу йшов до свого куреня, нічого не кажучи й побоюючися, що його скривдять, а то й уб'ють незадоволені ним козаки. Генеральний суддя приносив печатку на те саме місце, генеральний писар — чорнильницю, а ад'ютант — малу булаву, повторюючи ту саму церемонію, складали знаки своєї влади під прапором разом з шапками. Якщо ж хто-небудь з цієї старшини був прийнятий для козаків, то вони чинили так, як було сказано раніше.

Козаки збиралися також перед початком кожного походу. Ці збори починалися, як і всі інші, диким галасом, який припинявся лише тоді, коли всі доходили згоди.

Вони збиралися на раду й тоді, коли прибували гроші, які їм платила Росія. Якщо старшина не розподіляла їх з найретельнішою рівномірністю або якщо вона забирала собі надто важливу частину грошей, то намагалася замовчати все це, щоб козаки не скинули цю старшину або не зробили з нею чого-небудь ще гіршого. Взагалі треба відзначити, що кожна рада запорозьких козаків починалася жажливими криками, за якими йшли суперечки, що часто закінчувалися бійкою.

Збори, на яких мали вирішити, чи треба йти походом, а також як розподіляти прибутки та видатки або інші важливі справи, завжди починалися біля куреня кошового у присутності всіх /**166**/ отаманів. Щоб відрізнити ці збори від інших, їх називали «сходка», тобто малі збори. Саме на них усі отамани виявляли свою відданість спільній справі, а решта козаків кричали про свої повсякденні турботи й скаржилися на нестачу грошей та всього необхідного. Коли галас не можна було втихомирити, збори втрачали сенс.

Покрова Пресвятої Діви, яку православні святкують першого жовтня, було для козаків великим святом, оскільки їхню церкву було посвячено Діві Марії. Якщо вони бажали скинути кого-небудь зі старшини, то збиралися в цей день, інакше ніяких зборів не бувало.

Кошовий або хто-небудь з трьох інших офіцерів, якого було скинено, звичайно йшов жити в одному курені зі старими козаками. Проте до колишнього кошового ставилися з такою самою повагою, як у ті часи, коли він був при владі. При будь-якій нагоді згадували його давню посаду, йому виявляли різні знаки поваги, а коли його ховали, то стріляли з гармати, а потім ще багато разів з мушкетів, тоді як при поході звичайного козака давали тільки три залпи з мушкетів. /**167**/

Розділ двадцять п'ятий

Про посаду отамана та про його владу у куренях

Курінні отамани мали повну владу у своїх куренях. Згідно з цією владою вони навіть мали право бити козаків свого куреня за найменшу провину. Козаки корилися своїм отаманам, як діти батькові, ніколи не повстаючи проти їхніх наказів і, певна річ, не наважуючися ні вдарити, ні вилаяти їх. Курінний отаман турбувався про збереження їхніх грошей, одягу та захопленої ними здобичі. Шанобливість, яку виявляли козаки кожного куреня до свого отамана, була ще більша, ніж до кошового або до генерального судді, коли, наприклад, загін виряджали у похід. Але й кожен отаман піклувався про козаків, що забезпечувало йому їхню повагу. Він стежив, щоб їм нічого не бракувало, ні харчів, ні горілки, ні будь-чого потрібного. Якщо ж він не міг упоратися зі своїми обов'язками чи через неспроможність, чи через недбальство, то його негайно скидали та обирали серед козаків того самого куреня такого, хто міг би виконувати обов'язки отамана.

Слід зауважити, що кожен курінь обирав собі отамана з-поміж козаків, які до нього нале/168/жали, і ніколи — з іншого куреня і що ні козаки з інших куренів, ні все Козацьке Військо не мали ніякого впливу на вибір отамана. Кожен курінь був цілком вільний і сам відповідав за свій вибір.

Розділ двадцять шостий

Про прибутки отаманів

Отамани не одержували нічого ні від свого куреня, ні від усього Козацького Запорозького Війська, але їм не бракувало засобів, щоб мати сякий-такий прибуток. Вони мали платню від крамниць, що стояли на майдані їхнього куреня, брали гроші за великі барила та діжки, уживані броварями та винокурами з цього ж куреня. Мали вони свою частину платні й за будинки, човни, кораблі, побудовані на продаж або у найми¹. Отаман поряdkував грошима, які приходили з цих різних джерел. Він повинен був їх використовувати, щоб у курені нічого ніколи не бракувало, і якщо козаки були задоволені його керівництвом, то ділилися з ним здобиччю після повернення з походів. /169/

Розділ двадцять сьомий

Про канцелярію запорозьких козаків

Канцелярії у власному розумінні слова в запорозьких козаків не було. Обов'язки цієї частини адміністрації виконував генеральний писар разом із своїм помічником. Усі справи йшли до нього, але від них не лишилося жодного писаного рядка. Не було ні щоденника, ні записок для пам'яті. Коли приходили накази з двору, їх голосно читали перед зборами й негайно давали відповідь, яку вважали слушною.

Розділ двадцять восьмий

Про кошового, його помічників та їхні прибутки

Кошового як головного командира всіх запорозьких козаків усі надзвичайно поважали. Його підлеглі виявляли йому найбільшу пошану та /170/ покору, особливо під час походів. Якщо він добре поведився з козаками, то був певний у загальній прихильності до себе.

Його помічники завжди займали перший ряд після нього. Вони мали навіть особливі місця у церкві. Що ж до всього іншого, то вони продовжували мешкати в тому самому курені як звичайні козаки і харчуватися разом із ними.

Ось головні джерела їх прибутків. Каравани, які йшли з Малоросії, з Польщі або Криму з білим вином, горілкою, борошном та іншими товарами, платили по карбованцю за бочку кошовому, який частково ділився з литавристом та першим інженером. Козаки, які купували вино, були зобов'язані дати кошовому відро, або десять кухлів, генеральному судді кухоль, по одному кухлю генеральному писарю, ад'ютанту, литавристу, генеральному інженерові, один на писарів у канцелярії та один курінним отаманам. Коли покупці віддавали всі ці кухлі, тоді встановлювали ціну на вино, і ніхто не міг її ні підвищити, ні знизити. Після цього починався продаж.

Ті, хто привозив борошно чи щось інше з Криму, підносили кошовому подарунок, відповідний до вартості їхніх товарів. Якщо, наприклад, привозили сто табакерок, то дарували одну кошовому, одну його помічникам тощо.

Якщо протягом трьох днів ніхто не приходив вимагати віддати йому коня, знайденого без вершника у степу, то цього коня забирала собі старшина.

Коли якій-небудь групі козаків щастило вигідно купити товар, то вони звичайно після повернення підносили кошовому подарунок.

Шинкарі, пивовари, різники, пекарі, які осели/171/лися в Січі, щороку дарували кошовому питний мед, пиво, хліб, м'ясо відповідно до обсягу їхнього продажу.

Кошовий та його помічники мали ще й інші прибутки, більш важливі, ніж ті побічні, про які ми розповіли. Кожен рік на Великдень та на Різдво збиралися купці, ремісники, шинкарі, причому люди різних професій окремо. Кожна група купувала дві або три лисячі та оленячі шкури, які вони дарували кошовому. Цей дарунок вони називали татарським словом «ралець». У відповідь кошовий повинен був частувати їх горілкою, фруктами та медом, і вони напивалися й наїдалися досхочу. Назавтра вони йшли з дарунками до генерального судді, на третій день до генерального писаря, а на четвертий до ад'ютанта. Кошовий був зобов'язаний пригостити не тільки тих, хто приносив подарунки, а усіх козаків на Січі і годувати у своєму курені отаманів та іншу старшину. Пиятика тривала цілий тиждень, і щоразу, коли вихиляли чарки, було чути гарматні залпи.

Основний же прибуток кошового становили шістсот карбованців жалування, яке він одержував від російського двору. Генеральний суддя, генеральний писар і ад'ютант одержували кожен по триста карбованців. Інші офіцери, як, наприклад, полковники, литаврист, генеральний інженер, також мали жалування, відповідне до їхнього рангу та обов'язків. До того ж імператриця надала головній старшині право проїзду по Дніпру, що давало немалий прибуток, який був цілком у їхньому розпорядженні. /172/

Козаки кожного куреня мешкали разом зі своїм отаманом. Для приготування їжі у кожному курені був кухар, якому допомагали кілька хлопчиків, що приносили йому воду й чистили казани після обіду. Цей кухар одержував два карбованці на рік від куреня і по п'ять копійок від кожного козака, який харчувався у курені.

Їжа була дуже проста. Обід складався з двох страв. Перша звалася «саламаха», вона нагадувала кашу, приготовану з борошном, водою та сіллю. Друга мала назву «тетеря» і являла собою суміш борошна, крупи та проса. Вона була трохи рідша за саламаху, бо в неї додавали багато слабенького пива або рибної юшки. Провізію купували за гроші куреня. Згадані страви подавали у великих посудинах, які звалися «ваганки», але ніколи не вживали хліба. Козаки, які не задовольнялися звичайними стравами, а хотіли їсти м'ясо або рибу, купували їх за власні гроші у складку гуртом¹.

Козаки, які не належали до жодного куреня і заробляли собі на життя яким-небудь ремеслом чи торгівлею, мешкали у своїх хатах на око/173/лицях, живучи за власний рахунок. Звичайно вони мали ліпше харчування, ніж отамани, й до того ж їли хліб.

Були й такі козаки, які постійно жили поза куреннями, полюючи або ловлячи рибу, і такі, що лишалися у своїх зимових домівках, щоб бути ближче до своєї худоби та коней. Вони так само жили власним коштом і вживали багато запобіжних заходів проти пожежі, щоб зберегти свої домівки. Вони жили на березі Дніпра з боку Очакова, де інші річки перетинають степ і вливаються у Дніпро, від гирла Самари до гирла Дніпра і навіть на березі Лиману.

Запорозькі козаки, знаючи, як охоронялися кордони татар і поляків, користувалися з цього й часто нападали на їхні країни. Загони козаків захоплювали їхніх коней та худобу, а їх самих убивали або брали в полон. Після нападу вони поверталися на Січ і розподіляли між собою здобич. Потім вони влаштовували велике свято, кілька днів підряд пили й танцювали й розповідали на вулицях про свою відвагу. Їх супроводжували люди, які несли у великих мідних казанах оковиту, горілку, пшеницю, перемішану з медом, пиво та питний мед, і музики, що співали різні пісні. Вони обіймали селян і запрошували їх пити разом з ними. Якщо хто-небудь відмовлявся, вони обсипали його лайкою, незалежно від того, чи знали його раніш. Отак вони витрачали за кілька днів усе, що коштувала їхня здобич, а часто й навіть більше, і з багачів одразу ставали бідняками кругом у боргах. Купці та ремісники, які мали в цей час великі прибутки, продаючи свої товари по високих цінах, витрачали ці гроші, п'ючи та гуляючи з іншими козаками. /174/

Козаки, що жили у зимових оселях, так само проїдали та пропивали усе що мали — чи здобич, чи те, що заробляли, продаючи виловлену рибу або шкури впольованих лисиць чи вовків.

Усю свою свободу запорозькі козаки використовували для того, щоб жити у неробстві. Проводячи дні у пиятиці або лінощах, вони жили у своїй розпусті й помирили так, як жили. Тільки на війні вони були справжніми людьми, хоробрими, слухняними й невтомними.

У мирний час, коли кошовий мав потребу куди-небудь їх послати, вони йшли по черзі. Запорозькі козаки не мали у мирний час ніякої охорони навколо Січі. Тому татари часто викрадали їхніх коней та худобу, але козаки не дуже тим журилися, знаючи, що їм неважко буде відшкодувати втрачене. Як тільки ставався татарський напад, на майдані посередині

Січі стріляла гармата. На цей сигнал усі козаки збиралися разом і кидалися навздогін татарам. Часто вони повертали все викрадене. Усе це постійно повторювалося під час воєн між Портою і Росією.

Кожен запорозький козак, старий чи молодий, мав рушницю, алебарду й шаблю, які тримав завжди напоготові. Дехто мав також пістолі. Вони самі виготовляли цю зброю на Січі, а порох та кулі купували у Польщі або у Малоросії. Втім, кулі й порох вони робили й самі, але поганої якості. /175/

Розділ тридцятий

Про особливості релігії в запорозьких козаків та в Малоросії

Козаки українські і запорозькі сповідували православну віру, яка з'явилася на Русі за часів княгині Ольги й була запроваджена скрізь за царювання Володимира, великого князя Русі.

Головною відмінністю між греками й латинянами є різне розуміння походження Святого Духа. Православні вірять, що він походить лише від Отця, і вважають, що якби Дух Святий походив від Отця й від Сина, то він мав би подвійну волю і подвійне розуміння.

Православні заперечують чистилище, оскільки у Святому Письмі сказано: «Прийдіть, благословенні Отцем моїм, володіти царством небесним» і так далі та «йдіть, прокляті, у вогонь вічний». Отже, не може бути, кажуть вони, іншого суду, крім того, що станеться у кінці світу, бо не судять тих, кого вже судили. Люди після смерті чекатимуть судного дня: добрі з добрими духами у гарних місцях, а злі з демонами у жахливих оселях.

Вони відкидають безшлюбність священиків і визнають лише одружених, вважаючи, що рим/176/сько-католицькі священики накликають на себе анафему, проголошену Гангрським собором у четвертому каноні, де сказано, що той, хто зневажає законно одруженого священика і твердить, ніби з його рук не можна приймати причастя, підлягає анафемі: «Qui spernit sacerdotem secundum legem uxorem habentem dicens quod non licea de manibus ejus sacramentum sumere, anathema sit». І в іншому місці сказано, що має бути позбавлений сану той священик чи диякон, який відіслав свою жінку до її батьків: «Omnis sacerdos et diaconus propriam uxorem dimittens sacerdotio privetur». Але їхні священики не можуть одружуватися вдруге.

Вони визнають лише ті собори, які було скликано перед сьомим екуменічним собором за Папи Адріана, де було вирішено, як вони кажуть, що постанови попередніх соборів залишаються непорушні й стали назавжди, а ті всі, хто скликатиме собори в майбутньому, й ті, хто в них братиме участь, будуть піддані анафемі. Отже, тут ви маєте вірний виклад основних пунктів розходжень між греками та латинянами.

Богослови, яких вони наслідують, це святий Василій Великий, святий Григорій Назіанзін і святий Іоан Златоуст. Вони читають також моральні повчання святого Григорія Великого й шанують усіх пап, які були перед сьомим собором.

Православні, які живуть у Греції та Анатолії, служать у церквах грецькою мовою, а ті, що мешкають у Великій та Малій Русі, служать мовою своєї країни. Вони святять проскуру, що сходить на дріжджах, і дивуються, що римські священики святять облатки без дріжджів, як

євреї, хоча й не святкують суботу й не роблять обрізання. Вони вважають, що з тексту Єванге/177/лія ясно видно, що Ісус Христос, влаштуваючи тайну вечерю, вживав дріжджовий хліб. Євреї ж їдять суху мацу, лише коли святкують свою Пасху, і їдять її завжди стоячи. Проте коли Ісус Христос влаштував тайну вечерю, то він і його апостоли напівлежали біля столу, було ж їх дванадцятро тощо. З цього вони роблять висновок, що Ісус Христос зовсім не святкував Паєхи, отже, й хліб має бути на дріжджах. Як і католики, вони кличуть на допомогу святих, Діву Марію, апостолів, і насамперед святого Миколая, єпископа Міри, якого вони просто обожнюють.

Що ж до хрещення, сповіді, шлюбу, розпорядку молитов, соборування, то все це майже не відрізняється від католицького обряду, але люди причащаються і тіла, і крові Господньої, а діти починають ходити до сповіді від трьох років. А для хворих вони зберігають проскури, освячені на страсному тижні.

Пости в них частіші й суворіші за католицькі. Вони не їдять не тільки м'яса, а й масла, молока, сиру, яєць і риби. Богомільні люди постують на хлібі й воді, роблячи винятки лише в суботу та неділю, але їх небагато. На Русі напиваються під час посту, як і в інші дні, але вони не вважають порушенням посту деякі надмірності такого роду .

Вони мають чотири пости. Перший є такий самий, як у католиків, і триває сім тижнів.

Другий починається через тиждень після Трійці й кінчається напередодні Петра й Павла.

Третій триває від першого серпня й до Успіння Богородиці.

Четвертий — це піст перед Різдом, він починається на два тижні раніше від католицького. /178/ Крім цього, вони пестяться ще й кожної середи та п'ятниці.

Священиків козаки набирали собі у Межигірському монастирі, розташованому між пагорбами та Бористеном за двадцять верст від Києва. Щороку до них посилали двох священиків і двох дияконів, які не мали над ними ніякої влади, а цілком залежали від січової старшини. Прості козаки їх вітали, а потім ляляли. Священиків, застарих для того, щоб співати, або тих, що не мали гарного голосу, відсилали назад, а присланих минулого року тримали аж до прибуття таких, які співами могли задовольнити козаків. Щодня служили обідню, молячися за російських самодержців, за всю царську родину, за синод і сенат, потім за кошового, генерального суддю, генерального писаря та ад'ютанта й нарешті за увесь християнський люд і за православне військо.

Священики задовольнялися тим, що вони одержували від церкви, прибутки якої були дуже великі, бо серед козаків був поширений звичай офірувати своє добро церкві на Січі або Межигірському монастирю. Але козацькі священики мали від того лише частину, а решту були зобов'язані віддати монастирю. Козаки постачали величезну кількість свічок для служби Божої. Півчих звичайно знаходили серед малоросійських козаків, вони жили у школі, репутація якої притягала дітей з Малоросії, Києва та Польщі. Козаки постачали все необхідне цим півчим, яких було щонайменше тридцять, і вони жили в достатках.

Коли козак помирав, півчі повинні були цілий день бити у дзвони, а на платню їм ішла частина спадку померлого. /179/

Ці самі півчі продавали церкві ладан і мали з того значний прибуток.

Двоє священиків навчали співати молодь у школі.

Усі ці півчі користувалися тими самими свободами, що й решта козаків. Вони обирали з-поміж себе двох отаманів своєї школи. Один командував старшими півчимами, другий — молодшими, але вони часто скидали їх, як заведено було в козаків, через примху або яку-небудь причину незадоволення. Тоді вони замінювали їх іншими, обраними у тій самій школі.

Великоросія завжди обирала собі архієпископів з Малоросії. Навіть посади професорів у Московському університеті були заповнені вченими з київських шкіл. Царствуюча імператриця змінила цей давній звичай, виховуючи підданих з інших частин своєї імперії.

Розділ тридцять перший

Закони запорозьких козаків і Малоросії і злочини, які вони вважали за найгірші

Загальним і основним законом для малоросійських козаків було магдебурзьке право.

Запорозькі козаки мали не так закони, як звичаї. Вони робили все те, що, як вони знали, робили їхні батьки. /180/

Козак, який убив іншого козака, лягав на труну вбитого, і його ховали живого, відповідно до принципу, за яким усі козаки є брати, що повинні жити разом, не діючи шкоди один одному. Якщо вбивця був сміливим козаком, якого любили всі його товариші, він міг уникнути смерті за спільної згоди або ж відбутися інше покарання.

Козака, який щось украв в іншого козака на Січі або поза Січчю, прив'язували на великому ринковому майдані до стовпа, поставленого для такої Кари, і він лишався там, доки не віддасть украдене або не заплатить утричі більше за його вартість, а потім ще мав лишатися там три дні. Якщо йшлося про велику крадіжку або коли він уже крав раніше, то після того, як він вистоїть під стовпом належний час, його вішали на цьому стовпі. І, коли він стояв прив'язаний, козаки підходили до нього юрбою, і кожному було дозволено бити його та лаяти. Вони починали знущатися з нього, кожен брав кия з тих, що лежали під стовпом, і бив його, приказуючи: «А дай-но тепер себе покарати за безчестя, яким ти нас укрит». Чимало з цих нещасних померло від ударів.

Проте вони щадили тих, кого карали за першу крадіжку або кого дуже любили. Доходило до того, що вони навіть давали йому гроші. Переховувача або скупника краденого карали так само, як злодія.

Злочин проти природи, частий у запорозьких козаків, вважався й карався, однак, як найгірший серед усіх злочинів. Тих, кого на ньому спіймали, прив'язували до стовпа, як злодіїв, і вони гинули під ударами, які діставали від кожного, хто повз них проходив. Усе добро покараного переходило у власність війська. /181/

Боржника, який відмовлявся або був неспроможний платити, прив'язували до гармати на майдані, доки він не розквітається або не знайде викуп за себе.

Дуже суворо карали тих, хто продавав що-небудь дорожче за визначену ціну. Кошовий або отамани дозволяли козакам пограбувати винного.

Кінець першого тому.

КОРОТКИЙ ВИКЛАД ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКИХ ГЕТЬМАНІВ І НАЙВИЗНАЧНІШИХ ПОДІЙ, ЯКІ СТАЛИСЯ В УКРАЇНІ*

[* Переклад здійснено з французького тексту. Ж.-Б. Шерер запозичив українське джерело.]

Великий князь Литовський, скориставшись з ослаблення Русі через її поділи між синами Володимира після його смерті та через навалу Батия, що призвело до втрати нею багатьох земель, пішов на Київ і кинув виклик біля Ірпеня руським князям, які хотіли опиратися його намірам. Плодом його перемоги стало завоювання Київського князівства, де литовський князь поставив своїм намісником, який мав правити від його імені, Мендовга, князя Ольшанського. [1340] Київське князівство залишалося в такому стані до 1340 р., коли помер князь Симеон Олелькович, який відновив церкви та січі, зруйновані Батием. У цей час Казимир I, польський король, заснував уряд у Київському князівстві й поділив усі землі Малоросії на частини, які розподілив між мешканцями Русі, що були ви/186/знані порядними людьми, гідними мати таке саме становище, як польські шляхтичі. Він зобов'язав їх присягтися, що вони захищатимуть землі, які від нього одержали, від ворогів, що захотіли б відібрати їх у Польщі. Король дав їм командирів — воєвод, каштелянів, старшину, суддів тощо.

Королі — наступники Казимира, і серед них Ягелло, Владислав, син Ягелла, і Олександр, син Казимира, які царювали до п'ятнадцятого століття, — підтверджували при коронуванні установи Казимира I.

Польський король Сигізмунд I, чиї наступники йшли за його прикладом, підтвердив і розширив привілеї козаків. З усіх його милостей найважливішою, безсумнівно, було право обирати гетьмана.

[1506] У 1506 р. гетьманом запорозьких та українських козаків був Предслав Лянцкоронський, що походив з родини польських сенаторів. Він уславив свій титул і ім'я, відібравши в турків під час воєн, які вони вели проти Польщі, всі землі, що їх вони до того часу захопили у Малоросії.

[1540] Винагороджуючи козаків за таку їхню службу, Сигізмунд віддав їм у 1540 р. землі, що межують з дніпровими порогами, по цей і по той бік від порогів, у вічне користування за умови, що вони відбиватимуть напади турків і татар.

Князь Дмитро Вишневецький був одноголосно обраний козаками як наступник Предслава Лянцкоронського, а після своєї смерті був заступлений князем Євстафієм Ружинським.

Саме він доклав багато зусиль, щоб загартувати козаків, при звичаївши їх перемагати втому й страждання і терпіти життя воїнів. Ті, хто не бажав підкорятися такій дисципліні, виби/187/ралися за пороги, у степи, де ставали хліборобами або жилися дичиною та

рибою. Вони звали себе козаками і згодом відзначилися перемогами над турками під час своїх походів на Дунай.

Коли козаки мали своїм командиром князя Ружинського, татарський хан Меліндерчі вдерся у велике князівство Московське, піддаючи все вогню та мечу. Дізнавшись про це, Сигізмунд зібрав багато поляків, мешканців околиць Яїка¹ і українських козаків, на чолі яких він вирушив на Білгород, захопив його, розбив турецьке й татарське військо, яке поспішало на допомогу цьому місту, й повернувся вкритий славою та обтяжений здобиччю.

Саме в цей час поляки, що жили по берегах Яїка, й вирішили взяти собі ім'я козаків, і козаки, які оселилися на дніпрових порогах, вирішили віднині жити разом у місці, яке звалось Січ, або Кіш. Не маючи ні спокою, ні відпочинку, вони на човнах, що їх робили самі, з великим завзяттям та винятковою винахідливістю нападали на турецькі міста й фортеці. Хоробрі козаки здобували собі таку славу, що найзнаменитіші поляки добивалися честі бути їхніми гетьманами.

[1543] Після смерті князя Ружинського, що сталася 1543 року, козацьким гетьманом став одногосно обраний Венчик Хмельницький. Він зі своїми козаками здобув цілковиту перемогу над татарами з Великої орди під Заславом на Волині.

Іван Васильович IV, розоривши Лівонію та Естонію, зазіхав також на герцогства Курляндське та Земгальське, і через це герцог Курляндський змушений був просити включити його /188/ герцогство до Речі Посполитої, що й сталося в [1569] Любліні 1569 року.

Хмельницький помер у 1574 р., за царювання Генріха, польського короля, відомого під іменем короля Франції Генріха III, і козаки зібралися, щоб обрати гетьманом Свирговського. Іоан, господар Валахії, покликав його на допомогу проти турків, і Свирговський з козаками вирушив у похід. Після надзвичайних пригод і після того, як він чотирнадцять разів побив турків, Свирговський мав нещастя бути вбитим, а його військо винищеним.

Тоді вибір козаків упав на Богданка, який зібрав рештки армії Свирговського, повів їх на Крим і захопив його. У Польщі тоді царював Баторій, який дуже високо цінував хоробрість Богданка. Цей король дав йому булаву з великим яблуком, прапор, бунчук, або кінський хвіст, і печатку, на якій було вирізьблено вершника з шаблею наголо, що нею він вимахував над головою у великій шапці з рогом збоку замість султана. Він надав йому також помічників, щоб полегшити виконання його обов'язків.

Стефан Баторій створив для козаків посади суддів, писарів, ад'ютантів, полковників, сотників та отаманів. Потім він їм подарував старовинне місто Чигирин, а також Трахтемирів з монастирем, щоб там встановити їхню зимівлю. Король давав щороку кожному з них по дукату й по хутрянній шубі жалування. Ще за його царювання козаки вирушили в похід до Азії, за понад тисячу льє від своєї країни, захопили Трапезунд, зруйнували Синоп і дійшли майже до брам Константинополя, околиці якого вони спустошили, й повернулися з багатою здобиччю.

Після цих перемог у душі Баторія зародився /189/ недовіра до козаків, і він вирішив віддати їх на вірну загибель, щоб таким чином позбутися. Коли козаки дізналися про ці наміри короля, вони вирядили кількох старших людей на Дін, щоб утворити конфедерацію з тамтешніми козаками. Цей вчинок збільшив побоювання польського короля. Коли посланці повернулися з позитивною відповіддю, козаки, впевнені в допомозі своїх побратимів, повернулися до своїх домівок на Дніпрі й продовжували надокучати татарам. Проте Богданко скоро помер, і його наступником став Підкова, один із найбільш уславлених

козаків. Але він недовго залишався на цій посаді. У 1577 р. козаки з його згоди передали гетьманство Шахові, який пообіцяв Підкові зробити його за допомогою козаків господарем Валахії замість щойно скинутого валахами господаря Петра.

Підкова здобув над ними дві перемоги, але відмовився правити ними, побоюючися попасти їм до рук. Але він таки їм попався, його було видано польському королю, і той наказав відтяти Підкові голову, що й було зроблено у Львові, де на той час перебував король. Козаки забрали його тіло й поховали у канівському монастирі.

Допоки Шах залишався проводирем козаків, вони тільки й робили, що мстилися валахам за смерть Підкови, постійно нападаючи на їхню країну, що викликало скарги турецького султана польському королю.

Шах помер 1592 року, і всі козаки обрали гетьманом Скалозуба. Він мав нещастя попасти в полон на морі до турків, які його вбили.

Коли він правив козаками, у 1593 р. кілька архієреїв православної церкви, київський митро/190/полит Михайло Рогоза та багато інших єпископів зібралися у Бересті у Литві, де вони об'єдналися з римською церквою й визнали владу Папи. Шляхтича Косинського козаки одногосно обрали на гетьмана після смерті Скалозуба. Косинський прагнув відновити православну віру, але його запал нічого не дав справі, яку він захищав, бо поляки, з якими він воював, підтримуючи православ'я, вбили його під П'яткою того самого року, коли його було обрано.

У 1594 р. з'являється новий гетьман — Наливайко. Він був пройнятий тими ж почуваннями, що й його попередник, і поводив себе так само, продовжуючи війну з поляками. Сталося багато боїв, з яких Наливайко завжди виходив переможцем. Він спалив міста Слуцьк² та Могилів і завдав полякам величезних втрат, але доля повернулася обличчям до його ворогів. Поляки схопили його у 1597 р. разом з полковником Лободою та якимось Мазепою недалеко від Дубна, біля містечка Солониця. Усіх трьох привезли до Варшави, де їх було спалено у мідному бичу.

Козаки обрали Петра Конашевича Сагайдачного. Він напав на турецьке місто Кафу, визволив християнських невольників, яких там було дуже багато, й повернувся на Січ, пограбувавши всі будинки цього міста й забравши всі знайдені багатства.

Коли у Польщі царював Сигізмунд, коронний гетьман Жолкевський повів українських козаків на турків і дав їм бій під Цецьорою. Серед козаків був сотник Михайло Хмельницький. Раніше цей Хмельницький був писарем, чи, точніше, збирачем у чигиринського старости Івана Да/191/ниловича. Він мав сина Зиновія, якого також згодом називали Богданом, якому він дав добру освіту і який вивчив кілька мов.

Десь у цей час поляки завдяки своїм інтригам зуміли добитися обрання гетьманом запорозьких козаків Цюшку, якого недовзі схопили турки. Поляки забезпечили обрання його наступника Бородавки.

Турецький султан Осман, знаючи про чвари між поляками й козаками та про заздрощі, через які поляки відбирали в козаків нагоди прославитися, скористався з цього, напав на поляків і розбив їх. Михайло Хмельницький лишився на полі бою, а його син попав у полон, але через два роки татарин Жарис викупив його й завіз у Татарію.

У 1621 р. той самий Сагайдачний, якого козаки обрали гетьманом у 1597 р. і якого польські інтриги змусили віддати владу їхнім ставленикам, знайшов спосіб убити гетьмана Бородавку,

який жив у злагоді з поляками, вдячний їм за свій титул. Коли Сагайдачного знов одностайно обрали козаки, він, не гаючи часу, зібрав шість тисяч регулярного війська — на таку кількість погодилися поляки — та ще інших козаків, які вважалися простими селянами, і разом із ними та поляками рушив до Хотина битися з турками. Турків було переможено. Цей Сагайдачний був у той же час покровителем Київського братства і разом з тим Академії, заснованої у тому ж місті. Він помер у 1622 р. й був похований у своєму монастирі. Того ж року Зиновій Хмельницький повернувся від татар, невільниким яких він був. Він завдячував своєю свободою польському королю, який зробив його офіцером своєї гвардії. /192/

Цей рік знаменний ще й гіркими скаргами, які князь Костянтин Іванович Острозький подав у сенат на ганебне ставлення до мешканців Малоросії. Його рішуче підтримали ті, кого шведський король обрав для того, щоб подати у сенат такі самі застереження. Підтримав його і Владислав, син польського короля. Але добре обгрунтовані скарги, подані такими поважаними людьми, не мали жодних наслідків. Польські пани, не звернувши на них ніякої уваги, подвоїли податки на різні товари, що продавалися козакам. А козаки вирішили нарешті у 1624 р. обрати гетьманом певного Тараса, під проводом якого вони почали війну з поляками, яких перебили велику кількість. Річ Посполита, яка воювала зі Швецією, не хотіла боротися водночас проти двох ворогів. Вона послабила гноблення козаків, відкликала накази, що їх стосувалися, і, задовольнивши їх таким чином, зуміла укласти з ними мир.

Зиновій Михайлович Хмельницький, що, як ми вже знаємо, відіграв таку велику роль в історії козаків, був тоді при дворі польського короля. Він здобув його прихильність тим, що привіз до нього двох живих Кантемирів — союзників російського царя. Однак він не спромігся полегшити долю своїх співвітчизників у сеймі, який зібрався у Варшаві і на якому він виступав як депутат від козаків.

Війна між Польщею та Росією тривала. Росія програла битву під Смоленськом, у якій разом з іншими загинули генерали Шеїн та Лизлов. Ця перемога поляків відкрила їм дорогу на Росію. Вони облягли Бельов і кінець кінцем підписали мир з росіянами.

Поки ще йшла та війна, у 1633 р. помер /193/ гетьман Тарас, і козаки одностайно обрали його наступником Симона Перевйоску. Та, коли козаки побачили, що він хилиться у польський бік та що поляки повертаються до своїх давніх гнобительських звичаїв, вони скинули його й обрали Павлюка. Павлюк повів їх на Кам'янку проти коронного гетьмана Конецпольського. Там стався бій, козаків було розбито й відігнано аж до Бровиці.

Конецпольський запропонував їм 6 грудня 1637 р. мир за умови, що вони видадуть йому свого гетьмана, якому, як обіцяв Конецпольський, нічого поганого не станеться. Але поляки не дотримали цієї обіцянки, як і багатьох інших, даних козакам. Павлюка було відвезено до Варшави, де йому відрубали голову. Наступником його козаки обрали Остряницю, а заступником Остряниці — Гуню, мудрість якого була усім відома.

Доля Павлюка і поведінка поляків були для козаків досить ясними доказами того, що вороги намірилися їх повністю знищити. Побачивши небезпеку, яка їм загрожувала, вони атакували поляків і розгромили їх у степах біля річки Стариці. Ті ж, хто врятувався від смерті того убивчого дня, благали миру й одержали його від козаків, урочисто запрягнувшись, що вже ніколи не зазіхатимуть на козацькі привілеї.

Проте мир тривав недовго, його скоро порушили поляки, які мали підступність викрасти Остряницю й Гуню і варварство відібрати їм життя після найжахливіших катувань. Сотник Касим з Києва загинув так само зі своїм сином. Багато інших козаків стали жертвами жорстокості поляків: одних було колесовано, а інших піддано /194/ таким тортурам, які не спадуть на думку найжахливішому дикунові, але які гідні рафінованої жорстокості освічених

націй. Їх підважували на довгих цвяхах, якими пробивали тіло між ребрами, інших четвертували, і ніщо не могло ні розчулити поляків, ні схилити їх до милосердя. Вони навіть смажили дітей на рашперах, а других саджали на палі, розкладаючи під ними багаття, а тих, кого не вбили, робили невільниками. Навіть церкви не уникли погрому, їх було сплюндровано, а чаші для святих дарів продано євреям.

У 1638 р. гетьманом нещасних решток козаків було обрано Півторакожуха. Він об'єднав козаків, мріючи помститися за смерть своїх співвітчизників. Але, дійшовши до річки Мерлі, вони повернули назад, бо поширилися чутки, ніби князь Вишневецький вирушив їм назустріч. Проте ці побоювання були безпідставні, оскільки Річ Посполита не мала тоді великого війська, а солдати не витримували лютих морозів.

Коронний гетьман Конєцпольський, боячися союзу українських козаків із запорозькими і бажаючи уникнути прикрих наслідків його, наказав побудувати поблизу дніпрових порогів місто Кодак. Це будівництво він доручив французам. Коли воно вже почалося, Зиновій Хмельницький з кількома козаками приїхав подивитися, що там робиться. Конєцпольський спитав їх, чи не заперечують вони проти побудови фортеці? Хмельницький відповів латині: «Я ще ніколи не бачив нічого, зробленого людськими руками, що не могло б бути зруйноване людьми».

У 1642 р. наступником Півторакожуха став Булук, а коли він через два роки помер, поляки /195/ не дозволили козакам обрати нового гетьмана. Вони вислали до козаків своїх комісарів, що походили з польських родин, які найгірше ставилися до козаків, оскільки всі їхні землі було відібрано свого часу в козаків.

Зиновій Хмельницький володів тоді селом Суботовом, яке його батько Михайло одержав від чигиринського старости Даниловича за свою службу. Король підтвердив його право власності на знак визнання його вірності й насамперед успішної боротьби з турками. Зиновій оселив на своїй землі чимало селян. Але підстароста Чаплинський мав сумніви щодо його прав і забрав у нього землю під тим приводом, що, мовляв, не можна простому козакові бути землевласником. Землю було конфісковано. Розгніваний Хмельницький сказав узурпаторові: «Ще не вмерла козацька мати, ще не все ви в нас забрали. Доки маємо шаблю в руці, доти матимемо й надію». За такі слова Чаплинський кинув його у в'язницю й наказав побити киями його сина, який кинувся захищати батька. Він залишався у в'язниці два роки, після чого його було звільнено завдяки проханням та молінням жінки Чаплинського.

У 1647 р. польський король Владислав відповів ад'ютантові Козацького Війська Барабашеві на його вірнопіддану скаргу на нечувані жорстокості, які чинять поляки. Відповідь було скріплено королівським підписом та печаткою: «Якщо ви є хоробрі козаки, якщо маєте ще силу та шаблю — захищайтеся!»

Вийшовши з в'язниці, Богдан Хмельницький захопив зненацька королівський лист до Барабаша і втік із ним на Січ, до запорозьких козаків. Це сталося 7 грудня. Збуджені листом ко/196/заки спіймали всіх поляків, які були на Січі, й перебили їх.

Цього ж року помер Київський митрополит Петро Могила. А навесні того року коронний гетьман і каштелян Павло Потоцький послав у Малоросію свого сина Стефана з шістьма тисячами поляків. Цей молодий князь, прийнявши присягу від Барабаша, наділив його владою гетьмана Малоросії. Він негайно підняв шість тисяч реєстрових козаків і послав їх на дніпрові пороги битися з Хмельницьким, який повстав проти Польщі. Хмельницький зі свого боку вирядив послів до донських козаків з проханням прислати йому реєстрових козаків.

У той же час він переконав кримського хана прийти йому на допомогу. Хан був незадоволений з того, що поляки знов відмовилися платити йому данину, порушуючи свої зобов'язання.

2 травня 1648 р. на Жовтих Водах сталася битва між сином Потоцького й Барабашем, з одного боку, і проводирем козаків Хмельницьким — з другого. Поляків було розбито. Потоцький і Барабаш, так само як багато козаків, що були під його командуванням, були вбиті, а інші попали у полон.

Дізнавшись про цю поразку, поляки послали назустріч козакам велику армію на чолі з коронним гетьманом Потоцьким та Калиновським. Вони пішли степовим шляхом на Корсунь, а проти них ішло восьмитисячне Козацьке Військо та шість тисяч татар, усі під командуванням їхнього проводиря Хмельницького. Як тільки татари побачили поляків, вони закричали: «Алла! Алла! Назікі, назікі тур, тур! Биймося з невірними! Ось вони!» Хмельницький з козаками атакував польську армію і повністю розбив її у ви/197/нятково жорстокій битві. Він захопив у полон Потоцького з багатьма іншими польськими шляхтичами й подарував їх татарам, які повезли їх у свої орди.

Після цієї перемоги військо Хмельницького дуже зросло. Він поділив його на полки, призначив у кожен полк командира зі старшини і за їхньої згоди послав прохання королю та Речі Посполитій, складене таким чином: «Козаки, не знайшовши в поляків співчуття щодо виправлення численних тяжких кривд, які вони заподіяли козакам, хоча козаки неодноразово скаржилися на них часом через депутатів, часом через вірнопіддані прохання, конче змушені були шукати собі захисту проти цих несправедливостей. Знайшовши допомогу в татар, вони покинули своїх жінок, дітей та добро і з'єдналися зі своїми покровителями — запорозькими козаками. Вони двічі розбили армію Речі Посполитої, яка їх переслідувала. Але, незважаючи на ці переваги, козаки готові повернутися під владу короля та Речі Посполитої, якщо його величність накаже припинити повністю заподіяні ним нечувані жорстокості, публічно покарає винних у цих жорстокостях і гарантує козакам на майбутнє свободу та привілеї. Оце й усе, чого вони вимагають, доведені до краю тими, хто мав би їх підтримувати. Якщо його величність зволить виявити їм таку милість, вони готові просити прощення за безчестя, яким вони вкрили його армію. Дано у Білоцерківському замку цього 2 липня 1648 р.»

Того самого року полковники Хмельницького Внестіїв, Раданов та Остап, яких вважали за янголів-хранителів, посланих Богом, не можучи більше витримувати несправедливості, /198/ що їх коїли у Малоросії євреї та польські шляхтичі, перебили усіх євреїв, які їм трапилися, і змусили шляхту платити викуп. Князь Вишневецький змушений був втекти з Дубна й повернутися з усією родиною до Польщі. Інші поляки наслідували його приклад.

Того ж року Максим Кривоніс, писар Богдана Хмельницького, захопив місто Бар і вбив усіх поляків, які були в ньому, зробивши виняток лише для Потоцького, якого взяв у полон. У цій різанині загинуло понад п'ятнадцять тисяч євреїв.

У вересні того самого року Богдан Хмельницький, підтриманий татарами, захопив польський табір і забрав усі багатства, які знаходилися в містечку Пил явка. Там мало відбутися весілля якогось визначного поляка, і всі вози з золотим та срібним посудом попали до рук козакам і татарам.

31 жовтня того ж року польський король Владислав помер з розпуки у своєму палаці у Литві. У Варшаві було короновано нового короля — його брата Казимира.

Того самого року Богдан Хмельницький захопив п'ятдесят гармат, встановлених у фортеці Збараж, він здобув міста Львів і Замостя і вимагав від шляхти великі гроші, якими вони

могли відкупитися від полону. Він повернувся з захопленими багатствами в Україну. Одразу після прибуття до Києва він пішов у церкву подякувати Богові за такі великі успіхи.

З цієї нагоди козаки усіх рангів та станів поквапилися зібратись у Києві, щоб висловити йому вдячність і піднести титул визволителя Малоросії. Хмельницький, бажаючи виявити своє визнання, поїхав до Переяслава, посватався до /199/ своєї куми, вдови підстарости Чаплинського, яка своїми вмовляннями змусила чоловіка випустити його із в'язниці, й одружився з нею.

Тим часом поляки вирядили до Хмельницького послів — київського воєводу Кисіля та князя Четвертинського з їхніми ад'ютантами та з численними подарунками, а саме: з шубою біличого хутра, булавою, кінським хвостом, підтвердженням титулу гетьмана запорозьких козаків, й багатьма вітаннями з нагоди його нового шлюбу. Хмельницький прийняв і послів, і подарунки. Після переговорів послали повернулися додому.

Через кілька днів київський воєвода Кисіль послав до Хмельницького священника з листами, в яких він закликав його повернутися під покровительство Польщі.

Того ж року господарі Молдавії та Валахії та чимало князів татарських орд відрядили до нього своїх послів, щоб привітати з перемогами.

Вони також просили допомоги проти їхніх ворогів.

Тоді ж таки турецький султан вислав до нього посольство й подарував кафтан, тобто шубу, шаблю й булаву. Він наказав сілістрійському паші й кримському ханові послати Хмельницькому допоміжне військо, оскільки тоді не було ніяких угод між польським королем і турецьким султаном.

Хмельницький того самого року вислав уперше послів до російського великого князя, царя Олексія Михайловича, з проханням прийти йому на допомогу й бути наготові з військом на литовському кордоні, щоб повернути землі, втрачені у війні за Смоленськ. /200/

У 1649 р. кримський хан сам прийшов зі своїм військом на допомогу Хмельницькому. Козаки, об'єднавшись з татарами, облягли Збараж. Облога була така щільна, що поляки змушені були їсти м'ясо коней, собак, котів, мишей тощо. Сам польський король на чолі двадцятитисячної армії поспішив їм на виручку, але козаки рушили йому назустріч і примусили повернути назад. Козаки так турбували його своїми наскоками під час усього походу, що мало не захопили увесь королівський обоз. Переслідуючи поляків, козаки вбили першого генерала Оссолінського, багато інших визначних осіб і близько п'яти тисяч солдатів. Увесь шлях було вкрито трупами, і Збараж було здобуто. Король, зрозумівши, що не може протистояти двом об'єднаним арміям, написав листа до хана, пропонуючи йому покинути козаків. На цю пропозицію хан відповів посланцеві, що король має заплатити йому сто тисяч дукатів, які він йому винен, що король має дати прощення й свободу всім запорозьким козакам, а потім буде видно, що він має ще зробити. Хмельницький насамперед вимагав, щоб кількість реєстрових козаків було встановлено у сорок тисяч, щоб усі місця та посади у війську було заповнено козаками, щоб поляки у майбутньому не чинили нічого проти їхніх церков, звичаїв та священників і щоб Київський митрополит засідав у сенаті поряд примаса Польщі.

Поки король провадив переговори про все це, Гладкий на чолі довірених йому Хмельницьким козацьких загонів заподіяв багато руйнувань у Литві. Але князь Радзивілл вийшов йому назустріч, і Гладкого було вбито, як і його наступника Подобайла. /201/

Коли король погодився на вимоги татарського хана й козаків, мир і спокій було відновлено. Хмельницький був представлений королю великим канцлером Любомирським, попросив у нього прощення за минуле й повернувся до себе.

Проте поляки найменше дбали про дотримання статей трактату, укладеного з козаками. Першим порушенням трактату з боку поляків була їх рішуча відмова надати місце в сенаті присланому Хмельницьким на сейм Київському митрополитові Косову, незважаючи на дану королем обіцянку.

Того самого року. Хмельницький одержав відомості про те, що польський король збирається разом із татарами почати війну з російським царем Олексієм Михайловичем. Цар відрядив князя Олексія Трубецького та Пушкіна послами до польського короля, вимагаючи в нього сто тисяч карбованців, які той лишився винен за відшкодування втрат при здобутті Смоленська, але поляки відіслали їх, сказавши: «Нехай вони спробують відстояти з мечем у руці все, чим володіють».

Того ж року турецький султан наказав молдавському господареві Василю Лупулу виявити дружнє ставлення до Хмельницького й погодитися на шлюб його доньки Ірини з сином Хмельницького Тимофієм. Господар відмовився, і Хмельницький послав проти нього генерала артилерії Носача та Дорошенка з шістнадцятьма тисячами козаків, які по дорозі зустрілися за Дністром з двадцятьма тисячами татар. Об'єднавшись, ці дві армії захопили Сороку і зруйнували Сучаву у Молдавії. Господар змушений був покинути Ясси й рятуватися у Хотині. Козаки й /202/ татари, переслідуючи його, оточили ліс, у якому він сховався, взяли його в полон і примусили погодитися на шлюб його дочки з сином Хмельницького, та ще й заплатити татарам великі гроші за свою свободу.

Нарешті король Казимир після повторних невідступних нагадувань Хмельницького й козаків надіслав їм ратифікацію зборівського трактату, згідно з яким він визнавав їх вільним народом і дозволяв завжди мати сорок тисяч готових до бою козаків. 8 березня Хмельницький наказав зареєструвати цю ратифікацію за підписами брацлавського полковника Нечая, генерального ад'ютанта Дем'яна Многогрішного та Йосипа Виговського.

У 1650 р. київський воєвода Кисіль з багатьма польськими шляхтичами приїхав в Україну, щоб зробити нове розмежування їхніх земель, але козаки спротивилися цьому, як дії, що суперечить Зборівському трактатові.

Коли виникло питання про сорокатисячний реєстр козаків, встановлений згідно з трактатом, укладеним з польським королем, козаки повстали проти гетьмана, і він, щоб припинити заворушення, дав кожному козакові вільний вибір залишатися козаком чи стати селянином.

Саме цього року Хмельницький почав таємне листування з російським царем, який дуже радів з того, що козаки шукають його захисту.

У той же час Хмельницький поділив усіх козаків на п'ятнадцять полків з полковником на чолі кожного з них. Він переписав усіх козаків, зареєстрованих у кожному полку, й надіслав копії списків польському королю.

Ось ті п'ятнадцять полків з іменами полковників: /203/

Назви полків | Імена полковників | Кількість козаків

1. Чигиринський полк | Петро Якубовський | 3189
  2. Черкаський полк | Іван Ворольтченко | 2989
  3. Канівський полк | Семен Жабицький | 3120
  4. Корсунський полк | Лук'ян Мозиря | 3472
  5. Уманський полк | Йосип Глух | 3830
  6. Брацлавський полк | Данило Нечай | 2802
  7. Кальницький полк | Іван Федоренко | 2046
  8. Канівський полк | Антон Адамович | 2080
  9. Переяславський полк | Федько Лобода | 2150
  10. Кропив'янський полк | Филон Джеджелій | 2033
  11. Остринський полк | Тимошка Носач | 1958
  12. Миргородський полк | Максим Гладкий | 3158
  13. Полтавський полк | Мартин Пушкаренко | 2782
  14. Ніжинський полк | Прокіп Шумейко | 983
  15. Чернігівський полк | Мартин Небаба | 936
- Загальна кількість | 37549

Крім цих реєстрів їх козаків, було ще безліч добровольців.

Того самого року посол великого султана Осман-ага прибув до Хмельницького. Він привіз йому подарунки від свого володаря: шаблю, кафтан і булаву — й запропонував, щоб Хмельницький з усім козацьким народом відмовився від покровительства Польщі й перейшов під захист турків. Хмельницький, добре знаючи про міцний союз кримського хана з польським королем, боявся опинитися між двох вогнів і стати разом з усією Малоросією невольником поляків. Тому він не дав турецькому послові жодної позитивної відповіді й навіть всіляко уникав можливості виявити свою думку. Він так чинив, щоб виграти час і прийняти рішення відповідно до обставин.

Трохи пізніше приїхав до Хмельницького Нуреддін-ага, посланий кримським ханом, щоб /204/ умовити його воювати разом із ним та поляками проти російського царя. Але коронний гетьман Потоцький, який стояв табором в околицях Кам'янця-Подільського, образив Хмельницького найтяжчими погрозами, дорікаючи йому за його ставлення до молдавського господаря. Розлючений козацький гетьман зробив усе що міг, щоб перетягти кримського хана на свій бік.

У 1651 р. польський король Казимир оголосив усій Речі Посполитій, що вона повинна негайно готуватися до війни.

Поляки несподівано напали на Брацлав і на загін козаків, який стояв у містечку Красному, й перебили їх разом з їхніми прибічниками.

Але Богун з іншим загоном козаків перейшов річку Буг, атакував поляків біля Венецького монастиря, розбив їх і захопив увесь їхній скарб.

Того ж року поляки знов зібралися коло Венецького монастиря й розташували там свій табір, але полковник Глух зі своїми козаками поспішив на допомогу побратимам. Їхня поява викликала таку паніку серед поляків, що вони втекли з табору, лишивши все козакам. При відступі вони втратили полковника Канівського у містечку Купчинці.

За таких обставин польський король звернувся по допомогу до герцога Курляндського, але він зовсім не був зобов'язаний подавати її полякам за межами країни. Щоб його заохотити, король і Річ Посполита обіцяли йому визнати у спеціальному акті, що він допоміг не з обов'язку, а виключно своєю доброю волею та через прихильність до Польщі і що це його ні до чого не зобов'язує у майбутньому. Король просив також маркграфа бранденбурзького прислати /205/ військо, що той повинен був зробити як васал Речі Посполитої. Цю допомогу король одержав, бранденбурзьке військо увійшло у Польщу під командуванням генерала Донсгофа. Усі ці допоміжні сили приєдналися до поляків і утворили разом із ними майже трьохсоттисячну армію. Король Казимир на чолі такої прекрасної армії вирушив до Берестечка на річці Стир, рішуче настроений атакувати козаків. Він дав їм бій 31 червня 1651 р. При першому зіткненні козаки з люттю накинулися на поляків і влаштували велику різанину. Проте поляки витримали удар і, розраховуючи на свою чисельність, спробували оточити козацько-татарське військо. Їхній план увінчався успіхом: необережність хана, який не зміг скористатися зі своєї вигідної позиції на пагорбах, дозволила полякам здійснити цей план і здобути перемогу. Козаки й татари зазнали цілковитого розгрому, і різанина була така немилосердна, що хан і Хмельницький ледве втекли й урятувалися зі жменькою вояків, що їм залишилися, залишивши свій табір переможцям.

Після цієї поразки в Хмельницького лишалася якась сотня козаків, що уникнули різанини, і він боявся попасти у руки поляків. Тому він зробив усе, щоб забезпечити собі допомогу хана. Вони вели щодо цього тривалі переговори.

Хмельницький зрозумів, що хан хоче помиритися з Польщею й одержати при цьому якомога більше грошей. Тоді він запропонував йому все, що той забажає, набрав нових людей у військо з усієї країни і спромігся створити нову п'ятдесятитисячну армію козаків, та ще й одержав нарешті допомогу — сорок тисяч /206/ татар. Король тим часом повернувся до Варшави разом із допоміжним військом.

Цього року помер славетний князь Єремія Вишневецький, коронний гетьман і найзапекліший ворог козаків.

Хмельницький, зібравши своє військо, рушив на річку Маслівку, де до нього приєдналося значне козацьке підкріплення.

У той же час князь Радзивілл, перемігши під Лоєвом полковника Небабу, Антона та Гаркушу, увійшов у Київ і спалив Поділ, тобто ту частину Києва, яку називали Нижнім містом. Хмельницький зі свого боку попрямував зі своєю армією до Ольшани, а звідти до Білої Церкви.

Коронні гетьмани були також у цій місцевості, отже, обидві армії безперервно надокучали одна одній, проте ніхто не мав вирішальної переваги. Кінець кінцем польські генерали, втомлені такою тривалою війною, запропонували мир проводиреві козаків і відрядили до нього на переговори як своїх комісарів брацлавського воєводу Кисіля і смоленського воєводу Грабова. Козаки зі свого боку послали з тією ж метою Гонсевського та Гусаковського, які прибули до польського табору для обговорення умов припинення війни кожною стороною. Польща спочатку вимагала зменшити кількість реєстрових козаків до двадцяти тисяч.

Ця пропозиція до того обурила козаків, що вони мало не вбили Хмельницького і призначених ним комісарів. Отже, Хмельницький був змушений продовжувати воєнні дії під Білою Церквою. Голод та інші нещастя, від яких потерпали поляки, викликали істотне зменшення їхньої армії, а ще дуже багато солдат, подалися до Польщі, щоб там забути про тяжкі воєнні /207/ часи. Хмельницький врахував цю обставину і, прагнучи здобути більш вигідні умови для козаків, поновив свої переговори з польськими гетьманами. Від початку переговорів було вирішено, що основою для всіх пропозицій залишається Зборівський трактат. Коли угоду було складено і схвалено, постало питання про її ратифікацію. Для цього Собеський і Потоцький приїхали у табір Хмельницького, а він сам — у польський табір. Таким чином було встановлено

мир.

Одразу після підписання миру поляки перейшли на свої зимові стоянки в Україні. Вони робили козакам чимало прикростей, часом відкрито, часом потаємно, і козаки гірко нарікали на Хмельницького та його мир.

Хмельницький, щоб припинити ці скарги та ремства і якоюсь мірою відшкодувати втрати козаків, дозволив їм селитися в околицях Полтави та у Великоросії. Саме в цей час вони починають утворювати колонії та будувати багато міст, як, наприклад, Суми, Лебедин, Харків, Охтирка та чимало інших містечок і селищ.

Навесні того року Хмельницький знову відрядив посла до молдавського господаря Василя, вимагаючи виконати обіцянку одружити його доньку Ірину з сином Хмельницького Тимофієм і погрожуючи примусити його до цього силою. Молдавани наполегливо просили господаря погодитися на шлюб, щоб уникнути ще одного пограбування козаками своєї країни. Водночас вони дуже розхвлювали нареченого. Але господар, який не міг наважитися віддати йому дочку, вислав до Польщі довірену особу, щоб просити короля спротивитися цьому шлюбові й заборонити Хмельницькому наполягати на ньому. /208/ Тоді король наказав коронному полковникові Калиновському вирушити з шістьма тисячами вершників і трьома тисячами піхоти, щоб перешкодити Хмельницькому увійти у Молдавію. Хмельницький написав полковникові листа, питаючи, з якої речі він перешкоджає його синові зустрітися з майбутньою дружиною. Він питав, чи вважає Калиновський, що король, його володар, може давати такі накази й мішати у справи, які його ніяк не стосуються. Хмельницький просив Калиновського не заважати його походу, інакше він не відповідатиме за наслідки. Калиновський, який сам хотів одружити свого сина з принцесою Іриною, не піддався на умовляння. Тоді Хмельницький послав синові Калиновського, який був на стоянці у Ніжині, коня з відрізними гривною та хвостом і з вуздечкою, зробленою з волосу гриви, і просунувся зі своїм військом до Батурина, де стояли поляки. Місто було захоплене, і майже всі поляки загинули в бою. Хмельницькому принесли голову генерала Калиновського, а трохи пізніше син цього генерала втопився біля Бубнівки, впавши з мосту.

Після цієї перемоги козаки винищили всіх старост і польських панів, які попали їм до рук. Хмельницький у супроводі татар підійшов до Кам'янця, щоб захистити з цього боку кордон і

дати його синові час для походу на Молдавію. У цей же час татари розсіялися по Польщі, вдаючися до різного роду зловживань.

Син Хмельницького з дванадцятьма тисячами козаків вступив у Молдавію, господар негайно дозволив йому одружитися зі своєю донькою, і весілля відбулося у столиці, Яссах, у присутності бояр та під гучні вітання всього народу. /209/

Після весілля Хмельницький відрядив до польського короля спеціального посла з гострою скаргою на гетьмана Калиновського, який зі своїм військом перешкоджає подорожі його сина до Молдавії. Бог, — писав він королю, — не відмовляє своїм створінням ні у воді, ні у належній їжі, а Калиновський хотів лишити для себе найкращі джерела, а моєму синові лишити найгірші, — така поведінка розгнівала і його, і тих, хто був із ним. Хмельницький закінчив листа, смиренно просячи в короля прощення за все, що сталося, і заявляючи, що не він був призвідцею лиха. Король не зважив на вибачення й відправив посла назад без відповіді.

Цей знак зневаги розгнівав Хмельницького, і він вислав до короля нову депутацію з тим самим листом. Король відповів, що не простить його, доки він не відішле татар і не дасть полякам у заложники свого сина. Ці пропозиції так обурили Хмельницького, що він сказав полякам, поклавши руку на шаблю: «Вона мене захистить, якщо ви спробуєте порушити мій спокій. Я бачу нині, що всі ваші маневри спрямовані на мою загибель. Знайте ж, що я завжди віддаватиму перевагу дружбі з татарами перед дружбою з вами і що ніколи ви не матимете заложником мого сина. Він тільки-но одружився, а ви вже намагаєтеся його погубити хитрощами та вивертами. Ні, ви його ніколи не побачите. Скажіть королю, хай він вірно дотримується Зборівського трактату, який він підтвердив своєю присягою, а ми підписали своєю кров'ю».

Після від'їзду послів Хмельницький вирішив, що найкращим способом урятувати його країну є віддатися під покровительство турків. А коли миргородський полковник Гладкий і Гуляницький/210/ стали йому дорікати, кажучи, що не личить християнам шукати покровительства в невірних, він наказав негайно відтяти голову полковникові Гладкому, Гуляницький же unikнув такої долі, лише сховавшись в монастирі.

У 1653 р. польський король, дізнавшись про те, що відбувається в Україні, послав туди армію на чолі з Чарнецьким, щоб почати війну. Цей генерал заходився руйнувати, палити й убивати все, що він стрічав на своєму шляху. Богун одержав наказ Хмельницького дати йому бій. Він атакував поляків, розбив їх, примусив тікати й захопив їхній табір.

Саме того року помер київський воєвода Адам Кисіль, що належав до славного роду Светольдів, який дав Русі від 1128 р. чимало князів та гетьманів.

У цей же час воєвода Метянський та угорський князь Ракоці скинули молдавського господаря. Тимофій Хмельницький швидко прийшов йому на допомогу зі своїм військом і відновив владу свого тестя. Але Метянський і Ракоці вдруге скинули його з престолу, і його зять Хмельницький не мав іншого вибору, як зосередити всі сили у Сучаві, перебравшись в це місто разом зі своєю тещею. Там його було вбито гарматним ядром, і його тіло в супроводі тещі відвезли його батькові.

Польський король рішуче намірився розпалити війну в Україні. Він зібрав п'ятнадцятитисячне військо, піших і кінних, сам став на його чолі й пішов на Жванець. Хмельницький вийшов йому назустріч зі своїм власним військом і з військом татарського хана. Він оточив п'ятнадцять тисяч поляків, які, позбавлені будь-якої допомоги, потерпаючи від голоду й морозів, втратили /211/ багато людей. Лишилося в них тільки чотири тисячі

солдат. Доведений до крайності, польський король запропонував мир татарському ханові, послав йому прекрасні дарунки, знову зобов'язався дотримуватися всіх пунктів Зборівського трактату й віддав у заложники сенаторів Лянцкоронського й Оссолінського для забезпечення виконання своїх обіцянок.

Заплативши великий викуп татарському ханові, король вважав, що він врятувався від великої небезпеки, яка загрожувала йому й решті його війська. Проте хан, не зважаючи на подарунки й королівські обіцянки, виділив великий загін татар і послав його у Литву, де вони захопили велику здобич і понад п'ять тисяч невольників з нечуваною легкістю, бо саме тоді відбувалося весілля Косовського, одного з визначних шляхтичів тієї країни. Татари захопили всіх, хто брав участь у цій церемонії, батьків, матерів, родичів, свояків, друзів і навіть музик, і завезли як полонених у свій край.

Хмельницький дізнався, що завдяки своїм послам і подарункам польський король спромігся розірвати союз хана з козаками і що вони мають плани об'єднатися проти Росії, що король обіцяв не складати зброї доти, доки він не відновить владу хана над Астраханським царством, яке росіяни відібрали в татар, і що хан наказав своїм загонам: коли вони повертатимуться через Україну додому, забирати у неволі всіх козаків, яких вони зустрінуть, і руйнувати все, що їм трапиться по дорозі.

Щоб відвернути таку страшну біду, яка зібралася над його головою, гетьман Хмельницький негайно скликав усіх козаків, розповів їм про крайню небезпеку, яка загрожувала їм звідусіль, /212/ і сказав, що для врятування вітчизни, їхніх жінок, дітей і навіть їхнього власного життя вони мають єдиний засіб — піддатися під покровительство царя Великоросії.

Козаки одностайно схвалили цю пропозицію, і було вирішено, не гаючи часу, відрядити Григорія Гуляницького з кількома іншими комісарами від усього народу до російського царя, щоб запропонувати йому взяти під своє покровительство козаків і взагалі всю Україну за умов її цілковитої та повної свободи й збереження козацьких привілеїв.

Цар прийняв пропозицію, запевнив послів у своєму покровительстві, зробив їм гарні подарунки й наказав супроводити їх на зворотному шляху бояринові, тобто приватному радникові, Василеві Васильовичу Бутурліну й багатьом іншим боярам та шляхтичам великоруським, щоб остаточно обговорити з Хмельницьким та козацьким народом усі пункти, які були йому запропоновані. Ці посланці домовилися з Хмельницьким та козаками про всі пункти попередніх статей трактату і обіцяли їм від імені свого монарха взяти їх під покровительство Великоросії, лишаючи їх користуватися з усіх їхніх прав, привілеїв та вольностей без будь-якого винятку. Ці попередні статті було підписано у день Богоявлення 1654 р. у Переяславі, куди для цього приїхали Хмельницький та його помічники.

Царські посланці вимагали від Хмельницького та козаків лише їхнього слова та присяги вічно залишатися під покровительством Росії, назавжди відмовитися від покровительства Польщі й повністю розірвати союз із ханом Криму. За цих умов цар триматиме слово щодо всього обіцяного від його імені. Гетьман, його поміч/213/ники та козаки прийняли ці умови з цілковитим задоволенням, вони дали своє слово й одразу промовили присягу, яку від них вимагали. Після того Хмельницький послав гінців в усі міста й містечка України, щоб увесь народ прийняв ту саму присягу. Великоруські посланці зі щойно укладеним трактатом одразу повернулися до своєї країни, подарувавши перед тим козакам від царя чимало куніць, соболів та інших дорогих речей. Хмельницький і козаки зі свого боку щедро їх обдарували.

Вже у лютому Хмельницький послав цареві список усіх козаків з пам'ятною запискою щодо привілеїв, пільг і вольностей народу, щоб одержати їх підтвердження та ратифікацію як для

нього самого, так і для його наступників. Цю пам'ятну записку склали Самійло Богданов, генеральний суддя, Павло-Петро, переяславський полковник, та інші підлеглі їм люди. Цар дуже милостиво прийняв цей список, схвалив і підтвердив усе, що від нього просили, заявивши, що козаки матимуть ті самі права, які мають великоруські піддані, і наказав послати їм листи-патенти такого змісту:

1. Козаки користуватимуться своїми давніми вольноєстями, привілеями, пільгами та судами, тобто їх буде судити в майбутньому, як раніше, їхня старшина зі своїми помічниками, і ні бояри, ні воєводи, ні жоден великоруський пан не має права в ті суди мішатися.
2. Якщо козак помре й залишить своє добро, своїх сестер, жінку, дітей та близьких родичів, то вони стають його спадкоємцями, і від них не можна нічого вимагати чи заважати здійсненню угод та прав, які вони одержали від своїх князів та польських королів. /214/
3. Московський патріарх не матиме ніякої юрисдикції ні над Київським митрополитом, ні над його священиками.
4. У малоруських містах відкупники та збирачі податків мають збирати гроші та майно, які надходять у царський скарб.
5. З цих грошей цар платитиме шістдесяті тисячам реєстрових козаків по три карбованці щороку, гетьман одержуватиме тисячу дукатів і матиме Чигирин і все, що до нього належить. Помічникам, старшині, полковникам, сотникам або тим, хто виконує доручення, кожному буде видаватися платня відповідно до його звання.
6. Гетьман вже не прийматиме послів сусідніх держав, ні з Корсуня², а якщо випадково хтось до нього прийде, то він відішле їх до царя.
7. Гетьман зі свого боку не посилатиме більше послів до інших держав без згоди на те царя.
8. Гетьман не матиме більше ніякого зв'язку з кримським ханом. Він лише підтримуватиме з ним звичайну дружбу, щоб забезпечити Малоросію від татарських нападів.
9. Після смерті гетьмана козаки будуть вільні вибрати іншого на його місце. Про обрання гетьмана вони доповідають цареві, який нагороджує його булавою, прапором і шле йому вірчі грамоти.
10. Гетьман користується прибутками Чигиринського полку і володіє Чигирином з усіма прилеглими землями.
11. Козаки користуватимуться цілковитою свободою, всіма своїми привілеями, пільгами та перевагами, і ні цар, ні його наступники ніколи не зможуть відібрати навіть найменшої з них. Вони матимуть своє вряду/215/вання згідно з їхніми звичаями та законами. Вони встановлюватимуть порядки в усій своїй країні, і жодна особа з Великоросії не має права в те мішатися.

Як тільки польський король і кримський хан одержали звістку про те, що Хмельницький піддався Великоросії, вони вирішили оголосити війну їм обом. Дізнавшись про їхній намір, Хмельницький негайно попередив царя, який наказав об'єднати своє військо у дві великі частини: одна під командуванням Хованського пішла на Литву, а друга на чолі з Бутурліним вирушила на з'єднання з Хмельницьким. Останній послав Ніжинський та Чернігівський полки з вісьмома іншими, а також багато козаків-добровольців під Смоленськ, щоб там

зустрітися з царським військом. Командував цими полками віце-гетьман Іван Золотаренко, який одержав булаву та бунчук.

Цього самого року царському війську вдалося захопити місто Смоленськ.

Коли сталася ця щаслива подія, цар Олексій Михайлович виїхав з Москви, де поширилася чума, у В'язьму.

Хмельницький отаборився зі своїми козаками під Фастовом, він одержав платню як для себе, так і для свого війська золотими, срібними та мідними монетами й дукатами, і на всіх мішках стояла печатка з зображенням царя.

Під час цієї кампанії віце-гетьман Золотаренко захопив міста Гомель і Ново-Биків. Коли цар одержав звістку про це, він послав йому дорогі дарунки.

Литовський гетьман князь Радзивілл увійшов з польським військом у Литву, щоб зупинити переможне просування царсько-козацького вій/216/ська. Дізнавшись про це, цар наказав своїй армії разом з армією Золотаренка дати бій Радзивіллові. Обидва війська зустрілися на річці Березині. Радзивілл не міг протистояти ворогові й був загнаний аж углиб Литви, де армії царя й козаків зайняли понад двісті міст і містечок, у тому числі й Вітебськ, і спалили Вільну. Після цих перемог цар повернувся до столиці і, сидячи на своєму троні, прийняв у присутності свого двору титули царя й самодержця Великої, Малої та Білої Русі.

Козаки, які на чолі з Золотаренком спустошили Литву з краю в край, повернулися до міста Старий Биків, де Золотаренка було вбито пострілом з рушниці. Тіло його перевезли до Корсуня, щоб поховати у церкві, збудованій за його наказом. Але церква спалахнула під час церемонії, і тіло Золотаренка, більшість священників і багато козаків загинули у вогні.

Того ж року польський король послав сто тисяч золотих флоринів кримському ханові СелимГірею, щоб підбурити його напасти на Україну, але тим часом цей хан помер, і посланці короля звернулися до його наступника Менглі-Гірея, який узяв гроші, вдерся зі своїми татарами в Україну і, зустрівши на своєму шляху Томиленка, що незадовго до того став віце-гетьманом замість Золотаренка, вбив його.

Цього 1655 року татари спільно з поляками серед лютої зими атакували полковників Хмельницького — Брацлавського, Зеленського, Венецького, Богуна й Підмєстранського, які тоді були під Уманню, але вони прорвалися крізь вороже військо і таким героїчним чином урятувалися. Тоді поляки разом із татарами всіма своїми силами напали на Хмельницького, який /217/ зібрав козаків на рівнині, що згодом дістала назву Дрижиполе, й оточили його зусбіч, відрізавши йому всі шляхи сполучення й відступу. Вони атакували його з такою запеклістю, що пробилися до укріплень, що їх козаки поробили зі своїх саней, і тоді козаки, щоб відбити цей напад, покидали свої шаблі й озброїлися дишлами саней. Розмахуючи ними, вони поклали багато поляків і татар, нагромадивши одне тіло на друге й зробивши таким чином захисний вал. Хмельницький, побачивши, що він не зможе довгий час опиратися ворогові через нестачу провізії — його військо й він сам змушені були тамувати спрагу снігом — і через те, що ворог тисне з усіх боків, і зрозумівши, що його хочуть захопити живцем, запропонував своєму війську порвати облогу й таким чином уникнути лютої розправи. Козаки погодилися з таким відважним рішенням, вишикувалися чотирикутником, і ті, хто був у перших лавах, захищалися дишлами саней, убиваючи ворогів, а інші послуговувалися шаблями з усією вправністю, на яку вони були здатні. Вони спромоглися прокласти собі прохід крізь кільце облоги й у доброму порядку добралися до Білої Церкви, де з'єдналися з загонами Пушкарєнка.

Після такої великої поразки поляки дозволили татарам повернутися додому, піддаючи все у Малоросії вогню й мечу й забираючи у неволю всіх козаків, які траплятимуться їм на шляху.

Тим часом Хмельницький договорився з боярином Василем Васильовичем Бутурліним про об'єднання їхніх військ і похід проти поляків, щоб перешкодити їм завдавати шкоди Малоросії. Вони вирушили в успішний похід і здобули Кам'янець-Подільський, Львів, Замостя й ді/218/йшли аж до Любліна. Узявши це останнє місто, вони пограбували його, захопивши величезні багатства. У той же час вони дізналися, що поляки з двома гетьманами на чолі збираються перейти Віслу, і самі перейшли цю річку. Дві армії зійшлися на полі бою, сутичка була запекла, поляків ще раз було розбито, й вони кинулися тікати. Після цього бою козаки й росіяни повернулися до Малоросії.

Повернувшись в Україну, Хмельницький наштотхнувся біля річки Озерної на табір татарського хана. Хан атакував козаків, але перемогти не зміг і запросив їх на переговори, намагаючися розірвати їх союз із росіянами та обіцяючи їм найвигідніші умови. Хмельницький погодився зустрітися з ханом, оскільки той прислав йому дванадцять заложників, вибраних поміж найважливіших офіцерів його війська. Коли вони прибули, Хмельницький разом із певною кількістю найвпливовіших козаків поїхав до хана. Хан докоряв йому на переговорах за те, що він піддався під покровительство Росії, й попереджав, що Хмельницький каятиметься, але вже буде пізно. Проводир козаків звинувачував його у своєї чергу в порушенні всіх угод, які він мав із козаками, говорив, що він ніколи не міг розраховувати на його допомогу, за яку хан завжди призначав ціну, віддаючи перевагу тому, хто більше заплатить. Хмельницький докладно перелічив збитки, заподіяні козакам навіть під час їхнього союзу, й докоряв за таємну угоду, яку хан уклав з польським королем, метою якої було цілковите знищення Малоросії і включення її до Астраханського царства. Нарешті він ясно представив негідну поведінку попередника хана, який /219/ покинув козаків під Берестечком. Хан, образившись на ці докори, став погрожувати Хмельницькому, що він зробить усе, щоб погубити і його самого, й усіх козаків. Хмельницький, на якого не справили враження ні обіцянки, ні погрози, гордо залишив ханський табір, повернувся до себе й відіслав заложників.

Звідти Хмельницький у супроводі ближнього боярина Бутурліна поїхав до Чигирин, щоб дати лад найбільш нагальним малоросійським справам.

Після цього вони погодилися скликати у 1656 р. всіх малоросійських вищих офіцерів війська та їх помічників. Ці збори вирішили написати листа цареві, дякуючи йому за згоду взяти козаків під своє могутнє покровительство, захистити від підступів їхніх ворогів і залишити їм їхні привілеї, вольності та пільги. Його просили продовжувати й у майбутньому це покровительство та підтвердити, що їхні привілеї не можуть бути відібрані його наступниками.

Хмельницький після стількох великих успіхів і після встановлення найліпшого ладу у козацьких справах почував себе знесиленим воєнними походами й недугами свого віку. Він вирішив, що настав час скласти з себе командування, щоб мати спокій на решту свого життя. Та тільки-но він почав споживати солодощі відпочинку, як шведський король попросив прислати військо йому на допомогу. Хмельницький послав йому великий загін козаків на чолі з полковником кийським Антоном Адамовичем. З цією підтримкою король захопив Краків і Варшаву, де знайшов скарби польських королів і багатства більшої частини польської шляхти. Тоді Хмельницький від імені козаків і за згодою царя відря/220/див послів до короля та Речі Посполитої, щоб спонукати їх вислати зі свого боку комісарів на кордони між обома державами для того, щоб визначити й встановити ці кордони на користь обоїпільної торгівлі. Король і Річ Посполита прийняли цю пропозицію й довірили відповідну місію сенаторам Лясковському та Кисілю. Обидві сторони погодилися, що кордони України

йдуть на півдні від Лимана до Очакова і на північ від гирла Дніпра до витоків Дністра, звідти до джерел Горині, потім до джерел Прип'яті, а звідти до Бикова і, перейшовши Дніпро, до Насочі й до околиць Смоленська.

Трохи пізніше, але того ж року, германський імператор прислав Хмельницькому наполегливі листи, висловлюючися на користь короля й Речі Посполитої. Примас Польщі написав йому зі свого боку, попереджаючи, що рано чи пізно він зустріне в особі шведського короля могутнього ворога, якщо буде й надалі підтримувати починання цього монарха й дозволить йому досягти надто великої переваги над польським королем. Він писав, що після завоювання Польщі шведський король не обмежиться нею, а поверне переможну зброю проти Малоросії, щоб її підкорити, і що, маючи все це на увазі, його імператорська величність і примас просять його зайняти нейтральну позицію, і, якщо він не вважає для себе можливим виступити проти шведського короля, хай хоч припинить подавати йому допомогу. Листи імператора та примаса справили належне враження, Хмельницький перестав посилати допомогу шведам і водночас послав свого сина Юрія Хмельницького стати табором над річкою Ташлик, щоб захистити кордон України. Тоді поляки, зібравши, де тільки могли, якнай/221/більше війська, напружили всі сили, щоб вигнати зі своєї країни шведів, а ті марно просили допомоги в проводиря козаків.

1657 року, після того, як військо датського короля висадилося у Швеції, шведи змушені були залишити Польщу й усі свої завоювання. Розбрат між Швецією й Данією закінчився лише через три роки славнозвісним миром в Оливі,

Цього ж року римський імператор і турецький султан дали знати Хмельницькому, що король Казимир порадив Речі Посполитій обрати після його смерті його наступником російського царя, щоб завдяки об'єднанню двох держав під єдиним скіпетром уникнути чвар та прикрих воєн, на які Польща постійно наражалася. Вони вказували Хмельницькому на серйозну помилку, яку він зробив розпочавши першим ці прикрі війни, які розривали й зараз розривають Польське королівство і чий сумні наслідки рано чи пізно відіб'ються на сусідніх державах. Вони писали, що Польща, об'єднавшись з Росією, стане величезним колосом, який буде у свою чергу роздушений деспотизмом царя, скерованим проти нього й усього його народу, і що є ще час, щоб попередити прикрий розвиток подій, відмовившись від будь-якого союзу з Росією, і що вони зі свого боку не зупиняться ні перед чим, щоб перешкодити здійсненню таких небезпечних планів. Вони підкреслювали, що саме йому треба найсерйознішим чином усе обміркувати і що вони не бачать для нього іншого виходу, як об'єднатися з поляками й разом розпочати війну з Росією.

Ці сумні новини справили на Хмельницького дуже сильне враження. Він гадав, що, уклавши трактат, він забезпечив своєму народові постійний мир і цілковиту свободу. Тепер він побачив, /222/що помилявся, і разом із тим зрозумів, до яких жахливих наслідків усе це може призвести. З другого боку, згадуючи про присягу на вірність, яку він сам і козаки дали цареві, і не маючи надії на те, що він зможе схилити козаків до цілковитого розриву з царем, він так засмучувався, що кінець кінцем дуже тяжко захворів.

Турецький султан вважав мовчання Хмельницького, потайність якого він добре знав, за знак того, що йому нема чого від нього сподіватися, і замислив жорстокий план отруїти Хмельницького. Для цього султан послав до нього одного поляка, начебто щоб попросити руки його доньки, а насправді йому на загибель. Коли Хмельницький відчув сильний біль від отрути й зрозумів, що йому лишилося жити мало часу, він зібрав у Чигирині всіх полковників, їхніх помічників та найповажніших козаків. Як тільки вони зібралися коло нього, він їм розповів про всі небезпеки, на які наражався, про всі труди, які його виснажували і які він брав на себе, щоб визволити вітчизну й забезпечити її від зазіхань та нападів поляків. Між іншим, він звернувся до них з такими зворушливими словами: «Нині я

маю подякувати вам за вашу слухняність і за допомогу, яку я мав від вас завжди, а насамперед під час наших воєн з різними ворогами. Я передаю у ваші руки знаки влади, якими ви мене вшанували, й саму владу, яку ви мені довірили. Природні почуття й прихильність, яку я маю до свого сина, не дозволяють мені, однак, пропонувати його вам як свого наступника. Він ще надто молодий та недосвідчений, отже, не може сподіватися на таку високу посаду. Серед вас є дуже досвідчені командири, які за різних обставин виявили муж/223/ність, наприклад, полковник переяславський Петро, полковник Полтавський Пушкар і генеральний писар Іван Виговський. Одного з них ви маєте поставити на чолі хороброго козацького народу сьогодні, коли обставини склалися так тяжко. Вам потрібен водночас чоловік мудрий, сміливий, обачний, який поєднував би зі знанням воєнної науки знання політичних справ. Дайте мені радість, призначте ще за мого життя мого наступника, щоб я передав йому гетьманські клейноди і дав перед смертю всі потрібні розпорядження та необхідні відомості, щоб він міг гідно та з користю для народу виконувати різні дії, пов'язані з його посадою».

Козаки відповіли йому, що вони до глибини душі пройняті визнанням тих великих послуг, які він робив їм увесь час, і через це вони вирішили визначити наступником гетьмана його сина, який стане спадкоємцем батькових талантів і всіх його чеснот, бо було б злочином обрати кого-небудь іншого. Вони сказали, що коли його молодий вік та недосвідченість у справах не дозволяють йому діяти на власний розсуд, то нехай він вибере чоловіка, якому він вірить, щоб той був його радником та міністром до того часу, коли час, вік та досвід дозволять йому керувати самому.

Зворушений таким виступом і доброзичливістю козаків до його сина, Хмельницький наказав привести його і передав йому всі гетьманські клейноди разом із паперами, титулами та документами, які в нього переховувалися, і дав йому поради, які вважав за потрібні. Після того, як гетьман певний час розмовляв наодинці зі своїм першим секретарем Виговським, він віддав Богові душу. Це сталося 15 серпня пополудні. /224/

Одразу ж поширилася чутка про смерть Хмельницького, і величезна кількість козаків зібралася навколо його палацу, щоб разом оплакувати свою втрату. Його тіло було перевезене з Чигирина до Суботова, де його поховали з усіма почеснями в тій церкві, яку він сам наказав збудувати. Про нього можна сказати, що він був найбільш справедливим і найбільш гідним гетьманом з усіх, кого будь-коли мала Малоросія. Він був мудрий, обережний, передбачливий, звичний до найтяжчих випробувань, утоми, холоду, спеки, голоду й спраги. Він так любив свою вітчизну, що нехтував навіть найнеобхіднішим відпочинком, якщо того вимагали справи. Він завжди був перший у битві й останній при відступі. Зрештою, це був довершений чоловік, якого вимагали прикрі обставини, що склалися для його народу.

Віддавши останню шану батькові, син зібрав помічників, полковників, старших козаків і виклав їм міркування, через які він вирішив добровільно скласти з себе обов'язки гетьмана. «Моя молодість і брак досвіду у справах, — сказав він, — примушують мене передати у ваші руки тягар, який ви на мене поклали. Прошу вас, оберіть чоловіка, ліпше за мене спроможного керувати народом і розв'язувати всі справи. Я ж буду вчитися в нього з усією старанністю та слухняністю».

Збори були здивовані, почувши таке з вуст юнака, але свої думки не змінили. Його відмову було відкинуто, а його самого — примушено прийняти й зберігати командування, яке йому було одностайно передане за життя його батька Усе, що для нього зробили, так це дали йому як радника генерального писаря Виговського /225/ умовою, що той із них, хто піде на війну, нестиме знаки гетьманської влади. Проте син Хмельницького і генеральний писар, якого йому дали у заступники, по-різному дивилися на речі й навіть мали зовсім відмінні погляди.

Молодий гетьман, можливо, дізнавшись про щось із листів, які він знайшов серед паперів свого батька, а може, батько перед смертю попередив його про чвари, які можуть спалахнути між козаками, зібрав чимале військо запорозьких козаків, узяв мільйон грошей, залишений його батьком, прийняв польських послів, договорився з ними й почав щось замишляти проти царя.

Тим часом електор Бранденбурга Фрідріх-Вільгельм, скориставшись з нещасливих воєн, які послабили й рвали на шматки Польщу, одержав завдяки Велаському мирові суверенітет для Пруссії, а через Бромберзький трактат — округи Лауенбург та Битов у ленне володіння, а місто Ельбінг як заклад за істотну суму, яку він позичив Польщі.

Наступного, 1658 року, полковник полтавський Пушкар, довідавшись про змову молодого Хмельницького з Річчю Посполитою, негайно повідомив про неї російського царя, який послав у Малоросію боярина Богдана Матвійовича Хитрова, щоб перевірити повідомлені факти. Боярин спитав генерального писаря Виговського, бажаючи з'ясувати становище, але Виговський так уміло приховав події від царського посланця і зумів так спростувати закиди проти молодого Хмельницького, що посланець наділив його повноваженнями гетьмана. Пушкар, знаючи про наслідки переговорів між генеральним писарем і царським посланцем, зібрав двадцять тисяч козаків і пішов з ними з Тарослава на Лубни. На /226/прохання Виговського Хитров став його переслідувати й, наздогнавши його, наказав йому іменем царя повернутися до Полтави, що той і зробив.

Виговський, щоб приховати свої плани від російського царя, дав йому знати, що поляки після того, як дали йому слово обрати царя наступником свого нинішнього короля, почали робити всілякі перешкоди, що всі їхні обіцянки були зроблені лише для того, щоб виграти час і дістати можливість зібрати нове військо та здійснити свої давні задуми, до чого вони навіть залучили трансільванського принца Ракоці. У відповідь на це цар негайно відрядив послів до короля та Речі Посполитої, кваплячи їх виконати обіцянки й без зволікання влаштувати його обрання. У разі ж відмови з їхнього боку він відчував прикру необхідність примусити їх зі зброєю в руках зробити обіцяне. Поляки зустріли царських посланців з найбільшими почестями, й після численних нарад щодо обрання царя було повідомлено, що воно може відбутися лише після укладення миру між поляками та шведами. Як тільки стосунки між двома державами будуть залагоджені постійним та міцним миром, вони перейдуть до серйозного виконання своїх обіцянок і того, що цар запропонував їм через своїх послів.

Тим часом поляки також відрядили послів до Виговського, щоб підтвердити його гетьманський титул і разом з тим просити його з усією обережністю, на яку він був здатний, заспокоювати царя, даючи йому зрозуміти й обіцяючи навіть, що всі угоди, укладені між ним і Хмельницьким у Гадячі Верещакою та Сулимою, будуть зрештою точно виконані. /227/

Зі свого боку Виговський, який бачив у полтавському полковникові Пушкарю постійну перешкоду своїм намірам, вирішив захопити його. Для цього він послав два полки з Ніжина й ще два зі Стародуба, але полковник не втрачав пильності й так добре оборонявся, що повністю розбив ці чотири полки, схопив їхніх командирів і відіслав як полонених до російського царя.

Цього року поляки мали сейм у Варшаві, присвячений справам України. Він ухвалив такі статті, які було негайно повідомлено козакам:

1. Вони назавжди звільняються від будь-якої унії з польською церквою.

2. Київський митрополит зі своїм духівництвом засідатиме в сенаті після гнезненського архієпископа.
3. Козацьке Військо налічуватиме шістдесят тисяч реєстрових козаків.
4. Козаки завжди вибиратимуть гетьмана виключно зі свого народу.
5. Козаки самі обиратимуть київського воєводу з-поміж своїх співвітчизників, і він матиме титул сенатора.
6. Польща ніколи не завдаватиме ніякої шкоди ні козацьким церквам, ні монастирям, і козаки вільно вибиратимуть собі священників, яких самі захочуть.
7. Козаки матимуть свої академії з тими вчителями, яких вони самі захочуть і приймуть.
8. Козаки можуть встановити свою канцелярію та друкарню там, де вони захочуть.
9. Під час війни козаки можуть вільно вибирати, чи приєднатися до поляків, чи зберігати нейтралітет.
10. Перш ніж буде підписано остаточний мирний трактат, оголошується загальна амністія.
/228/
11. Вся Україна має визнавати владу гетьмана, якого вона обере, і підкорятися йому одному.
12. Для кращого запевнення добрих намірів Польщі король і Річ Посполита зобов'язуються послати до Малоросії сто польських шляхтичів з найвідоміших родин, які слухатимуться наказів самого лише гетьмана козаків.
13. Гетьман матиме право карбувати гроші на всіх землях своєї країни.
14. В усіх важливих справах поляки закликатимуть козаків на обговорення та наради.
15. Нарешті, Польща докладатиме зусиль, щоб спорудити для козаків канал або (розчистити) річку, що йшла б до Чорного моря.

Такі були статті, щодо яких недалекоглядний Виговський дійшов згоди з поляками. Але більш розважливі й передбачливі козаки відчули в них більше хитрувань та бажання обдурити з боку поляків, аніж доброї волі та щирості. Вони були переконані, що при ратифікації трактату в них спробують відібрати навіть надії, які вони ще плекали. Виговський після підтвердження та ратифікації цих угод відкрито виступив проти царя. Спочатку він пішов з польським і татарським військом на полковника Пушкаря, який лишився вірним царю. Перш за все Виговський атакував його з самими козаками, проте був розбитий наголову і, відступаючи в цілковитому безладді, навіть загубив булаву. Але поляки й татари атакували полковника, розбили його у свою чергу, вбили під час бою, й Полтава впала під ударами переможців, які її пограбували.

Після такого успіху Виговський рушив на місто Зіньків, обліг його, оволодів ним і взяв у полон свого суперника віце-гетьмана Силька, захопив/229/ши після того міста й містечка Лютеньку, Сорочинці, Баранівку, Обухів, Багачку, Устивицю, Яреськи, Веприк і багато інших, які він віддав татарам на грабування та руїну.

У відповідь на ці ворожі дії Виговського цар послав проти нього двадцятитисячну армію на чолі з Григорієм Григоровичем Ромодановським, зміцнену кількома полками козаків, які жили на кордоні й разом зі своїм гетьманом Іваном Безпалим та Барабашем залишалися вірними цареві. Цей гетьман мав під своїм командуванням запорозьких козаків, владу над якими йому передав ад'ютант Вороник. Це військо рушило переслідувати Виговського й по дорозі спалило міста Лубни, Пирятин, Чорнушин, Горошин, зруйнувавши їх і багато інших. Вони облягли Варву, місто, де стояв ніжинський полковник, прихильник Виговського, але вдарили такі морози, що вони змушені були зняти облогу. Ромодановський відійшов на зиму стоянку до Лохвиці, а гетьман — до Ромен.

Наступного, 1659 року, цар послав Іскру як гетьмана до армії князя Ромодановського, але його було вбито під Лохвицею, перш ніж він зміг приєднатися до князя. Як тільки скінчилася зима, росіяни на чолі з князем Трубецьким облягли Конотоп, де стояв Гуляницький. Коли про це дізнався Виговський, він негайно поспішив йому на допомогу разом із польським та татарським військом, раптом напав на росіян під Путивлем, убив велику їх кількість і розсіяв решту. Тим часом Юрій Хмельницький надумав знову втрутитися у справи своєї батьківщини. Він послав на Запорозьку Січ Івана Брюховецького з повідомленням про те, що Виговський проти волі козаків привласнив собі титул гетьмана, який бу/230/ло надано лише Хмельницькому, тоді як Виговський був тільки радником, зловживаючи своїм становищем без відома козаків.

Козаки з-над Дніпра, Бугу та інших місцевостей України, побачивши, що Виговський провадив мирні переговори з поляками, відокремившись від царя, що він сам спустошував Малоросію та ще й дозволяв грабувати її татарам, і не можучи більше витримувати поневолення стількох козаків, їхніх співвітчизників, знов зібралися у Брацлаві на вибори гетьмана, і знов їхній вибір упав на Юрія Хмельницького.

За таких обставин, коли козаки зустріли Верещаку та Сулиму, які везли угоду польським посланцям, що зібралися в Гадячі, вони їх убили. Виговський стояв табором з другого боку Дніпра, і коли він побачив, що козаки разом із своїм гетьманом Хмельницьким знов перейшли на бік царя, то відмовився від гетьманства й утік до Польщі.

Король і Річ Посполита, ще сподіваючися повернути козаків, послали до Хмельницького каштеляна волинського, який повіз йому грамоту з підтвердженням його гетьманського титулу. Але Хмельницький, зваживши на ослаблення Польщі, віддав перевагу покровительству царя і навіть наказав вигнати з Малоросії усіх поляків, запрошених Виговським, і розправитися з тими, хто відмовиться виїхати. Переяславський полковник Джеджеря, якому було доручено цю операцію, виконав її так добре, що вислав з України всіх поляків, захопив п'ять прапорів, які він відіслав до Ніжина, та ще й убив велику кількість поляків у Чернігові й у багатьох інших містах.

Гетьман Хмельницький за згодою кошового /231/ запорозьких козаків приїхав у Чигирин. Дружину Виговського, яка там перебувала, він відіслав до її чоловіка у Польщу. Кошовий з усіма своїми козаками виявили покору цареві, який підтвердив його титул через боярина князя Трубецького, що його він послав з цією метою до Чигирини.

Хмельницького було визнано гетьманом Малоросії, і тоді величезна кількість людей, як тих, що мешкали з обох боків Дніпра, так і з інших місцевостей, юрбами поспішили до нього. Оскільки країна не мала досить місця для всіх, їм було віддано необроблені землі у Малоросії і навіть трохи земель у Великоросії, щоб вони могли там оселитися. Цар наказав розподілити їх по п'ятьох полках — Сумському, Охтирському, Харківському, Ізюмському та Рибненському, дозволивши, щоб їх судили за їхніми власними законами й щоб вони мали ті самі привілеї, що й інші козаки.

У 1660 р. цар зрозумів, що поляки лише обманювали його своїми пропозиціями та обіцянками. Він послав до Хмельницького боярина Василя Васильовича Шереметева, щоб погодити з ним заходи для продовження війни з Польщею. Було вирішено напасти на Польщу через Кодак. На багато міст було накладено контрибуцію, інші було спустошено. Це несподіване вторгнення налякало поляків, і їхня паніка ще збільшилася від прикрової новини про цілковитий розгром коронного гетьмана під Дубном і про спустошення козаками його табору.

Незадовго перед тим помер шведський король, і сенатори уклали з королем та Річчю Посполитою славнозвісний мирний трактат у Оливі. Поляки робили все, щоб перетягти на свій бік /232/ Хмельницького, й нарешті їм вдалося відірвати його від союзу з Росією та від її покровительства.

Трохи пізніше польський король з татарами і Хмельницький зі своїми козаками напали разом біля Дубна та Слободища на російську армію та на козацьке військо, якими командував Шереметев, оточили й так стиснули їх, що ті лишилися без нічого, маючи вибір між голодною смертю і здачею на милість переможця. Шереметев переконався, що князь Барятинський, який був у Києві зі своїм військом, не дуже дбає про допомогу йому, і вирішив підписати капітуляцію з поляками, але поставлені йому умови здалися Шереметеву надто важкими, і він відмовився підписати її. Після цього польська армія ще більше стиснула облогу, й нарешті він був змушений прийняти умови. Через цю капітуляцію почалися чвари між татарами й поляками. Перші вважали, що їм належить уся здобич, і кинулися грабувати російських генералів та офіцерів, нищачи все нещадно, так що польський король, щоб їх утихомирити, віддав їм у полон Шереметева, який лишався в них протягом кількох років. Що ж до інших російських офіцерів, то польський король залишив їх собі чи для обміну, чи для одержання викупу.

Окрилені цією перемогою, поляки захопили частину України. Проте віце-гетьман Яким Сомко з полками Переяславським, Ніжинським та Чернігівським так відважно оборонявся, що вже наступного, 1661, року зміг вигнати з України усіх поляків і знов передав її під владу царя.

Того самого року Хмельницький повернувся в Україну в супроводі хана з козаками та по/233/ляками. Він став табором під Переяславом, тоді як хан на чолі татар спустошив міста Стародуб, Мглин і багато інших у Малоросії.

На початку 1662 р. князь Григорій Григорович Ромодановський, об'єднавшись з гетьманом Сомком, вирушив проти Хмельницького, який з татарами й поляками став табором під Кириловом, напав на нього, примусив тікати й підпалив місто.

Козаки зібралися цього року в Козельці для виборів гетьмана. Багато відомих козаків домагалися цього великого титулу, і між ними ніжинський полковник Васютка і Іван Брюховецький, який раніше був відданий Хмельницькому. Обрали Сомка за умови, що він присягне на вірність цареві й залишиться завжди йому відданим. Юрій Хмельницький на чолі двадцятитисячної армії підійшов під Переяслав, де новий гетьман Сомко перебував з багатьма хоробрими козаками. Він захищався з неймовірною відвагою, але кінець кінцем був би змушений здатися, аби князь Ромодановський не подав йому вчасної допомоги.

Хмельницький, хоча й знав, що князь наближався зі своїм військом, не чекав на його появу й швидко відступив до Канева. Князь і гетьман пішли по його слідах, догнали, атакували й повністю розбили. Це сталося 6 липня. Велика частина його армії й понад тисячу донських козаків загинули у Дніпрі навпроти Канева. Сам Хмельницький ледве добрався до Черкас зі жменькою своїх прибічників.

Гетьман Сомко після цієї перемоги залишив у Каневі полковника Лизогуба й перейшов зі своїми козаками Дніпро, а князь Ромодановський послав Приклонського з військом на Чер/234/каси. Після здобуття цього міста у ньому лишився полковник Гамалія, а Сомко спустився по Дніпру до Бужина й повідомив про це князя. Той вийшов на протилежний берег Дніпра й став табором навпроти Приклонського. Попереджений про це Хмельницький раптом обрушився зі своїми козаками на військо Приклонського, яке зазнало б цілковитої поразки, якби не відійшло до Дніпра під захист армії князя Ромодановського. Ця армія, розташована по той бік Дніпра, відкрила такий запеклий і тривалий вогонь по ворожому війську, що Приклонського було врятовано, а Хмельницький повинен був відступити до Лубен. Хмельницький, засмучений через усі свої втрати й неможливість вийти зі скрутного становища, вирішив зректися гетьманської влади й постригтися в ченці, що він невдовзі зробив.

Того ж 1663 року запорозькі козаки, незадоволені своїм гетьманом Сомком, скинули його й одноставно та вільно обрали на його місце Брюховецького, одразу ж повідомивши про те царя. Васютка, який палко бажав стати гетьманом, використав вплив архієпископа Методія, щоб добитися прихильності царя. Але цар відповів, що вибори гетьмана Малоросії залежать лише від козаків, що він у ту справу ніяким чином не мішається і що оскільки було обрано Брюховецького, то Васютці лишається тільки заслужити повагу козаків, щоб стати наступником Брюховецького після його смерті.

Васютку не задовольнила така відповідь, і він поновив свої настійні прохання, адресовані цареві. Дізнавшись про це, новий гетьман звинуватив Сомка й Васютку у величезних розтратах. Цар призначив комісію для розслідування цієї /235/ справи й наказав обом обвинуваченим з'явитися до комісарів для відповіді на обвинувачення. Ці комісари, призначені царем, були князь Чагін та Кирило Осипович Хлопов. Вислухавши обидві сторони й дотримавшись усіх формальностей, що вимагаються за таких обставин, вони винесли остаточний вирок, за яким Сомка було позбавлено всіх знаків гетьманського титулу й обох обвинувачених було передано в руки Брюховецького, щоб він зробив з ними що сам захоче. Обурений таким вироком Сомко щосили кричав про свою невинність і погрожував комісарам поскаржитися на них самому цареві, через що комісари посадили його у в'язницю. Брюховецький був незадоволений з цього ув'язнення, бо він знав Сомкову спритність, його сміливість і твердість характеру. Отже, він негайно послав до Сомка кількох козаків, які відтяли йому голову. Така жорстока розправа викликала заворушення багатьох козацьких полковників. Щоб запобігти його наслідкам, новий гетьман увільнив усіх малоросійських полковників і замінив їх запорозькими козаками, які завдали великої шкоди малоросійським козакам.

Цар хотів того року поновити давні угоди з козаками. Для цього він призначив писаря Башмакова, який, дізнавшись після свого прибуття, що польський король на чолі великої армії вирушив на Малоросію, щоб напасти на неї, не гаючи часу повернувся додому, не виконавши своєї місії.

Зі свого боку, гетьман Брюховецький зненацька захопив місто Переяслав, забрав там незліченні багатства, що їх зосередив Сомко, і негайно пішов на Кременчук, щоб його захопити. /236/ Але це укріплене місто так добре захищали козаки — супротивники нового гетьмана, що він змушений був облишити свої плани й відступити до Гадяча.

Трохи згодом чигиринський гетьман Тетеря, Гуляницький та Богун, поставлені поляками як віце-гетьмани, полковники Подністрянський і Чернецький, усі під покровительством Польщі, вдерлися у Малоросію, маючи на меті почати наступ на Гдухів. Під час походу вони грабували й спустошували все на своєму шляху, у тому числі й землі Салтикова, брали в

полон усіх мешканців та віддавали їх татарам. Вони хотіли захопити Ніжин та Батурин, але не змогли ними оволодіти.

У 1664 р. польський король Казимир сам очолив військо, яке рушило на облогу Глухова, гарнізоном якого командував генеральний суддя козаків Животовський. Король стиснув місто зусібіч і закидав його безліччю бомб та гранат, але козаки затято боронилися й робили часті вилазки, через що багато поляків було вбито. Облога Глухова тривала вже п'ять тижнів, коли поляки дізналися, що на них іде трьома дорогами царське військо, щоб допомогти оточеним. Перша частина війська під командуванням князя Якова Чудовича Черкаського вже стала табором під Бронськом, друга — на чолі з князем Куракініним була у Путивлі, а третя під проводом князя Ромодановського просунулася аж до Батурина. Козацький гетьман Брюховецький приєднався до царської армії й вирішив по дорозі напасти на обоз польського короля. Цей монарх вирішив не дожидатися Брюховецького, зняв облогу й відступив, але зазнав при тому істотних втрат. Козаки кинулися його переслідувати, за/237/хопили велику частину військового обозу й насакували на польський ар'єргард аж до Пирогова по цей бік Десни, куди король відступив зі своїм військом. Коронний гетьман зазнав великих втрат від загонів, якими командував князь Ромодановський, хоча тому й не вдалося здобути вирішальну перемогу. Коронний гетьман спустошив країну, правду кажучи, але й гетьман Брюховецький завдав такої самої шкоди містам, містечкам і мешканцям залежних від Польщі місцевостей.

Тим часом кошовий запорозьких козаків Сірко обложив Чигирин й захопив це місто у перший день Великодня. Звідти він вирушив на поляків і завдав їм численних втрат. Після всіх цих походів він відступив у степи України. Великоруський * воєвода Чернецький зі свого боку спустошив міста Бужин та Суботів, піддавши все вогню й мечу, і відступив після того, як мав варварське задоволення викинути з могил тіла славного гетьмана Хмельницького і його сина Тимофія. Тетеря, якого поляки призначили гетьманом, дізнавшись про те, що колишній гетьман Малоросії Юрій Хмельницький, митрополит Київський Йосип Тукал і Гуляницький вже домовилися схилити польського короля відібрати в нього гетьманство, випередив їх і переконав короля, що вони на велику шкоду Польщі підтримують таємне листування з російським царем. Король надто легковажно повірив у це й вислав усіх трьох з Польщі.

* Описка автора: Чернецький (Чарнецький) був польським воєводою. — (Прим. перекладача).

Гетьман Брюховецький, оволодівши Черкасами, віддав місто на пограбування. Тетеря, ко/238/ли його повідомили про цю подію, не почувачи себе в безпеці у Чигирині, зібрав нашвидкуруч всі коштовності й відступив зі своїми козаками у Брацлав. Але, дізнавшись, що Сірко наступає йому на п'яти, що він навіть увійшов у Чигирин і забрав решту речей, які не міг узяти з собою Тетеря, він покинув Брацлав і сховався з усіма своїми багатствами у Польщі. Але тільки-но він туди прибув, як самі поляки забрали в нього все, і він змушений був тікати до Лощини, обдертий до нитки. Брюховецький, дізнавшись про його втечу, попрямував на Чигирин, щоб заволодіти ним, але Чернецький випередив його зі своїми загонами й завдяки своєму шаленому опору дав час Тетері підійти під Чигирин з татарським військом з Великої орди й примусити тікати Брюховецького й Сірка.

Після цього Чернецький пішов зі своїми загонами до Канева, а звідти у Білу Церкву. Мешканці цього останнього міста відмовилися здатися, і Чернецький відрізав усі шляхи до

нього, але під час цієї операції його було тяжко поранено, й він помер. Сірко зі свого боку, побачивши, що татари пішли з орди, негайно вирушив на Біль, оволодів цим містом і захопив багато інших містечок, які належали ханові. Його мета була примусити татар відступити, щоб захищати їхню країну, проте успіхи Сірка тривали недовго. Несподівано з'явився Маковський з польським військом і калмицькою ордою. Вони напали на Сірка, вбили багато козаків і примусили Сірка відступити в Україну.

Наступного, 1665 року, інше польське військо, підтримане тисячею калмиків, на чолі з Яблонським, що став наступником Чернецького, ви/239/рушило проти Брюховецького, табір якого був під Білою Церквою. Брюховецький тримався добре, він оборонявся з такою сміливістю, що вбив досить багато ворогів, і насамперед польських шляхтичів. Він примусив генерала з рештками війська відступити у Польщу.

Вірні Польщі козаки зібралися цього року по той бік Дніпра на вибори гетьмана. Вибір їхній упав на Опару, але треба було одержати підтвердження цього вибору від орди, орда ж віддала перевагу Петрові Дорошенку, ад'ютантові Тетері, й наказала передати Опару з його старшиною польському королеві, який засудив їх до смерті.

Того року гетьман Брюховецький поїхав до Москви у супроводі свого старого генерала й багатьох полковників. Цар зустрів його з найбільшими почестями, надав йому титул та гідність боярина й видав за нього жінку з царської родини. Він видав також за полковників жінок з найзначніших дворянських родин Великої Росії, зробив їм усім дуже дорогі дарунки, за винятком генерального писаря Шийкевича, якого за незгоди з гетьманом було покарано засланням на Сибір.

У цей час з'явився один авантюрист, на ім'я Дезик, на чолі великого загону козаків, гетьманом яких він себе проголосив. Протягом певного часу він грабував та спустошував чимало місцевостей у Польщі, але був нарешті заарештований і ув'язнений у ніжинській вежі, де й закінчив свої дні.

Петро Дорошенко зробив усе можливе, щоб повернути під владу Польщі всі козацькі полки, які були по той бік Дніпра. Проте, здається, всі його зусилля привели лише до покірності /240/ Брацлавського полку, та й то тільки після застосування сили. Це місто досить довго витримувало облогу завдяки впертій обороні та мужньому опорі Дрозда. Але більшість гарнізону було перебито, людям бракувало найнеобхідніших речей, і Дроздові довелося здатися Дорошенку, який наказав стягти йому в Чигирині голову. Так Дорошенко оволодів Брацлавом. Однак найбільша частина козаків перейшла Дніпро й перейшла під командування Брюховецького. Так на протилежних берегах Дніпра з'явилося двоє гетьманів: один прихильний до царя, а другий — до Польщі.

На початку 1666 р. Дорошенко послав Підлисенка та ще одного зі старшини до польського короля з проханням, щоб цей монарх підтвердив листами-патентами давні козацькі привілеї та пільги.

Наприкінці того року цар послав до Брюховецького кількох воєвод, що їх він примусив виїхати з Москви, наказавши розподілити їх між основними містами Малоросії як губернаторів. Серед цих міст були Гадяч, Полтава, Миргород, Лубни, Прилуки, Стародуб, Новгородок, Глухів, Батурин та ін. Виняток було зроблено для Києва, Чернігова, Переяслава та Ніжина, які самі мали призначати комісарів для інших малих містечок, щоб збирати платню за право довозу або вивозу всіх товарів. Було також встановлено різні місця, де мають сплачувати податки міщани й селяни. На цих останніх було накладено податки за плуги та за коней.

Трохи згодом приїхали комісари від царя, щоб зробити точний перепис усієї власності у Малоросії, від людей найбагатших до найбідніших, — земель, рухомого майна, товарів і всього іншого. /241/ Вони мали наказ: розподілити податки, накладені на селян, з найбільшою рівністю, щоб ніхто не мав підстав скаржитися.

Ці запобіжні заходи не перешкодили повстанню міст проти воєвод, яких цар наказав Брюховецькому поставити там для збирання податків. Повстання почалося з Переяслава. Мешканці цього міста вбили полковника Дашка, який жив у кварталі, що звався Богушевий, спалили його будинок і приєдналися до Дорошенка. Він же, підтриманий переяславцями, негайно рушив на Золотоношу, яку вже давно тримав в облозі князь Щербатов на чолі козацько-російського війська. Дорошенко так вдало його атакував, що примусив зняти облогу й відступити. Скориставшись зі своєї перемоги, Дорошенко здобув Ніжин та Прилуки й спалив усі навколишні містечка. Після цих походів він пішов на загін полковника Маковського й узяв його в полон разом із загоном. Щоб покарати їх за спустошення, які вони наробили навколо свого зимового табору, він усіх їх віддав татарам. Розправившись з Маковським, Дорошенко зі своїми козаками знов відмовився від покровительства короля та Речі Посполитої.

У 1667 р. цар, дізнавшись, що татари час від часу вдираються у Малоросію, вирішив зробити приємність запорозьким козакам, пославши в їхню країну російське військо під командуванням генерала Козочева, щоб захистити їх кордони й допомогти їм відбивати напади ворогів. Цей вчинок царя викликав наслідки, протилежні його сподіванням. Запорозькі козаки поставилися з підозрою до російської армії, вони поскаржилися цареві на її прихід як на дію, що суперечить їхнім вольностям, і додали, що самі спро/242/ можні себе захистити. Після цих скарг цар наказав Козочеву відступити у Малоросію. Козаки цієї країни, намовлені запорожцями, одразу виявили незадоволення присутністю цього війська й зробили так, що Козочев кінець кінцем змушений був залишити цю країну.

Дорошенко, очоливши своїх прибічників-козаків, які обрали його своїм гетьманом, напав біля міста Гайсина на коронного гетьмана, або генерала, Яна Собеського. Поки ці двоє гетьманів билися між собою, Сірко, гетьман запорозьких козаків, прагнув використати їхній розбрат. Він вдерся у Крим і наробив там такого жаху, що хан втік у гори зі своїми татарами. Хан дав знати Дорошенкові про вторгнення Сірка до Криму й про спустошення ним цього краю і просив помиритися з Собеським, прийти йому на допомогу й примусити разом Сірка вийти з Криму. Але той після восьмиденного грабунку," розгрому та підпалів усього, що траплялося на його шляху, сам відступив з Криму.

Того ж року польський король викликав з вигнання Юрія Хмельницького, Київського митрополита Йосипа Тукала та Гуляницького. Але, попереджені про те, що їх хочуть знов використати їм же на загибель, вони потаємно втекли й сховалися у Малоросії.

Нарешті повноважні польські й царські послы закінчили свої переговори й уклали тринадцятирічне перемир'я між двома державами. Цей трактат, опублікований у Москві, справив погане враження на козаків. Польські послы спритно поширювали в Україні чутки, що їй буде передано під владу Польщі.

Занепокоєні та стривожені цією статтею трактату, козаки послали до Москви двох службовців /243/ канцелярії Мокревича та Урбановича під приводом передати цареві скарги на наглядачів за збиранням податків в Україні, а насправді щоб розвідати, що сталося у Москві, й насамперед перевірити, чи є правдою чи брехнею чутка щодо їх повернення під польську владу. Але ці посланці не змогли доповісти своєму гетьманові нічого, що стосувалося б їхньої місії, крім того, що в Москві приймали з найбільшими почестями

польських послів, які незадовго перед тим прибули у цю столицю. Звідси вони зробили висновок, що їх народові не доводиться чекати нічого доброго.

Тим часом цар повідомив гетьмана, що тисяча російських солдат піде в Україну у зимові табори. Ця новина зміцнила побоювання козаків, що їх віддадуть під владу Польщі, та збудила в них підозри, що їх примушуватимуть силою. За цих обставин Дорошенко висловив серйозні закиди Брюховецькому за його згоду на те, що козаки, які так хоробро проливали кров за свою свободу, тепер змушені щороку платити обтяжливі податки за добро, яким вони володіють, і що для збирання цих податків поставлено воєвод з Великоросії, що стягають усі плоди праці мешканців України, і, нарешті, що всі їхні пільги, привілеї та вольності перетворилися на химеру.

1668 року Брюховецький, побачивши, що запорожці підняли більшість інших козаків і що все йде до повстання, вирішив приєднатися до них, щоб вигнати й навіть перебити воєвод, поставлених у містах владою царя, не пощадивши й козаків, які не поділятимуть їхніх почуттів. Цей план було виконано в усіх містах за винятком Ніжина, Чернігова та Переяслава, де воєводи /244/ сховалися у фортецях. Брюховецький, не задовольнившись визволенням малоросійських міст від гноблення воєвод і для того, щоб убезпечитися від поганих наслідків чуток, які ширилися звідусіль проти нього, терміново вислав Степана Гречного до кримського хана, щоб намовити його на війну проти царя, а Григорія Гамалію та службовця канцелярії Каспаровича — до Туреччини, щоб оголосити султанові, що він сам і вся Україна вирішили піддатися під покровительство його високоності. Це рішення та дії Брюховецького підняли проти нього велику частину козаків. За цих обставин князь Ромодановський, побачивши, що неможливо мирним шляхом зупинити все це безладдя, вирішив облягти Котельву. З другого боку, козаки, обурені поведінкою Брюховецького, через якого загинуло багато їхніх товаришів і який до того ж був готовий підкоритися завзятому ворогові християн, ухвалили потаємно відрядити посла до Дорошенка, щоб умовити його прийти їм на допомогу й прийняти від них титул гетьмана, що його він виявив бажання мати трохи раніше. Дорошенко прийняв усі ці пропозиції й не гаючи часу виступив у похід. Козаки, дізнавшись, що він прибув у Опішню, юрбами побігли до нього, визнали його своїм гетьманом і віддали йому шану. Брюховецький, що став свідком такого несподіваного повороту подій, кинувся тікати до Котельви, щоб здатися князеві Ромодановському, але Дорошенко перерізав йому дорогу, й козаки, що його переслідували, захопили його, пограбували увесь обоз, а його самого привели до Дорошенка. Розлючені козаки накинулися на нього й убили, а дружину Брюховецького, яку також узяли в полон, відіслали до Чигирин. /245/

Дорошенка визнали гетьманом козаки з обох боків Дніпра, і він одразу рушив у похід з козацько-татарським військом. Перш за все він допоміг Котельві: князь Ромодановський, який протягом певного часу тримав облогу міста, змушений був зняти її й відступити до Путивля.

Дізнавшись від своєї дружини про безпорядки на тому боці Дніпра, Дорошенко вирішив, що його присутність там необхідна. Він доручив командувати військом Многогрішному, наказавши йому вигнати всіх воєвод з Малоросії, а сам поїхав у Чигирин, і татари повернулися до Криму.

Князь Ромодановський, діставши відомості про наказ, який Дорошенко дав своєму заступникові Многогрішному, вигнати воєвод з Малоросії, вийшов із Путивля зі своєю армією, щоб допомогти ніжинському воєводі. Мешканці Ніжина, які чи то змовилися з Дорошенком, чи то вирішили самі позбутися воєводи, зачинили перед Ромодановським ворота свого міста. Князь, не втрачаючи часу, обліг місто як слід і захопив його через кілька днів, звільнивши воєводу й віддавши місто на розграбування.

Зі свого боку Дорошенко, відновивши порядок та спокій серед козаків по той бік Дніпра, зажадав допомоги від запорозьких козаків. Вони ж, підтримані кримським ханом, якому вони вирішили підкоритися, не звернули жодної уваги на заклик Дорошенка. Від цього часу вони перестали вважати його гетьманом, довіривши цю посаду колишньому генеральному писареві Війська Запорозького Суховієві й піддавшись під покровительство татарського хана.

Дорошенко послав свого брата Григорія й кількох зі старшини привітати Суховія з обранням /246/ гетьманом і схилити його взяти участь разом із Дорошенком у війні за Дніпром.

Дем'ян Многогрішний, який командував військом, зрозумів, що не зможе сам протистояти їм, і з'єднався з князем Ромодановським. Цей князь негайно послав значну частину козаків на чолі зі своїм сином, щоб відбити наступ татар. Того молодого князя було розбито й узято в полон під Гайвороном. І навіть його батька, що виступив, щоб його підтримати, спіткала б така сама доля, якби він негайно не відступив до Путівля.

[1669] 1669 року Дем'ян Многогрішний, який доти був лише віце-гетьманом, був обраний козаками на пост головного гетьмана. Одразу після обрання він про це повідомив царя Великоросії. Цар дуже милостиво зустрів Дем'янових посланців і сам послав до Ромодановського генерала з наказом, у якому затверджував нового гетьмана на його посаді.

Найпершим учинком Дем'яна Многогрішного після того, як він перебрав владу, було скликання посполитої ради у Глухові. Вона поміж інших ухвал вирішила вислати депутацію до царя, щоб відновити давні угоди між ним і Богданом Хмельницьким і щоб просити його дати найточніші накази, аби їхню країну більше не було віддано на поталу воевод, що чинили утиски та беззаконня. Цар погодився з усім, чого від нього вимагали посланці, й після переговорів наказав князеві Ромодановському оголосити народові, що він забув і простив усе минуле, й особливо усі заворушення, заколоти та повстання, підняті в різних місцевостях Виговським, Хмельницьким та Брюховецьким; що він бере козаків під свій захист і дає їм слово виконувати всі /247/ угоди, укладені з Хмельницьким, зберігати й охороняти всі привілеї, пільги та вольності, які їм були надані; що в майбутньому воеводи залишаться тільки у Києві, Чернігові, Переяславі та Ніжині і що їм буде заборонено будь-яким чином втручатися у справи Малоросії й тим більше карати козаків; що всю владу буде передано гетьманові, якому вона належатиме, а гетьман звітуватиме лише цареві. Після такого розв'язання й завершення малоросійських справ козаки одразу почнуть користуватися приємністю спокійного життя під захистом Великоросії. Як тільки Дорошенко дізнався, що його заступник Дем'ян Многогрішний цілком від нього відокремився і що частина козаків обрала його на гетьмана, він послав Портянку з кількома помічниками й свого генерального суддю Білогруда до турецького султана, щоб повідомити його, що гетьман і вся Україна вирішили піддатися під його могутній захист і просити його милостиво затвердити гетьмана на його посаді, виславши йому санджак, тобто великий прапор. Султан радо погодився узяти під свою руку гетьмана й Україну, і, вважаючи недостатнім вислати санджак, про що його просили, він послав чауса на чолі шеститисячного війська, щоб зміцнити союз козаків з високою Портою. Запорожці були повідомлені про ці події тією частиною козаків, яка радила Дорошенкові піддатися султанові, від якого він дістав санджак, що його гетьман поставив у містечку Кононці на річці Рось. Отже, запорожці прийшли з татарським військом, щоб встановити облогу цього містечка, але чаус наказав татарам відійти в їхню країну, і облогу було зірвано. Запорозький гетьман Суховій був цим так розчарований, що відмовився /248/ від своєї посади. Він сприяв обранню уманського полковника Михайла Ханенка, а сам вибрав це місто для свого спочину. Дорошенко розгнівався на мешканців Умані за те, що вони пустили Суховія у свою фортецю, й задумав їм помститися. Разом із чаусом та його шістьма тисячами вояків він підійшов до міста, щоб обложити його, якщо воно не складе зброю. Мешканці Умані побачили, що не зможуть опиратися, й звернулися до гетьмана,

бажаючи помиритися й обіцяючи вислати посланців до Чигирини. Справу було залагоджено, й Дорошенко повернувся до себе, не завдавши місту шкоди.

Повернувшись до Чигирини, він створив кілька військових загонів і послав їх до Лохвиці, наказавши грабувати й нищити всі місцевості українські, які піддалися під царську руку. Та, коли він спустошував Україну, проти нього утворився союз, здатний його розбити. Головними проводирями союзу були Ханенко, Суховій та Юрій Хмельницький. Вони разом з татарським та Запорозьким Військом пішли просто на Білгород, маючи намір оточити Дорошенка, який стояв там зі своїми загонами.

Спільники, маючи перевагу і в розташуванні, і в кількості своїх сил, забезпечили собі успіх, і поразка Дорошенка здавалася неминуча. Він і сам не вірив у перемогу, аж тут цілком несподівано поспішив йому на допомогу Сірко з великим загonom козаків. Становище змінилося блискавично, й проводирі союзу кинулися навтьоки. Ханенко й Суховій мали щастя врятуватися, але Хмельницького схопили татари й привезли до Білгорода. Звідти Дорошенко наказав відвезти його до Царгорода й ув'язнити у фортеці Єдикюль, або Сім Веж. /249/

Наприкінці осені Дорошенко гадав поставити татар на зимові квартири. Але, перше ніж від'їднати від них своє військо, він хотів спробувати виступити проти Дем'яна Многогрішного й викликати його на бій. Цей новий план обурих татар, вони покинули Дорошенка й повернулися до себе, грабуючи всю країну, викрадаючи та забираючи в рабство чоловіків та жінок. Дорошенко гостро скаржився оттоманському двору, але всі його скарги не мали ніяких наслідків.

[1670] Року 1670 Дорошенко послав якогось Кияшка на чолі козацького загону спустошити землі в тій частині України, яка визнала владу царя. Протоієрей брацлавський Роман Ракуша прибув з Царгорода для того, щоб оголосити вирок відлучення від церкви Дем'яна Многогрішного, ухвалений Патріархом за узурпацію належних Дорошенкові клейнодів і влади гетьмана. Кажуть, ніби сам Дорошенко був автором цього акту патріаршої волі, добившись невідступними проханнями того, що султан нарешті віддав відповідний наказ Патріархові.

Ханенко у спілці з кошовим Січі зробив через посередництво Михайла Вишневецького таємні пропозиції польському королеві. Король відповів, що він призначить комісарів, які поїдуть до Острога, і що Ханенко має лише послати своїх представників з належними повноваженнями, щоб обговорити з ними все, що вони пропонують королю. Дорошенко, якого повідомили про королівські пропозиції, і сам Ханенко не знайшли за можливе їх прийняти, хіба що король і Річ Посполита послали б для безпеки послів стільки ж сенаторів, скільки своїх представників козаки пошлють на наради, що відбуватимуться в Острозі. /250/

[1671] У 1671 р. Дорошенко знов домагався, щоб сілістрійський паша приєднався до нього для спільного нападу на Дем'яна Многогрішного. Паша піддався на Дорошенкові вмовляння. Стався бій, Многогрішного було розбито, він втратив значну частину свого війська, і його багатства попали до рук переможців, як і велика кількість полонених. Після того вони спустошили прикордонні місцевості Польщі. Коронні гетьмани покликали собі на допомогу Сірка й Ханенка з січовиками. Почувши про їхнє наближення, Дорошенко й паша відступили. Січові проводирі, розгнівані тим, що без будь-якої користі пройшли таку дорогу, не знайшовши ворога, повернули зброю проти тих, хто їх покликав.

У цей час польський король відіслав гетьманові запорозьких козаків Ханенкові булаву й усі клейноди, належні його посаді. Він дав Ханенку відповідно до Гадяцького трактату владу правити Україною так, ніби вона була його власністю. Зі свого боку Дорошенко зі своїм

військом вступив в Україну серед зими. Мешканці Умані втратили свого полковника Шеребила й піддалися Ханенкові.

[1672] На Великий піст 1672 року найстарші генерали з секретарем Карпом Мокрієвичем поїхали з Батурина до Москви, щоб сповістити царя про смерть їхнього гетьмана Дем'яна Многогрішного (саме цей гетьман віддав під владу царя найбільшу частину Малоросії). Цар прийняв їх прихильно, знов підтвердив їхні привілеї й зобов'язався в точності дотримуватися угоди з Хмельницьким і ніколи після того не висилати своїх воєвод в Україну.

Султан після безперервних прохань Дорошенка вирушив у похід і підійшов під Кам'янець-/251/Подільський. Татарський хан і Дорошенко вийшли назустріч його високості.

Мешканці Кам'янця захищалися протягом двох тижнів, проте їхня залога була недостатня для тривалішого опору, й вони змушені були 18 серпня здатися султанові. Цей монарх, перш ніж увійти до міста, наказав викопати тіла усіх похованих і вивезти їх далеко за місто. Він наказав забрати з церков усі коштовності, а всі статуї та ікони викинути на вулицю й замінити хрести півмісяцями. Султан, зглянувшись на моління козаків, пощадив для них і для вірмен лише три церкви. Потім він наказав Дорошенку й ханові узяти місто Львів з усіма містечками, розташованими навколо Львова, а всіх мешканців, що їх вони зустрінуть, вигнати з цього краю.

Поляки, злякавшись таких руйнувань, зібрали якомога більше війська за короткий час, об'єдналися з Ханенком і рушили на відсіч ворогові. Вони таки знайшли спосіб погубити Дорошенка. Султан після спустошення багатьох місцевостей Польщі дістав від короля й Речі Посполитої велику суму грошей і повернувся до своєї держави.

Цар призначив комісарами на наступні вибори гетьмана князя Григорія Григоровича Ромоданівського, Івана Івановича Ржевського й Афанасія Ташликова. Козацька рада для цих виборів відбулася в Козацькій, між Путивлем і Конотопом, у червні, і Івана Самійловича Поповича було обрано одностайно. Новий гетьман, син священника, до того був генеральним аудитором. Він і козацька рада віддали у руки комісарів присягу вірності цареві, царевичу Федорові Олексійовичу, Івану Олексійовичу й усій царській родині. /252/

Як тільки гетьмана було затверджено в його владі, старі генерали Петро Сабеля, Іван Самойлович, Іван Домонтович, секретар Карпо Мокрієвич, полковники й народ заявили цареві, що безладдя, спричинене козаками, було викликане лише поширенням чуток про наміри повернути Малоросію Речі Посполитій; що ці брехливі чуточки, які поширювали зацікавлені в тому поляки, викликали все більшу довіру; і що до того ж козаки не мали жодного уявлення про перемир'я, чинне між Польщею й Малоросією, отже, вони просять наказати опублікувати його; і що віднині, незважаючи на існування брехливих чуток, козаки відмовляються від будь-яких ворожих вчинків і дотримуватимуться найсуворіших меж належної їм відданості. Щоб їх заспокоїти, цар запевнив їх, що ніколи не віддасть Малоросію полякам, так само як і місто Київ; що жодним способом ніхто не торкатиметься церков і козаки не потерпатимуть від того, як і від пограбування статуй та ікон; що він бере під свій захист увесь козацький народ, зберігаючи загалом усі належні йому пільги, привілеї та вольності. Гетьман оголосив козакам цю заяву, і її публікація припинила всі козацькі рухи з обох боків Дніпра й зміцнила їхню вірність цареві.

Поки цар і новий гетьман відновлювали спокій у Малоросії, дві особи — стародубський полковник і ніжинський протопоп, або протоієрей, обидва вони мали ласку в царя, об'єдналися проти нового гетьмана й висунули проти нього найтяжчі звинувачення. Цар відіслав цю справу на розгляд козаків. Обвинувачів гетьмана вислухали, й він був повністю виправданий. Полковника й протопопа засудили до смертної кари, але гетьман ужив своє

право по/253/милування на їхню користь і замінив кару на горло довічним засланням у Сибір. Їхні приборчаники — переяславський полковник Дмитречко та прилуцький полковник Лазар — зазнали такої самої долі.

Запорозький кошовий Сірко, козаки й калмики, що походять із Персії, спустошили Крим і місто Білгород.

[1673] 1673 року помер Михайло Корибут Вишневецький, і його наступником на польському троні став Ян Собеський. .

[1674] У 1674 р. князь Григорій Ромодановський, гетьман Самойлович і Петро Скуратов вирушили на чолі російського та козацького війська проти Дорошенка. Вони взяли в облогу місто Черкаси, яке капітулювало 1 січня. Потім вони пішли на Канів. Яків Лизогуб, що там командував, здав їм місто, і вони стали його господарями.

Дорошенко послав сім полків на захист Корсуня в разі нападу ворога. Командували цими полками Михайло Савеля, Єфрем Торгович з Брацлава, Григорій Дорошенко, Остап Гоголь-Кальницький, Андрій Посопозький, Андрій Дорошенко. Їхнім головним командиром був Григорій Гамалія. Дорошенко після відходу цих полків звернувся по допомогу до кримських татар і, чекаючи її, замкнувся в Чигирині. Коли прибуло значне татарське військо, Дорошенко став на його чолі й пішов одразу на Жашків, оточив його й став безперервно нападати. Але мешканці Жашкова протиставили йому свій мужній опір, і він змушений був відмовитися від свого наміру. Дорошенко повернув зброю проти об'єднаної російсько-козацької армії й просунувся до Лисянки. Залога й мешканці цього міста розбили татар, захопили Дорошенка в полон і при/254/вели його разом із його помічниками до Самойловича. Після цієї поразки військо й міста за Дніпром піддалися цареві й визнали своїм гетьманом Самойловича (крім Чигирина й кількох незначних містечок).

Після смерті польського короля гетьман Ханенко передав Самойловичу булаву й інші клейноди, що їх він одержав від цього монарха. Йому було призначено прибуток, достатній, щоб жити відповідно до його становища, а Київ став місцем його відпочинку.

Князь Ромодановський і недавно обраний гетьманом Самойлович доручили командування їхнім військом Андрієві та Іванові Лизогубам і рушили на Переяслав. Улезько та його помічники, що були в цьому місті, визнали Самойловича як гетьмана козаків з обох берегів Дніпра й урочисто підтвердили це визнання у присутності Ромодановського. Дорошенко, зі свого боку, послав туди Мазепу й пообіцяв прибути сам. Але, не думаючи дотримувати свого слова, він став на чолі великого загону козаків, татар і черемисів, пішов руйнувати й палити міста, містечка та села і віддавати жінок та дітей татарам зі свого війська.

Гетьман Самойлович послав проти нього двадцятитисячний козацький загін під командуванням Думитрашка, переяславського полковника. Він зустрівся з Дорошенком під Орлівцем. Почався бій, обидва війська билися запекло, й було так багато вбитих, що на протязі понад сорока верст землю було вкрито тілами мертвих або вмираючих. Проте ця битва нічого не змінила. Ромодановський і гетьман Самойлович вирушили до Чигирина, щоб обложити це місто, яке захищав Дорошенко. Турецький султан поспішив /255/ йому на допомогу. Ромодановський і гетьман не наважилися його чекати, зняли облогу й відступили за Дніпро. Відступ великоруського війська занепокоїв мешканців другого берега Дніпра. Вони вирішили покинути свої міста й домівки, щоб уникнути розправи турків. Султан легко захопив цей залишений людьми край, і Дорошенко, підтриманий оттоманцями, узяв штурмом Умань. Усі мешканці цього нещасного міста були забиті на очах в Дорошенка, кров лилася потоками по вулицях, і ніхто не мав пощади. Сп'янілі від люті та власного варварства, турки здирали живцем шкіру з усіх християн, яких могли знайти, набивали шкіри

соломою й відсилали сотнями султанові. Міста, які піддавалися туркам, були зобов'язані віддати як данину всіх дітей. Турки забирали їх і робили їм обрізання. Після всіх цих походів Дорошенко не був спроможний виконати всі свої зобов'язання перед турками й сплатити їм великі гроші, обіцяні за військову допомогу. Отже, він пішов грабувати всі малоросійські місцевості, які визнали владу царя, й повернувся навантажений багатствами мешканців, з-поміж яких не пощадили нікого.

Таким чином він зміг виконати свої обіцянки.

[1675] У 1675 р. решта мешканців з другого боку Дніпра покинула цей край, пішла шукати притулку в Самойловича й дістала дозвіл жити під його владою.

Новий польський король Ян Собеський спробував повернути собі кілька округ Малоросії. Для здійснення свого плану він хотів використати козацьку піхоту Дорошенка, і це йому вдалося. /256/

Ромодановський і гетьман Самойлович послали розвідників у Чигирин. Самі ж вони поїхали до Корсуня з метою захистити перехід мешканців цього міста, які хотіли оселитися в Малоросії. Через короткий час після цього переселення з'явилися поляки й зруйнували дощенту місто з усіма церквами.

Дорошенко, якого залишила найкраща частина козаків, що піддалася полякам, вирішив за посередництвом свого зятя перейти до царя. Він послав до Москви яничарів, що їх лишив йому султан. Він сподівався, що цей план дасть йому гетьманську владу, якої він увесь час домагався. Але, не мавши успіху, він намагався помститися за зневагу царя до нього й спробував підбурити малоросійських козаків проти їхнього гетьмана, але знов зазнав поразки. Він ще раз попросив допомоги в турків. Але турки, побачивши, що Дорошенкові сили дуже зменшилися, і втомившись тривалою війною, відмовили йому у будь-якій допомозі.

Князь Ромодановський і гетьман Самойлович, добре обізнані з хитруваннями Дорошенка, виступили проти нього з могутнім військом, до якого приєдналася шляхта зі Смоленська. Вони обложили Чигирин, де був Дорошенко. Місто оборонялося слабо. Дорошенкові було обіцяно свободу, якщо він зречеться гетьманства на користь Самойловича і поїде у Сосницю, щоб там спокійно жити. Він прийняв ці умови і здав місто.

[1676] 1676 року помер цар Олексій Михайлович. Його наступником став Федір Олексійович.

Польський король, який завжди прагнув з'єднати собі Дорошенка, дізнався про його зречення й негайно призначив гетьманом козаків Остапа Гоголя. /257/

Великий султан випустив із в'язниці Юрія Хмельницького й дав йому титул князя Малоросії та гетьмана запорозьких козаків. Він поєднав його з Ібрагімом-пашею та кримським ханом, давши кожному по загону й наказавши йти в Україну, щоб зібрати там військо, обложити спочатку Чигирин, здобути його, а потім рушити на Київ.

[1677] У червні 1677 р. всі ці загони підійшли до Чигирина. З усіх боків місто було взяте у щільне кільце облоги. Але гарнізон, що складався з росіян і козаків, захищався мужньо й дав час князю Ромодановському й Самойловичу потаємно переправити через Дніпро півтори тисячі вояків, які несподівано напали на турків і татар і вбили їх дуже багато. Серед них загинув і ханів син. Турки й татари, побачивши, що на допомогу обложених повсякчас прибувають нові сили, й дізнавшись, що князь Голицин став табором у Піві на Дніпрі з

російським військом, зняли 15 серпня облогу й відступили. Росіяни відновили й зміцнили чигиринські фортифікації, призначили командувати ними козацького полковника Григорія Карповича та Івана Івановича Ржевського й поставили міцні залоги в Черкасах, Медведівці, Мошані, Драбівцях та інших містах.

Турецький султан наказав убивати всіх селян, яких буде знайдено в околицях Чигирин. Він дав наказ кримському ханові захопити околиці Черкас, а Хмельницькому підготуватися належним чином для нового наступу на Чигирин і Київ.

У 1678 році татари спустошили й пограбували місцевості від Рослава аж до брами Переяслава. /258/

Гетьман Самойлович запровадив податок на горілку, щоб мати можливість платити волонтерам свого війська.

Перемир'я, укладене на тринадцять років між Росією та Польщею, підійшло майже до кінця, й обидві держави поновили його на тринадцять наступних років.

Цар вирушив на допомогу Чигирину проти турків, що стали табором під проводом Хмельницького перед цим містом. Після багатьох зіткнень дійшло до бою. Турки вийшли з нього переможцями й подвоїли свої зусилля, щоб захопити місто. Вони зробили численні підкопи і зрештою оволоділи Чигирином. Росіяни й козаки, з яких складалася залога, воліли ліпше вмерти зі славою, аніж здатися з ганьбою, й відважно ухвалили пробиватися крізь ворожі лави. Їм вдалося здійснити свій задум і після того, як вони врятувалися від переслідувань ворога, що гнав за ними аж до Дніпра, відступити під захист різних укріплень, які було збудовано за завбачливими наказами князя Ромодановського й гетьмана. Там вони захищалися так запекло, що змусили турків до відступу. Юрій Хмельницький за допомогою турків і татар, якими командував якийсь Яненко, спустошив околиці Канева й віддав це місто вогню після того, як заподіяв у ньому нечувані жорстокості. Налякані цим інші міста піддалися йому без опору. Після всіх цих варварських вчинків Хмельницький наказав проголосити й визнати себе князем Малоросії та гетьманом запорозьких козаків.

[1679] Року 1679 Яненко проголосив себе гетьманом України і з турецько-татарським військом пішов на Козелець та Носівку, де віддав на пограбування усі навколишні села. Хмельницький зробив те саме у Малоросії, він дійшов аж до Лукомля, Яблунева та Крилеєва, проте надзвичайно сильні морози й дуже глибокі сніги погубили частину його війська — людей і коней — і змусили його відступити.

Гетьман Самойлович наказав своєму синові Семену перейти Дніпро. Яненко втік при його наближенні, але син гетьмана замість переслідувати його задовольнився тим, що вивів усе населення з Корсуня, Мошані, Драбівців, Черкас та Шаботина у Малоросію.

Об'єднане російсько-козацьке військо стало табором під мурами Києва. Турки відновили міста Кизи-Кермен і Тавань. Сірко одержав наказ іти разом з російським загоном, щоб знищити все, що побудували турки. Але запорозькі козаки, побоюючися, що турки, оволодівши фортецями й відновивши їх, переможуть козаків, вирішили рятуватися від них у лісах та степах.

[1680] Року 1680 хан з татарською ордою зруйнував дощенту всі селища, збудовані росіянами, на протязі тридцяти льє уздовж річки Мерлі та в її околицях.

[1681] Року 1681 царське військо під командуванням князів Голицина й Ромодановського зібралось в Путивлі, щоб спостерігати пересування турків. До них приєднався гетьман

Самойлович зі своїми помічниками й загоном козаків. Вони обговорювали засоби встановлення миру. Турки ж тим часом відновлювали фортифікації у Чорткові, щоб надати цьому місту найліпші можливості для оборони.

[1683] Король Польщі Собеський з польським військом і багатьма козаками-волонтерами пішов на допомогу імператорові Леопольду. /260/

[1684] Року 1684 той самий польський король Ян Собеський, будучи у Немирові, підніс Куницького до посади гетьмана запорозьких козаків. Він послав Куницького разом із його співвітчизниками проти татар, що зібралися в Білгороді. Цей гетьман, побачивши, що татари значно переважають його сили, втік, як боягуз, кинувши своє військо на милість ворогів, які перебили більшість козаків. Ті ж, хто врятувався від смерті, спіймали його і вбили, покаравши за підлість.

[1685] Року 1685 замість Куницького на гетьмана запорозьких козаків було обрано Могилу. Він негайно пішов зі своїми співвітчизниками до Кам'янця, обложив його, вигнав турків і оволодів містом. Багато козацьких загонів з різних місцевостей України прибули разом з поляками, щоб приєднатися до імператорської армії й вигнати з Угорщини та Валахії татар, які грабували й спустошували королівство та князівство.

Цар наказав Самойловичу охороняти литовський кордон від Стародуба до Гомеля, від річки Сожу до Ярославля, поставивши скрізь сторожу зі свого війська.

[1686] Року 1686 у Варшаві було укладено трактат про мир та вічну дружбу між Росією та Польщею. Згідно з цим трактатом, усю Україну зі Смоленськом було відступлено Росії, а цар обіцяв, що він і його наступники захищатимуть Польщу від кримських татар, ніколи не вдиралися у Польщу й не чинити жодних ворожих дій.

[1687] Року 1687 князь Василь Васильович Голицин підійшов з російською армією під місто Перекоп. Гетьман Самойлович приєднався до нього з шістдесятьма тисячами козаків. Татари так /261/ зруйнували цей край, що нічим було навіть годувати коней, отже, вони змушені були відступити на річку Кінську, втративши багато людей і коней, які загинули від голоду. Старшина й полковники прибули до Коломаки з рештками війська й стали радитися. Вони вирішили на раді, що у втраті війська винен гетьман, який не потурбувався про харч. На підставі цього вироку його було заарештовано й відведено під посиленою охороною 23 червня до князя Голицина.

В останні дні цього ж місяця козаки зібралися на вибори нового гетьмана. Іван Мазепа, ад'ютант Самойловича, був одностайно обраний на його місце. Він негайно послав загін козаків проти Григорія, сина Самойловича, який за наказом батька переслідував татар по той бік Дніпра. Самойловича було заарештовано, його скарали на горло у Севську. Мазепа задовольнився з того, що другого сина Самойловича, Якова, було заслано до Сибіру. Ці свавільні вчинки викликали невдоволення панів і тих, кого гетьман Самойлович уповноважив збирати податки на горілку.

[1688] Року 1688 росіяни й козаки збудували місто Самару. Імператор Леопольд здобув цілковиту перемогу над турками. Білгород було взято штурмом 6 вересня. Соленик і багато інших міст стали плодами цієї перемоги. Михайло Абаффі, князь Трансильванії, піддався під захист імператора. Козаки, зі свого боку, спустошили околиці Очакова й багато татар узяли в полон.

[1689] Року 1689 князь Василь Васильович Голицин, гетьман Мазепа, бояри Шеїн та Долгорукий, Шереметев і Шепелєв вступили до Криму з великим військом. Спочатку вони

стали табором у квітні в Самарі й, назважаючи на перешко/262/ди, які їм чинили татари, прибули 20 травня під Перекоп, встановивши зусібч рогатки. Ці заходи зупинили татар, які припинили свої наскоки й попросили миру. Щоб викупити місто Перекоп, вони поприносили князеві Голицину великі бурдюки, тобто такі мішки, пошиті з козячої шкіри або зі шкіри інших тварин, повні дукатів, але половина з них була фальшива. Козаки, обмануті у своїй надії, пограбували місто, голосно скаржилися на Мазепу, але князь Голицин наказав йому відступити. Мазепа у супроводі своїх полковників негайно подався до Москви. Царі Іван та Петро Олексійовичі прийняли його, виявивши до нього найвищі ознаки доброзичливості та поваги. Мазепа гостював у Москві від 20 липня до 1 жовтня.

Князя Голицина і княжну Софію, сестру обох царів, було звинувачено у змові проти царя Петра з метою забрати в нього корону і навіть убити його. Князя заслали у Сибір, а княжну замкнули в монастирі. І690 Року 1690 козаки підступили під Очаків, спустошили цей край і повернулися зі здобиччю, захопленою в татар.

Малоросію вкрила сарана, яка пожерла увесь урожай.

Різні загони козаків по черзі ходили захищати кордони проти татарських нападів.

Польський король, бувши у Вінниці, призначив козакам з того боку Дніпра на гетьмана Самійла замість щойно померлого Могилі. Цей новий козацький проводир організував загони на зразок загонів українських козаків. Вони повсякчас вдиралися у татарські краї, визволяли з полону багатьох християн, допомагаючи їм дістатися на батьківщину, захоплю/263/вали в татар чимало коней та іншого добра. При цьому багатьох татар було вбито, а інших відіслано як полонених до Польщі. Поміж визволених з полону був полковник на ім'я Семен, відомий під ім'ям Палія. Він багатократно відзначився на чолі загону козацьких волонтерів, не раз перемагав турків і багато добра зробив для Польщі і Росії. Поляки просили його повернутися на батьківщину. Але не встиг він туди податися, як вони, побоюючися, щоб він не перейшов на царську службу, заарештували його. Однак він знайшов спосіб уникнути в'язниці, повернувся до козаків і продовжував свої дії проти турків. Поляки, чи то присоромлені, чи то маючи гризоти сумління за погане поводження з Палієм, стали просити царя допомогти їм переконати Палія знов повернутися до Польщі. Чого тільки йому не було обіцяно й запропоновано! Палій погодився і став після цього одним з найзначніших володарів у Польщі. Він оселився на Поліссі, і підданці дуже його любили, бо він вимагав лише невеликі податки та ще десятину від пасіки.

[1691] Року 1691 Палій чинив як гетьман, маючи під своєю орудою стільки війська, скільки йому було потрібно. Полякам це не сподобалося, й вони послали коронного полковника Рустича з військом проти Палія. Але Палій, не бажаючи сам іти на поляків, призначив Самійла командувати військом, що виступило проти поляків. Стався бій, польську армію було розбито під Бердичевом, Рустич ледве врятувався, а переможець Самійло захопив ворожий табір. Палій, незважаючи на свою перевагу й гадаючи, що його сили поступово слабнуть, що й було метою поляків, скликав полковників. За їхньою згодою він /264/перейшов за Дніпро й підкорився Мазепі. Отже, Палій — переможець поляків — відмовився у присутності Мазепи від влади, що дорівнювала гетьманській, і став звичайним богуславським полковником.

Трохи пізніше Мазепа, знаючи надто незалежну вдачу Палія і побоюючися його, заслав його у Сибір, де він залишався аж до дня славнозвісної Полтавської битви.

[1692] 1692 року орди кримських татар вдерлися серед зими в околиці Доманчева й спустошили їх. Дізнавшись, що гетьман зі своїми козаками вже рушив у похід проти них, вони відступили. Мазепа послав їм навздогін свого ад'ютанта Гамалію. Той не спромігся їх

догнати й помстився на передмістях Очакова, розграбувавши й спаливши їх і повернувшись з великою здобиччю. Петрик подався на Січ і до Криму, він підмовив орду наступної осені рушити на Полтавщину, де захопив чимало містечок та сіл. Мазепа на чолі своїх козаків швидко просувався, щоб розбити або прогнати Петрика, і татари при його наближенні відступили у Крим.

[1693] Року 1693 ханський син разом із Петриком ще раз знищив усе в околицях Полтави й відступив.

Помер чернігівський архієпископ Лазар Баранович.

[1694] Року 1694 під час щорічного карнавалу орда раптом напала на містечка й села навколо Переяслава, заподіявши всілякі насильства. Київський та переяславський полковники вдалися до помсти й пішли зі своїми полками на Очаків, де розграбували все та ще й взяли у полон загін з трьохсот турків, яких вони відвели до Батурина. /265/

Мазепа послав проти Буджаків двадцятитисячний загін на чолі з чернігівським полковником Лизогубом. Це військо зруйнувало в тім краю всі татарські укріплення й повернулося з великою здобиччю.

Запорозькі козаки нападали на Перекоп, захопили вісім гармат і повернулися з багатою здобиччю, не втративши жодного вояка.

[1695] Року 1695 цар і великий князь Петро Олексійович пішов з потужною армією частково суходолом, частково Доном на місто Азов, обложив його, але повернувся, не здолавши його здобути.

Борис Петрович Шереметев з потужним російським військом і Мазепа на чолі всіх козацьких полків вирушили проти турків, захопили чотири важливих міста, взяли у полон багатьох пашів та загін яничарів і вивели їх разом із багатьма мешканцями, чоловіками, жінками та дітьми, у Великоросію. Вони повернулися з незліченними скарбами, зруйнували й стерли з лица землі Кизи-Кермен і Мубербек, лишивши тільки один форт на острові Тавань, до якого прибудували нові укріплення для захисту цього місця й для того, щоб утруднити доступ до нього.

[1696] Року 1696 зима була страшенно довга й неймовірно морозна.

Хан, бажаючи помститися за зруйнування Кизи-Кермена та інших міст, розгромлених російською армією, вдерся у Малоросію в супроводі Петрика й знищив та сплюндрував околиці Полтави й Миргорода. Він напав на гадяцького полковника Борошовича, миргородського — Данила Апостола й полтавського — Герцика, але татар було розбито, й вони змушені були покинути свій табір і відступити. Вони стали тікати, почувши, що з одного боку на них іде сам /266/ Мазепа, а з другого — Шереметев підійшов до Білгорода з великими силами росіян і калмиків. Апостол і Герцик на чолі своїх полків продовжували переслідування татар і наздогнали їх. Татари, відтручені на береги Дніпра та Ворскли, кидалися в ці річки й потопали. А коли вони при відступі захопили якогось Вечурку, то були з ним дуже жорстокі, розкряяли тіло йому живому, вирвали серце й кинули у вогонь.

Після цієї поразки татар козацький гетьман Мазепа наказав гадяцькому, переяславському та київському полковникам охороняти й супроводити до Москви усіх полонених турків, щоб віддати їх цареві. Цар зустрів полковників з усією повагою й нагородив їх дорогими подарунками.

Помер цар Іван Олексійович. Його брат і наступник цар Петро удруге подався до Азова на чолі могутньої армії й наказав Мазепі прислати йому п'ятнадцять тисяч козаків. Мазепа негайно відрядив це поважне підкріплення під проводом Якова Лизогуба, полковника чернігівського, Михайла Борошовича, полковника гадяцького, Дмитра Горленка, полковника прилуцького, та Лева Свічки, полковника лубенського. Коли вони прибули до царя, він їх відправив Доном, до Азова, а тоді морем аж до татарських поселень на Кубані, щоб відрізати всі шляхи сполучення між Азовом та іншими татарами. Цар спустив свої морські сили у гирло Дону, щоб перешкодити турецьким кораблям наблизитися до Азова. Але ці заходи ніяк не завадили татарам напасти всіма своїми силами на козаків, щоб відкрити вільний прохід до турків. Проте татар, попри всю їхню відвагу, було відкинуто.

Кілька турецьких кораблів під прикриттям нічної темряви підійшли до Азова й вивантажили/267/ли чимало війська та зброї на допомогу місту. Козаки напали на них, але, дуже потерпаючи від артилерійського вогню обложеного міста, вони, не маючи наказу згори, раптом відважно вирішили здобути Азов штурмом. Попри жахливий безперервний вогонь турків, вони прорвалися до міста й розташувалися під мурами фортеці. Тоді цар наказав поставити понад сотню гарматних батарей, і їхній потужний вогонь знищив багатьох захисників обложеного міста. Козаки негайно пішли у наступ і, закидаючи ворога увесь час ручними бомбами, піднялися на мури, відігнали турків і захопили чотири гармати. Турки не змогли більше опиратися навалному вогню козаків, вони склали зброю і здались у полон. На знак перемоги козаки поскидали шапки й за своїм звичаєм стали підкидати їх угору.

19 червня мешканці Азова передали місто з усім його озброєнням і гарматами бояринові Олексію Семеновичу, який заволодів ним від імені царя, свого пана, а турки відступили за Дін, аж до Кагамлика, зі своїми дружинами та дітьми. Цар наказав розподілити між своїми вояками й між козаками п'ятнадцять тисяч дукатів, а кожному офіцерові видати по п'ять дукатів. Лизогуб, віце-гетьман, і полковники одержали багаті подарунки. У той час, коли цар став паном Азова, Мазепа разом із Шереметевим просунувся аж до Коломака, занепокоївши татарського хана. Цар наказав йому прибути до Рибного, щоб там разом здати собі справи з перебігу воєнних дій. Він зустрів найповажніший прийом у царя, і після наради цар нагородив його багатьма відзнаками й дозволив йому повернутися додому.

[1697] Року 1697 Мазепа й князь Яків Федорович /268/ Долгорукий, доставши звістку, що візир підійшов до Азова на багатьох кораблях, послали частину своєї армії до Азаама. Самі ж Мазепа й Долгорукий пішли з другою частиною війська на Тавань, щоб відбудувати місто Кизи-Кермен і всі інші міста, які слід було відбудувати аж до Очакова. По дорозі їм забажалося чимось насолити візирів. Але, не маючи достатньої кількості кораблів, вони задовольнилися тим, що обсадили кордони росіянами та запорізькими козаками, щоб протистояти турецьким нападам, і повернулися до себе. Турки, аби відшкодувати свої втрати, хотіли скористатися з відсутності Мазепи й Долгорукого й відбити захоплені росіянами міста. Проте вони були під таким добрим захистом, що турки не наважилися обложити бодай одне місто. Не здолавши здобути успіх силою, вони вдалися до хитрощів. Вони спробували добитися виведення війська за допомогою багатих подарунків і обіцяли ще багатші, якщо ті віддадуть туркам свої позиції, а турки, зі свого боку, ладні були забезпечити їхній відхід у будь-яке зручне місце. Турки також дали їм зрозуміти, що за відсутності їхніх генералів їм вигідніше погодитися на почесні умови, ніж наражатися на завжди непевну долю воєнних подій та на лють армії переможців. Та ні улесливі промови, ні обіцянки не захитали вірності та рішучості росіян і козаків, і турки змушені були повернутися без жодного успіху. 1698 Року 1698 Мазепа й Долгорукий зі своїм військом відновили фортифікації Кизи-Кермена й Тавані і, надавши їм найліпшого оборонного стану, повернулися до себе.

Помер архієпископ чернігівський Іван Максимович. /269/

Цар, повернувшись з подорожі по зарубіжних країнах, покликав Мазепу у Вороніж на нараду. Гетьман Мазепа приїхав по царські накази й був удостоєний царської ласки та подарунків. Цар наказав збудувати у Воронежі багато кораблів для плавання по Дону. Малоросія цього року була засмучена незвичайним недородом.

[1699] Року 1699 турки уклали з Росією тридцятилітнє перемир'я, а з імператором Леопольдом — двадцятилітнє. Трактат було підписано у Карловаці 26 січня. Усю Угорщину по цей бік Сави, Трансільванію та Есклавонію було відступлено імператору. Темешвар і Угорщина за Савою лишилися в турків. Росіяни дістали Азов.

[1700] Більшу частину року 1700 козаки спокійно залишалися в себе, відпочиваючи від походів і готуючися до війни зі Швецією.

[1701] Року 1701 цар Петро I в супроводі полтавського полковника Іскри та ніжинського полковника Обидовського виступив проти шведів з боку Руголева. Росіян було розбито. Цар запропонував шведам мир, але вони відкинули пропозицію й напали на Польщу.

Гадяцький полковник Борошович пішов на чолі свого полку й запорозьких козаків до Пскова, щоб об'єднатися з князем Репніним, і звідти вони разом рушили до Риги.

Гетьман Мазепа привів до Пскова свою козацьку армію й наказав поладнати всі мости на шляху. Бувши в дорозі, він дістав від царя новий наказ, що скасовував попередній. Згідно з ним, Мазепа відокремив двадцятитисячний загін козаків під командуванням миргородського полковника Данила Апостола, пославши його у Псков, а сам із рештою своєї армії рушив на Могилів. Да/270/нило Апостол і син Шереметева Михайло Борисович пішли із Пскова на Дерпт, де зустрілися з загоном шведського війська. Козаки з росіянами і шведи не раз нападали одне на одного, і було вбито полковника Пашковського.

[1702] У році 1702 Мазепа вислав під Буків загін козаків на чолі з Михайлом Миклашевським. Він приєднався до польського полковника Шалецького й захопив місто. Після цього походу Бельцикевич, великий прихильник шведів, що був з кількома польськими загонами при здобутті Букова, приєднався до Миклашевського, і вони удвох подалися до резиденції Мазепи у Батурині. Але на прохання литовської шляхти гетьман наказав Миклашевському знов виступити проти шведів.

[1703] Року 1703 башкири ³ вдиралися у Росію. По Волзі було послано загін козаків під командуванням лубенського судді Кічкаровського на допомогу Шереметеву, який стояв там зі своїм військом, але сили його були недостатні.

[1704] Року 1704 гетьман Мазепа стояв табором зі своїми козаками на річках Прип'ять і Люба й лишався там аж до осені.

Шведський король Карл XII скинув з престолу короля Польщі Августа II і наказав обрати на його місце Станіслава Лешинського.

[1705] Року 1705 Мазепа залишив свій табір і пішов з козаками під Замостя, наказавши своєму війську стати на зимові квартири у Польщі.

Чернігівський та гадяцький полковники були виряджені з їхніми полками проти спеського воєводи. Його самого було вбито, а його загін втік.

[1706] Року 1706 під Лохвицею стався бій між козаками й шведами. У ньому було вбито стародубського полковника Михайла Миклашевського/271/го, а Андрія Гамалію й Тараса

Габриловича небезпечно поранено. Поміж визначних полонених були Романовський, Чернолевський, Турковський, Тимошенко, Бурмак та Мирович, полковник переяславський. Цю поразку було приписано Мазепиним інтригам.

[1707] Року 1707 цар Петро в супроводі Мазепи та його помічників поклав перший камінь у фундамент київської фортеці.

[1708] Року 1708 Мазепа припинив захищати інтереси царя й потаємно зв'язався зі шведським королем.

Іван Ілліч Скоропадський одержав, переваживши Івана Черниша, посаду стародубського полковника, вакантну після смерті Миклашевського. Меншиков з армією росіян і запорозьких козаків кинув виклик шведському генералові Левенгаупту, який, намагаючися з'єднатися з армією Карла XII, заплутався, на свою біду, в непрохідних лісах, що їх він зовсім не знав.

Генеральний суддя Кочубей і його родич полтавський полковник Іскра повідомили царя про зраду Мазепи. Цар, що мав повну довіру до Мазепи, не захотів їм повірити, і навіть відіслав викажчиків під надійною охороною до гетьмана, який наказав скарати їх на горло під Білою Церквою. Проте наприкінці року, коли Мазепа відверто перейшов до шведського короля Карла XII, цар уже не міг сумніватися у зраді гетьмана й наказав Меншикову рушити з великим загonom на Батурин. У цьому укріпленому місті зберігалися усі продовольчі запаси, які Мазепа зібрав для шведського короля. Російський генерал розумів, як важливо швидко захопити це місто, уникнувши тривалої облоги за всіма правилами. Отже, він замислив сміливий штурм, /272/ який увінчався великим успіхом: місто було здобуте й віддане на пограбування. Те, що солдати не могли забрати з собою, стало здобиччю вогню, який пожег навіть частину міста. Фортифікації було знищено дощенту, а мешканці міста загинули, піддані найжорстокішому катуванню: одних посаджено на палі, інших повішено або четвертовано. Було вигадано й нові муки, що сама думка про них наводить жах. Недовіра й упертість Карла XII багато важили у втраті цього важливого міста: замість поспішити йому на допомогу, як вимагав Мазепа, король розважався взимку в Ромнах, а на початку наступного року був лише в Гадячі. [1709] Року 1709 цар наказав оголосити в усіх церквах Малоросії наказ козакам бути пильними повсякчас. Він твердив, що шведський король і Мазепа мають на меті захопити їхню країну, забрати їхнє добро та привілеї, а їх самих покріпачити. Після цього козаки приєдналися до росіян і спустошили Ромни. Було вжито заходів, щоб підтримувати ненависть мешканців Малоросії до шведського короля, і ця ненависть так зросла, що вони вбивали без розбору кожного шведа, що попадав їм до рук.

Цар наказав козакам обрати на гетьмана стародубського полковника Скоропадського. Цього колишнього генерального ад'ютанта було обрано в присутності царя, який особисто вручив йому булаву та інші клейноди — знаки гетьманської влади.

Миргородський полковник Данило Апостол, що спочатку став на бік шведського короля й Мазепи, незадоволений з того, що Карл XII не слухався порад людей, які прекрасно знали краї, що ними йшла його армія, і попереджали про /273/ її загибель, потаємно покинув Мазепу й кинувся до ніг царя. Зворушений його каяттям, цар милостиво простив йому його невірність. Так само вчинив він і з Сулимою.

Цар, сумніваючися у своєму воєнному щасті, яке досі не було до нього надто прихильне, і побоюючися, щоб справи ще більш не погіршали, посилав численних гінців із пропозиціями миру до Карла XII, який стояв табором під Полтавою. Між іншим, цар обіцяв йому вільний та безпечний відхід на батьківщину і відмову від будь-яких претензій в обмін лише на один морський порт на Балтиці. Але такі розумні пропозиції ніколи не доходили до Карла, бо його

міністри й усе близьке оточення, пишаючися безперервними шведськими перемогами, не бажали й чути про будь-яке примирення.

Меншиков бачив, що цар, його пан, не наважується на рішучі дії. Він твердо довів цареві, що тому не залишається нічого іншого, як атакувати шведського короля й перемогти його або загинути. Наслідком цих умовлянь став славетний бій 27 червня під Полтавою. Армію Карла XII було цілком розгромлено, міністрів і найвизначніших генералів убито, а поле бою вкрито цими хоробрими шведами, що завжди були переможцями протягом стількох років. Тих же, хто unikнув смерті, було взято в полон. Зброя та обози — все дісталось переможцеві. Карл у супроводі жменьки своїх офіцерів, поранений, сам з великими труднощами unikнув полону. Він прибув нарешті з Мазепою у Бендери на оттоманській землі, де прожив, як відомо, цілий рік.

Незадовго до Полтавського бою цар наказав повернути Палія з його сибірського заслання. /274/ Цей козацький ватажок брав участь у битві, він сотворив чудо, своїми словами та особистим прикладом закликаючи своїх співвітчизників-козаків виконати їхній обов'язок і міцно триматися у бою. Палій багато зробив для успіху в цій вікопомній битві.

Після цієї визначної перемоги Петро I тріумфально увійшов у Гадяч. Там він призначив Трощинського полковником замість Часника. Потім він у супроводі міністрів та генералів вирушив до Києва на врочистий молебень.

Мазепа помер у Бендерах. Карл XII заохотив козаків з його почту обрати на гетьмана Пилипа Орлика, генерального секретаря Мазепи. Цей новий козацький проводир одразу ж написав звернення до українців, що жили по той бік Дніпра. Він спритно здобув їхню прихильність, завдяки чому поширив свою владу на багато задніпровських міст. Разом із татарами, що супроводжували його у походах, він завдав чимало клопоту українським козакам.

[1710] Року 1710 до спустошень війни додалася чума. Це жахливе лихо спочатку виявило себе у Києві, а звідти пішло у безліч інших місць. Водночас хмари сарани принесли нову біду в Малоросію, пожерши увесь урожай.

У червні цар оволодів Ригою, а у вересні Дерптом. Пернау й Ревель впали під його натиском трохи пізніше.

[1711] Року 1711 Карл XII палко закликав Порту оголосити війну Росії. Водночас татарський хан Девлет-Гірей одержав наказ іти на Немирів зі своєю ордою та з запорозькими козаками. Цар на чолі численної армії вирушив на Прут проти турків. Йдучи у похід, він наказав гетьманові Скоропадському йти на Самару та /275/ Кам'яний Затон для захисту малоросійського кордону та спустошення ворожих земель. Прийшовши на береги Прута, цар став табором перед оттоманським військом. Протягом певного часу противники задовольнялися дрібними сутичками; нарешті чи то завдяки вправності турецьких генералів, чи то через погану передбачливість царя його армію було притиснуто до річки всіма турецькими силами, і йому не залишалось нічого іншого, як здатися в полон з усім своїм військом або ж пробиватися крізь ворожі лави. Та оскільки в них зовсім не було провіанту, то треба було вирішувати без зволікань. Неможливість прорватися крізь ворога і сором капітуляції на волю переможця викликали в царя таку глибоку меланхолію, що він закрився у своєму шатрі й суворо заборонив будь-кому заходити до нього. Коли цар був у владі своїх болісних роздумів, одна жінка, що згодом стала така знаменита під ім'ям Катерини I, а тоді була царевою коханкою й супроводила його під час походу, зайшла у шатро царя й пообіцяла визволити і його самого, і всю армію, якщо він погодиться зробити те, що вона надумала. Після тривалих умовлянь та прохань цар підписав листа, якого Шафіров, його секретар, написав від його імені. У цьому листі він просив миру. Шафірову самому було

доручено віддати листа великому візирові й ужити всіх засобів, щоб прихилити на свій бік цього прем'єрміністра Оттоманської Порти. Він добився успіху й повернувся, щоб звітувати Катерині й генералам. Ця жінка якнайшвидше зібрала свої коштовності, дорогоцінні камені, додала до них усі свої срібні речі, позичила скільки могла в армійських офіцерів і послала навантаженого всім тим /276/ Шафірова до великого візира. Цей міністр, вражений таким багатством, погодився на мир на кількох умовах, що їх він пред'явив цареві, і серед них — відхід з Азова. Він же забезпечив царю вільний відступ усієї армії з обозом, незважаючи на докори та прохання посланців шведського короля.

[1712] Року 1712 великоруська армія під командуванням генерала Бориса Петровича Шереметева стала за згодою гетьмана Скоропадського на зимові квартири у Малоросії, де вона знайшла надмір усіх потрібних запасів.

Помер чернігівський архієпископ Антоній Стишовський.

[1713] Року 1713 Карл XII, завдяки своїм постійним і наполегливим проханням, намовив турків зробити кілька нападів на землі царя, проте все закінчилося новим договором.

[1714] Дмитро Горленко, колишній прилуцький полковник Бутович, його свояк, секретар Орлика, Іван Максимович, Михайло Ломиновський та канцелярист Антонович, розчаровані своїм побутом у Бендерах, повернулися до Києва і за посередництва царських послів Петра Андрійовича Толстого та Петра Павловича Шафірова дістали помилування від царя. Ці козаки, одержавши запевнення у прощенні, негайно рушили з Києва до Глухова на нараду з гетьманом Скоропадським. Висловивши їм докори з приводу їхньої ворожої до царя поведінки, він відіслав їх до Москви, де вони мешкали цілком вільно, живучи за рахунок жалювання, яке цар сплачував їм щороку зі свого скарбу.

Посли Шафіров, Толстой і Бестужев прибули з Царгорода до Москви й передали цареві підписаний ними трактат між Росією й Портою. Їхній колега Шереметев помер у дорозі.
/277/

Гамалія та Кандиба, затримані протягом певного часу у Москві, одержали наказ повернутися до Малоросії. Їхнього прихильника священика Лисовського було переведено до Новгороду.

[1715] Року 1715, 12 жовтня, народився онук царя Петро Олексійович.

[1716] Року 1716 гетьман Скоропадський на чолі своїх козаків вирушив проти Орлика, який вдерся з татарами в Малоросію, щоб спустошити її та забрати в полон її мешканців. Генерал-лейтенант Сулима подався з загоном козаків під Царицин з метою зруйнувати прикордонні лінії захисту проти кубанських татар.

Цар виїхав з Росії до різних держав, маючи намір познайомитися зі звичаями та поведінкою народів, з їхніми фабриками, мануфактурами, мистецтвами та ремеслами.

[1717] Року 1717 влітку прибув він до Парижа, де залишався протягом кількох місяців, завершивши свою подорож у Франції, звідки він під кінець року повернувся до своєї країни.

[1718] Року 1718 цар з усім своїм двором прибув до Москви.

Царевича Олексія Петровича, який виїхав з Росії без дозволу царя, свого батька, повернено з-за кордону. Цар влаштував суд над ним і над родинами Лопухіних, Кікіних та всіх інших, хто радив або допомагав йому втекти. Царевича засуджено до смертної кари, і життя його закінчилося.

Гетьман Скоропадський, чернігівський полковник Полуботок, Андрій Маркович, Семен Савич, генеральний писар та інші прибули до Москви привітати царя. Цар повіз їх із собою до Санкт-Петербурга, щоб показати всі будівлі та впоряд/278/кування цього нового міста. Затримавши їх там протягом певного часу, цар відпустив їх, щедро обдарувавши.

Помер онук царя у трьохрічному віці.

Царський міністр Петро Андрійович Толстой одружився у Глухові з дочкою гетьмана Скоропадського Уляною. На весіллі був присутній секретар царя Михайло Шафіров.

Єпископ Переяславський Кирило Шуманський у супроводі інших київських священиків приїхав до Москви, щоб підписати церковний регламент, складений царем. Київський митрополит Йосафат Кроковський також був запрошений, але він доїхав лише до Твері й там помер.

Цар встановив план Санкт-Петербурзьких колегій, подібний до тих, які він бачив у зарубіжних країнах.

Велика пожежа знищила Печерський монастир і церкву, а також чудову бібліотеку, яка була його окрасою. Ця бібліотека — справжній скарб Русі — мала всі документи, що стосувалися найдавнішої історії цієї імперії, безліч рідкісних та дорогоцінних рукописів, багато з яких було написано письмом, невідомим навіть для найбільших учених. Почувши сумну звістку про цю невідшкодовну втрату, цар не зміг стримати сльози.

[1719] Року 1719 князь Олександр Меншиков прибув в Україну. Гетьман Скоропадський зі своїм почтом, йдучи йому назустріч, дійшов аж до Шептаків на Десні. Князь влаштував для нього і всього почту розкішний обід у Гадячі, де він пробув певний час. Гетьман, зі свого боку, пригощав князя у Глухові. Меншиков оглянув землі від Межеї до Почепа, які гетьман йому відступив. Незадоволений розмірами володіння, він вимагав додати частину земель, які на/279/лежали сотникам від Маглинська до Бакланська, і ще частину земель Стародуба, наказавши обкопати їх ровами. Ці вчинки Меншикова викликали найгостріші суперечки між ним і гетьманом. Останній звинувачував його найміцнішими словами в несправедливості й трактуванні завжди вільних козаків (надто з Почепа) як кріпаків.

[1720] Року 1720 козацький гетьман Скоропадський багато разів відвідав у Ніжині свого зятя Петра Толстого, полковника цього міста. Він їздив також у багато інших місцевостей, щоб дізнатися, що там відбувається.

[1721] Року 1721 у серпні в Ніштадті було укладено мир між царем і Швецією. Статті, погоджені з обома сторонами, були підписані уповноваженими двох держав, і Швеція не добилася амністії для козаків, які пристали до Карла XII. Петро I забезпечив собі у II статті трактату право чинити з ними на власний розсуд.

Сенат і церква піднесли своєму самодержцеві титули великого імператора й батька вітчизни. Цар їх прийняв, і в Москві відбулися великі й розкішні урочистості з приводу миру, укладеного зі Швецією.

Чернігівський полковник Полуботок, лубенський полковник Маркович і генерал-лейтенант Іван Сулима одержали царський наказ іти на чолі дванадцяти тисяч козаків на Ладозьке озеро будувати канал, який мав з'єднати це озеро з Санкт-Петербургом для розвитку, завдяки цьому шляхові сполучення, торгівлі різних частин імперії з новим містом Санкт-Петербургом. Генерал-лейтенант Сулима помер по дорозі, і його тіло було перевезено до Сулиманська під Переяславом. /280/

[1722] Року 1722 Скоропадський у супроводі старшини й кількох полковників прибув до Москви вітати царя з нагоди вигідного миру, укладеного зі Швецією, а також з величними титулами, справедливо присудженими йому його підданими.

Великі пани й усе населення Росії аж до селян знову заприсяглися цареві виконувати до найменшої дрібниці всі накази, що їх він віддав і ще віддасть у своїй імперії, коритися йому в усьому як самодержцеві і визнати й прийняти того, кого він знайде належним найменувати спадкоємцем свого трону. Гетьман і його супутники дали таку саму присягу у своє ім'я і в ім'я всього козацького народу.

Петро Великий послав Скоропадському власноручний наказ встановити у Глухові суд для всієї Малоросії. Бригадиром, або керівником, він призначив Степана Вельямінова, а заступниками, або радниками його — шість офіцерів гарнізону; їхня служба мала тривати лише один рік. Цей наказ було супроводжено регламентом, що стосувався апеляцій до верховного суду та грошових штрафів, які належало платити до імперського скарбу.

Гетьман поскаржився на князя Меншикова, що власною волею захопив різні землі. Цар узяв до уваги цю скаргу й наказав, щоб Меншиков задовольнився тим, що йому відступив гетьман, і віддав козакам усе, що він захопив.

Полтавського полковника Івана Черняка було вдруге послано до Ладоги працювати на будівництві каналу, який мав з'єднати це озеро з Санкт-Петербургом.

Цар поїхав водою з Москви до Астрахані, де він висадився на березі Каспійського моря, щоб /281/ іти на Терек. Він наказав побудувати на річці Сулак форт Святого Хреста. Звідти він рушив у Дербент і до каракалпаків, а також до інших країн, підкоряючи своїй владі всіх дрібних князьків, що правили в цих землях. Він вимагав від гетьмана прислати йому десятитисячний загін козаків під командуванням Данила Апостола, миргородського полковника, Гната Галатяного, прилуцького полковника, та Антона Танського, київського полковника.

Гетьман Іван Скоропадський, повернувшись з Москви, помер у Глухові 3 липня. Його було поховано 5-го в монастирі черниць Гамалії, що його збудували він сам і його дружина.

Санкт-петербурзький сенат, на який було покладено обов'язки уряду за відсутності царя, призначив колишнього генерала Павла Полуботка відповідальним за всі справи Малоросії замість гетьмана. Ця дія влади суперечила правам та привілеям козаків, підтвердженим самим царем.

Бригадир Вельямінов прибув у липні до Глухова і, виконуючи доручення та накази царя, встановив там колегію для збирання грошових податків з усієї Малоросії. Козацька старшина виступила проти цих податків. Полуботок, чернігівський полковник і командуючий через відсутність гетьмана, так заходився коло цієї справи у згоді зі старими генералами, що сенат скасував податки.

Як тільки повернувся цар, він негайно їх поновив на подання голови колегії Вельямінова. На збирачів податків було навіть призначено малоросійських козаків, яким Глухівська колегія дала інструкцію щодо способів їх збирання і надсилання до імператорського скарбу. /282/

Архієпископом київським було призначено Варлаама Ванятовича; після смерті Кроковського це місце було вакантне. А Іродіон Шуриковський, архімандрит Межигірського монастиря, був призначений архієпископом у Чернігів. [1723] Року 1723 цар закликав чернігівського полковника Павла Полуботка, генерального суддю Івана Чарниша й генерального писаря

Семена Савича до Санкт-Петербурга, щоб обговорити багато важливих питань. Наприкінці нарад ці представники благали царя підтвердити новими листами-патентами козацькі привілеї, що їх його попередники й він сам приділили козакам, і насамперед — вольність, з якої вони завжди користалися, обирати самим гетьмана. Проте цар певний час зволікав із відповіддю на ці вимоги.

Мешканці Стародуба поскаржилися на здириства, які чинив їхній полковник Шурнавію. Цар із втіхою спостерігав за цим невдоволенням і намагався підтримувати його. Він сподівався, що козаки скинуть із себе ярмо свого полковника, а він накіне їм інші, великоруські, ярма. Сталося так, як він передбачав. Старшина й головні урядовці Стародуба звернулися зі скаргами до Санкт-Петербурзького суду. Цар радо прийняв їх і дав їм у полковники одного зі своїх власних підданців з докладною інструкцією, як саме він має поводитися за різних можливих обставин.

Дванадцятитисячний загін козаків під командуванням миргородського полковника Апостола на осінь вирушив у похід із колишнім своїм ад'ютантом до Коломаки разом із князем Голициним.

Полуботок і його товариші провели осінь і частину зими в Санкт-Петербурзі. Вони бачили, /283/ що цар так довго зволікає, не бажаючи погодитися з їхньою вимогою милостиво підтвердити знов усі привілеї, надані раніше козакам, і що це запізнення або відмова є наслідком інтриг Меншикова. Меншиков же настроїв царя проти козаків, бажаючи помститися за облизня, якого він спіймав, віддаючи землі, що він привласнив у Малоросії. Він хотів підштовхнути царя до цілковитого покріпачення козаків. Отже, козацькі представники знов звернулися до царя. Слово узяв Полуботок, який мав відвагу сказати цареві таке:

«Ваша Величносте, мушу сказати вам, що я добре бачу, як ви без будь-яких підстав, а лише через лихі намови добродія Меншикова хочете погубити мою батьківщину. Посилаючися на фальшиві принципи, ви поставили себе над законами, бажаючи знищити привілеї, які ваші попередники й ви самі, Ваша Величносте, урочисто підтвердили. Ви намагаєтеся накласти свавільні податки на народ, чю свободу ви самі визнали. Ви не вагаєтеся використовувати на найтяжчих і найбільш принизливих роботах козаків, силуючи їх, ніби вони є ваші раби, копати канал, який ви наказали зробити у вашій країні. А найприкріше для нас те, що ви хочете позбавити нас найдорогоціннішого нашого права, а саме — вільно самим обирати наших гетьманів та проводирів. І замість того, щоб лишити суддям нашого народу можливість чинити правосуддя над їхніми співвітчизниками, ви ставите над нами суддями підданих Великоросії, які не знають або не бажають знати наші права та привілеї, безперестанку порушують їх при будь-якій можливості, пригнічуючи нас. Невже, відмовляючи нам у правосудді, Ваша Величність зможе за/284/ свідчити Богові вдячність за всі успіхи, які Він вам дарував? Вас засліплює лише блиск величі та могутності, якими ви тішитеся з Його ласки, а про Його Суд і гадки не маєте. Хай же мені буде дозволено, Ваша Величносте, заявити востаннє, що ви не матимете ніякого зиску від загибелі всього нашого народу і що незмірно менша слава для вас буде керувати за допомогою сили та покарань підлыми рабами, аніж бути проводирем і батьком усього народу, що, вдячний за вашу доброту, буде завжди готовий до самопожертви й до того, щоб пролити свою кров за ваші інтереси й для вашої слави. Я знаю, що на мене чекають кайдани і що мене, за російським звичаєм, кинуть у жахливу темницю, щоб я там помер з голоду. Але мене це не турбує, бо я говорю від імені моєї батьківщини. І хай краще я помру найлютішою смертю, аніж побачу страшне видовище повної загибелі мого народу. Подумайте над цим, самодержцю, і будьте певні, що коли-небудь ви дасте звіт Панові над усіма царями про всі несправедливості, що їх чинили над народом, який ви взяли під свій захист».

Після цієї пристрасної промови Полуботка цар наказав ув'язнити всіх козацьких представників у Санкт-Петербурзькій фортеці. Водночас він наказав Рум'янцеву, бригадирові своїх військ, який перебував тоді в Малоросії, захопити всі їхні маєтності й конфіскувати їх на користь його величності. Генеральному ад'ютантові Василю Жураковському він наказав разом із прапороносцем Яковом Лизогубом забрати з в'язниці всі речі заарештованих. Не задовольнившись цими актами помсти, цар всупереч усім суворим законам Малоросії призначив двох /285/ своїх офіцерів, одного, Леонтія Кокошина, стародубським полковником і другого, Михайла Богданова, чернігівським полковником, щоб вони командували малоросійськими полками.

Рум'янцев одержав нові накази царя призначити на місце ув'язнених у Санкт-Петербурзі — полтавським полковником Івана Левенця, сотником у Глухів Івана Мануйловича і Федора Петровича Гречаного. Він заарештував також багатьох із полкової старшини, чимало сотників і відправив їх у в'язницю у Глухів, де вони залишалися протягом багатьох років.

Тисячний загін козаків на чолі з лубенським полковником Андрієм Марковичем пішов у Сулак будувати новий канал, задуманий царем.

Року 1724, 24 травня, відбулася у Москві церемонія коронування імператриці Катерини Олексіївни.

Померли Павло Полуботок, підполковник переяславський Карпич і Дмитро Володковський. Ці козацькі представники, в'язні Санкт-Петербурзької фортеці, померли з туги, голоду, холоду та інших нещасть.

Десятитисячний козацький загін під командою гадяцького полковника Михайла Милорадовича пішов у Сулак на зміну тим, хто під орудою Андрія Марковича там працював на каналі.

Миргородський полковник Апостол повернувся з Коломака. Йому було наказано негайно прибути до Москви, де його заарештовано і в кайданах відправлено до Санкт-Петербурга, де й ув'язнено у фортеці.

[1725] Року 1725, 28 січня, помер Петро Великий, імператор і самодержець усієї Русі. На трон вступила його дружина імператриця Катерина ⁴. Ця імператриця згідно з останньою волею свого /286/ чоловіка імператора звільнила ув'язнених козаків. Таким чином вийшли на волю Апостол, Іван Чарниш, Семен Савич, Василь Жураковський, Яків Лизогуб. Їм було повернено їхні маєтності. Данила Апостола було поновлено на його посаді миргородського полковника. Інші сподівалися на таке саме поновлення для себе.

Було дано наказ Малоросії відрядити власне гетьманське військо, тобто його гвардію, у похід на Дербент під проводом корсунського полковника Кандиби, щоб там з'єднатися з двома тисячами козаків під командою прилуцького підполковника Михайла Огроновича. Частина цих військ залишалася там протягом трьох років, а інші — п'ять років.

[1726] Року 1726 наказом імператриці козаків було звільнено від відрядження на будівництво Сулацького каналу, але натомість вони були зобов'язані сплачувати певну суму грошима. Полковники зібралися, щоб визначити цю суму, але не могли дійти згоди щодо її розподілу. Одні бажали встановити внесок у розмірі двох карбованців з особи, інші — трьох, а ще інші підіймали його аж до чотирьох. Деякі полковники вважали ганьбою відкупатися від роботи грошима. Через таку розбіжність думок було вирішено звернутися до сенату, який встановив внесок кожного козака в один карбованець і наказав Малоросійській колегії збирати ці внески.

[1727] Року 1727 померла 7 травня імператриця Катерина Олексіївна. Її наступником став Петро Олексійович під ім'ям Петра II. Цей новий імператор, на зауваження голови Малоросійської колегії Вельямінова, почав своє царювання зі скасування всього, що було зроблено на пору/287/шення прав, вольностей та привілеїв козацьких. Він дав їм свободу обирати гетьмана згідно з їхніми давніми настановами.

Старий Толстой, ніжинський полковник, був заарештований і засланий. Перед від'їздом він порадив своєму синові переїхати до Великої Росії. На його місце ніжинським полковником було призначено Івана Семеновича Хруцова. Імператор Петро II наказав колишнім полковникам, що мешкали у Малоросії, зібратися у Глухові, де мали бути київський та чернігівський архієреї і все священство країни, щоб цілком вільно обрати гетьмана. Голоувати від імені імператора на цих нових виборах Петро II послав Федора Васильовича Наумова. У перший день жовтня було одногосно обрано Данила Павловича Апостола, миргородського полковника. Імперський міністр вручив йому булаву й усі клейноди на знак гетьманської влади.

Малоросійську колегію було скасовано.

Сина гетьмана, Павла Апостола, обрали миргородським полковником замість його батька, молодшому ж братові цього нового полковника було обіцяне місце полковника лубенського, вакантне після зміщення Андрія Марковича. Василя Васильовича Кочубея, помічника гетьмана, зроблено полтавським полковником.

Князь Меншиков, що досі відігравав найблисучішу роль при дворі, мав найвищі посади в імперії й от-от збирався одружити свою доньку Марію з імператором Петром II, раптом був позбавлений усіх своїх маєтків, почесних звань та високих посад, заарештований і відправлений на заслання.

[1728] Року 1728 було короновано Петра II, імператора й самодержця всієї Русі. Гетьман Малоросії /288/ Данило Апостол був присутній на цій урочистій церемонії, що відбувалася у Москві. Він скористався цією обставиною, щоб попросити в імператора підтвердити листами-патентами його обрання і привілеї козацькі. Це все було йому дано разом із інструкцією у вигляді регламента щодо того, яким чином він у майбутньому має виконувати обов'язки гетьмана. Гетьман, наділений цими листами, виїхав 1 жовтня до Глухова, попрощавшись з імператором, який щедро його обдарував своїми благодіяннями.

Року 1729 колишнього лубенського полковника Андрія Марковича було призначено скарбником. Разом з іншим наглядачем його було послано збирати податки з Малоросії. Порівняно з тими, які вимагала платити Малоросійська колегія, ці нові податки було значно зменшено.

Цього року імператор підвищив у званнях багатьох офіцерів з різних полків. Серед представлених йому кандидатів на генеральську посаду він вибрав Якова Лизогуба. Корсунський полковник Андрій Кандиба, борзенський сотник Михайло Забіла, гадяцький полковник Михайло Турковський були призначені генеральними судьями. Глухівський сотник Іван Мануйлович, Федір Лисенко, Яким Горленко, Іван Владиславович Бороздка дістали посади ад'ютантів. Цар приділив також відповідно до рангу та становища кожного: одним по 400, другим по 300, найнижчим — по 200 дворів і певні лісові маєтності. Генеральний скарбник Карпович одержав 300 дворів. Помер гадяцький полковник Сербинін, і Гаврило Милорадович та Григорій Грабянка, суддя того самого полку, були призначені йому на заміну. У Стародубі Дуров заступив великоруського полковника Іллю Пашкова, якому було від/289/мовлено у перебуванні на посту. Своєю надмірною пихою та шкодою, що

її він завдавав своєму полку, він викликав дуже тяжкі звинувачення проти себе, проте зовсім не хотів виправитися й був відісланий у Глухів.

[1729] Року 1729 гетьман Малоросії одержав нові листи на підтвердження свого обрання та привілеїв козацьких, і ці листи були значно більші за попередні. Серед багатьох пунктів регламенту, доданого до листів підтвердження, містився наказ перекласти російською мовою всі закони Малоросії. Отже, гетьман вибрав п'ятнадцять найбільш умілих священників, щоб вони зробили цей переклад, а старшим над ними поставив архімандрита.

1730 року, 18 лютого, помер на віспу Петро II, імператор і самодержець усієї Русі. Він був заручений з Катериною, донькою князя Олексія Григоровича Долгорукого. На першу звістку про смерть царя гетьман у супроводі своєї старшини швидко поїхав до Москви. Він був свідком розгубленості всього народу через смерть імператора, з яким згасла чоловіча гілка наступників трону. Завдяки мудрим заходам вельмож Анна Іванівна, герцогиня Курляндська, була визнана й коронована 28 квітня імператрицею й самодержицею усієї Русі. Гетьман був присутній при цій урочистій церемонії.

Варлаам Банятович, архієпископ київський, звинувачений у ересі і викликаний найсвятішим синодом до Москви, був позбавлений своєї посади, викреслений з числа архієпископів і відправлений на заслання.

Імператриця видала закон, який назавжди скасував право десятини, встановлене на сіль та на тютюн, як і на мости та дороги й на інші пере/290/ходи з однієї річки до другої. Її величність призначила лубенським полковником Петра Даниловича Апостола, сина гетьмана.

Дмитра Горленка та його дружину після шістнадцятирічного вигнання у Москві було повернено на батьківщину, до Прилук. [1731] 1731 року імператриця викликала гетьмана Данила Павловича Апостола до себе у Москву. Її величність прийняла його з найбільшими виявами доброзичливості й нагородила стрічкою ордена Святого Олександра Невського.

Гетьман, повернувшись з Глухова, закликав до Берестова двадцять тисяч козаків і десять тисяч селян, щоб зруйнувати лінії, які було споруджено для захисту країни від нападів татар. Замість цих ліній вони збудували на певній відстані один від одного невеликі форти, названі на честь імператриці Анни та її сестер княжен Катерини й Прасковії.

Кримські татари почали з осені нападати на Русь. Діставши відомості про ці наскоки, імператриця швидко послала наказ запорозьким козакам вирушити з артилерією та припасами у різні місцевості, де було побудовано нові форти. У міру їхнього прибуття генерал Вейсбах розподіляв їх у ті місця, де в них була найбільша потреба. Першими прийшли Полтавський, Лубенський, Миргородський та Гадяцький полки. Переконавшись, що татари не збираються порушувати кордони Росії і що вони скерували свій похід проти кубанських татар, козацькі полки, які ще були в дорозі, дістали наказ повернутися у Малоросію.

Київським архієпископом на місце знятого синодом Банятовича було призначено Рафаїла Заборовського. /291/

Вийшов наказ про податки, що їх повинні сплачувати всі козаки й селяни, щоб відшкодувати платню генеральним помічникам і всім проводирям різних полків у Малоросії, пропорційно до їхніх посад. Цариця Євдокія Федорівна, перша дружина Петра Великого, померла 27 серпня, а княжна Прасковія Іванівна — 9 жовтня.

[1732] Року 1732 послано двадцятитисячне козацьке військо і десять тисяч селян під командою прилуцького полковника Галаданого добудувати форти та редути на кордонах.

[1733] Року 1733 помер Август III, король Польщі, Прихильники Станіслава Лещинського докладуть усіх зусиль, щоб посадити на польський трон цього принца, справжнього друга народів. Російська імператриця почала протидіяти цьому: великий загін росіян на чолі з генералом Лазі і козацьке військо під командою генерального квартирмейстера Лизогуба увійшли до Польщі на підтримку цієї протидії.

Лубенський полковник Апостол на чолі десяти тисяч козаків і такої самої кількості селян прийшов на зміну війську, що працювало на лініях, біля фортів та редутів, про що вже була мова.

Гетьмана Данила Апостола, кавалера ордена Святого Олександра Невського, розбив параліч.

Нове підкріплення російських військ під командою прилуцького полковника Галаданого і козаки на чолі з князем Шаховським увійшли у Польщу через Малоросію, щоб розігнати польську партію, яка підтримувала Станіслава. Стався бій між росіянами і польськими конфедератами. Перевага була на боці росіян, Галаданий проявив справжні чудеса хоробрості, й усі навипередки його вітали. /292/

Віце-гетьман Лизогуб привів козацький загін до графа Лазі, головнокомандувача великоруського війська.

[1734] Року 1734, 17 січня, помер у Глухові Данило Апостол, гетьман козаків і кавалер ордена Святого Олександра Невського. Тіло його було перевезене з найбільшою пишнотою до Сорочинців й поховане у збудованій ним самим кам'яній церкві. Похорон відбувся 5 лютого, і службу правив київський архієпископ Заборовський.

Лубенський полковник Петро Апостол, наймолодший з синів покійного гетьмана, скоро після смерті батька поїхав до Санкт-Петербурга, щоб віддати стрічку ордена Святого Олександра Невського, яким було нагороджено гетьмана. Він скористався з цієї обставини, щоб попросити імператрицю не забувати його матір, його самого й інших його братів та сестер, дітей гетьмана. Імператриця милостиво приділила вдові всі землі, якими володів в Україні її чоловік гетьман, щоб вона та її діти довіку ними користувалися, й видала їй листи-патенти. До того ж вона наказала касирові, або збирачеві податків, з Малоросії сплачувати вдові щороку три тисячі карбованців з державної скарбниці.

В останні дні лютого Олексій Іванович Шаховський одержав наказ імператриці залишити Польщу та їхати у Малоросію, щоб очолити цю країну, чекаючи виборів нового гетьмана.

Листи-патенти її величності імператриці усієї Русі, адресовані козакам, підтверджували всі укладені раніш угоди з гетьманом Богданом Хмельницьким, як і право вільно обирати проводиря, або гетьмана. У тих же листах цариця наказала утворити регентську раду, що складається з шести осіб, щоб залагоджувати всі /293/ справи у Малоросії, чекаючи дня, коли можна буде обрати на гетьмана людину здібну й високообдаровану, гідну посісти таке визначне місце. Ця рада, згідно з намірами імператриці, повинна складатися з трьох осіб з Великоросії і трьох з Малоросії. Серед них князь Шаховський і Лизогуб повинні мати першість. /294/

ПРИМІТКИ АВТОРА

Розділ перший

¹ Слово «верста» вживається в Росії на означення відстані у 500 стіп. 104 з половиною стопи становлять ступінь. Усе це встановив Петро I. Раніше верста була удвічі більша., вона звалася «тисячна верста», або «верста на тисячу стіп». Ще й досі послуговуються цими верстами на північних та східних кордонах Росії, але біля головних міст Росії вдаються до перших, і там через однакові відстані поставлено добре помітні високі стовпи, на яких позначено віддалі до різних міст.

² Україна, як сказав покійний кавалер де Лінней, є однією з найпрекрасніших частин Європи і разом з тим однією з найменш культивованих. Вона досі не привернула уваги ні мандрівників, ні натуралістів, ні істориків. Можливо, малозаселена країна відлякувала спостережливих людей, чи, може, їм заважали нескінченні війни, чи, ймовірно, у подорожах, як і в усьому іншому, багато важить хвиля моди, але про неї говорили тільки побіжно та здебільшого копіюючи давніх авторів, які й самі мало чого бачили /295/ або ж писали йдучи за традицією. Вона ж заслуговує на увагу одних і других з різних причин. Досі Швеція утримувала урочисту назву «Вітчизни та гнізда племен і народів». Однак покійний кавалер де Лінней у дослідженні, надрукованому в Упсалі 1764 року, але не пущеному в обіг, яке я мав нагоду переглянути, коли був там, здається, готовий забрати цю славетну назву в своєї батьківщини й передати її Україні та південній частині Сибіру. Погляньмо на його власні слова на сторінці 18, § 11:

«Хміль, шпинат, естрагон та інші рослини, що нині їх можна знайти у великій кількості на ринках Європи, були невідомі древнім, вони з'явилися в часи варварства, коли готи володіли Італією. Напевно, вони й принесли в цю країну свої їстівні рослини. Російські ж ботаніки знайшли саме ці рослини в Сибіру, де вони ростуть у дикому стані». На сторінці 19, §12: «Розмірковуючи над цим спостереженням, я дійшов нового й, можливо, парадоксального висновку, що його наважуюся віддати на суд читача. Учені досі марно шукали першої місцини, де люди оселилися після потопу. Хоча Святе Письмо й не каже, що перших людей було створено у тропіках, та їхня голизна, так само як голизна більшості тварин, таких, як слон, носоріг, пес, свиня, що народжуються без шерсті у тому кліматі, здається, показують усе це досить ясно. Там пальми дають людям їхню найпершу їжу. Я вже не кажу про інші дерева, постійно вкриті плодами та квітами, які так само дають людям найприроднішу поживу. Святе Письмо нас вчить, що після загибелі роду людського під час потопу Ноїв ковчег зупинився на вершині гори Арарат. Найвищий гірський хребет іде з цієї місцевості до просторів між Сибіром і Татарією, до річок, які вливаються у Крижане море, у Східний океан, у Каспійське море й усі суміжні місця, а витікають вони з того /296/самого хребта. З цього випливає, що найперше й найвідповідніше місце для поселення людей після потопу було саме тут, де вони легко могли розмножуватися. І для того, щоб вони змогли тут вижити, той, хто передбачає все, посіяв тут зерно, найпоширенішу їжу людей, що мешкають поза тропіками, яке, згідно з думкою ботаніків, не росте ніде у дикому стані за винятком цієї місцевості Росії. Гейнцельман у своєму рукописному описі рослин Самари твердить, що він знайшов на полях башкирів пшеницю й ячмінь, які тут ростуть у дикому стані. Мешканці Сибіру їдять хліб із жита, яке так само росте тут у дикому стані. Мені здається, що з усього цього можна зробити висновок, що саме з Сибіру всі люди вийшли після потопу, щоб заселити світ, бо саме в тій місцевості поза тропіками дико росте найперша пожива людей».

Ця нова думка дала йому можливість звернути увагу на цю країну. Що ж до мене, то я далекий від припущення, ніби Європа заселила Азію. Мені здається, що Азія заселила Європу. Шкода, певна річ, що літописи Малоросії не стосуються більш давніх часів, але постійні пересування народів у цих місцевостях, казкова ніч, яка ховає їхнє походження, й пожежа в київському соборі позбавили нас найцінніших пам'яток переселень гунів, готів і багатьох інших народів.

Розділ другий.

¹ Слово «мечеть» — арабське. «Месджід» звичайно означає місце покори, де люди простираються ниць. Дивіться «Подорожі пана Шоу», т. I, стор. 366. У татар це слово означає разом і місце для проповіді, і дім, де люди збираються молитися найвищій Істоті. /297/

Розділ четвертий.

¹ Кургани, що знаходяться у великій кількості у степах Очакова й Криму, — це пагорби, насипані давніми узами, турками й татарами, а також самими козаками:

1. На спогад про хоробрих та славетних своїх одноплемеників.
2. Над могилами багатих людей, які мали можливість за це заплатити.
3. На позначення кордонів.

Кургани завжди мають ім'я тих, хто під ними похований. До того ж вони якоюсь мірою відрізняються від тих, що їх татари насипали над своїми покійниками й про які я говорив в іншому місці.

Розділ шостий.

¹ Від цього слова «коса» утворилася назва «козак». Багато людей запевняють, що «козак» походить від слова «коза» і що козаки дістали це ім'я завдяки своїй надзвичайній спритності, проте це слово походить від «коси» — смуги землі, що витяглася у воду, бо вони мали там свої домівки

² Слово «кіш» означає в запорозьких козаків курені, розкидані там і сям, господарі яких мають право на спільний шинок та кордегардію для всіх, хто мешкає у тій околиці.

Розділ сьомий

¹ Кінські хвости походять від турків та татар. Є письменники, які, шукаючи походження цих військових знаків, вигадали, ніби турки, втративши у битві з християнами свій головний прапор, відрізали хвоста одному коневі, зробили з нього прапор і здобули перемогу. Тут нема й крихти правди, бо турки в давнину ніколи не мали прапорів. Турки й татари завжди /298/вживали замість них кінські або коров'ячі хвости. Китайські імператори, надаючи татарському ханові право володіння певною місцевістю, використовували при цій церемонії завжди литаври та кінські або коров'ячі хвости. Див.: Дегінь, Історія гунів, т. II, стор. 431. Тимур-бек робив так само. Див.: Дегінь, Історія гунів, т. III, стор. 297.

Розділ восьмий

¹ Ось що означає біле духівництво. Від сивої давнини східні народи надають кольорам фігурального, або метафоричного, значення. Білі люди — вільні й не платять податків, чорні люди — раби й мають платити податки. Слово «червоний» пов'язане з уявленням про красу. Звідси назви Білої Русі, тобто вільної, Чорної Русі, тобто рабської, і Червоної Русі, тобто гарної та плодючої. Ці назви, що спочатку стосувалися країн, було згодом перенесено на народи: ось чому в дуже давні часи розрізнялися чорні та білі гуни, тобто раби та вільні. Калмики вживають такі самі слова у тому ж значенні. Так само ними користуються й турки, кажучи «Ак-Влах» — Біла, або вільна, Валахія; «Кара-Влах» — Чорна, або рабська, Валахія. (Див.: Кантемір, Оттоманська історія). Китайці, вигнані з Китаю й зобов'язані шукати собі інше місцеперебування, зветься «кара-китайці», або раби. На Русі ще більш розширили значення цих слів. Тут зветь «білою землею» землю, на якій можна будувати хату без обкладання податком, а «чорною землею» — таку, де треба платити за право побудувати хату. Козаки, яким виділяють у Сибіру вільні землі, що не обкладаються податками, зветься «біломісні козаки», тобто козаки, які мають «білі землі», вільні від податків. З цієї ж причини, коли російські царі скинули татарське ярмо, вони стали іменуватися «білими», і цей їхній титул поширено й досі скрізь на Сході. /299/

Розділ десятий

¹ Розкольником зветься у Росії чоловік, що поділяє релігійні принципи, які відкидають інші росіяни. Щоб краще уявити собі цю секту, треба мати на увазі, що за часів царя Федора Олексійовича з'явилася книжка під назвою «Камінь віри», великого формату й у п'ять пальців завтовшки. Автор представився як шляхтич, народжений у містечку Яворськ на Волині, звідки він дістав прізвище Яворський. Цей новатор намірявся очистити релігію від помилок і повернути її до стану первісної бездоганності, встановивши певні принципи. Він, наприклад, вимагав хреститися не трьома пальцями, а двома, молитися слов'янською мовою тощо. Проте скоро помітили, що він хоче все зробити за взірцем Ветхого Завіту і що він запозичив свою реформу з іудейської та уніатської релігії. Ці новації набули розголосу, й нарешті цим сектантам дали ім'я «розкольники», на відміну від православних. Ніщо не ображало цих останніх більше, ніж знак хреста, зроблений двома пальцями. Вони називають його мерзенним, оскільки три пальці символізують Трійцю, яку очевидно заперечують розкольники, хрестячися двома пальцями. Петро I, побачивши безладдя у своїй церкві, намагався відновити порядок то добром, то різними карами, але кінець кінцем, пересвідчившись, що жоден засіб не діє і що кількість розкольників збільшується день у день, він вирішив покінчити з усіма суперечками одним ударом, постановивши, що віднині розкольників треба вважати сектою, окремою від православної церкви. Зберігаючи за ними усі прерогативи своїх підданих, він наказав, щоб розкольники носили на спині пришитий до їхнього одягу шматок червоного сукна для того, щоб їх можна було одразу відрізнити від інших. Більшість розкольників, ображених таким /300/ розрізненням, приєдналася до православної церкви, і таким чином їх кількість істотно зменшилася.

Останні новини щодо цього суперечливі. Одні твердять, що Росія здійснює важливий проект забезпечення навігації по Дніпру на всьому його протязі і що для здійснення цього величного проекту, гідного безсмертної Катерини, мобілізовано шість тисяч солдатів з військ, які знаходяться в Україні. Проблема полягає в тому, щоб висадити у повітря славнозвісні пороги, які не дають пройти кораблям, і люди запевняють, що два пороги вже переможено. Інші кажуть, ніби проект забезпечення навігації по Дніпру, знищивши пороги, наштотхнувся на непереможні труднощі, які виявилися лише після початку необхідних робіт, і що через це проект буде покинуто й повернуться до проведення каналу, що було запропоновано раніше.

Розділ одинадцятий

¹ Судак — це *риба*, досить схожа з мерланом. Але бувають судаки у сім чи вісім разів більші за мерлан. Він такий же твердий, як тріска.

² Білуга — риба у вісім чи десять футів завдовжки, якій віддають перевагу перед осетром. Кав'яр білуги, коли він свіжий, є справжнім делікатесом. Солоний та пресований для кращого зберігання кав'яр везуть у великій кількості за кордон. Він продається скрізь у Європі, а найбільше — на берегах Середземного моря.

³ Осетрина — риба, приблизно така сама завбільшки й такої ж натури, як і осетер, але значно біліша. Коли її вміло приготувати, вона надзвичайна на смак.

⁴ Стерлядь — невеличка рибка з гострим писком, як осетер, тільки трохи жовтіша. Її жир набагато ніжніший за осетровий. Усіх цих риб розрізають і /301/ їдять майже так, як телятину. Вони мають єдину кістку — хребет, який їдять разом зі стерляддю, бо він складається з хрящиків.

Розділ шістнадцятий

¹ «Курінь» — слово, вживане запорозькими козаками на позначення групи козаків або місця перебування цієї групи. Усе Козацьке Запорозьке Військо, як побачимо, поділялося на тридцять вісім куренів, і кожен з них мав окреме господарство й керівництво. Усі, хто жив в одному курені, мали спільні гроші й спільні харчі, вони разом ішли на війну. Запорозькі козаки звали куренями також сторожки та шинки, які були в них.

² Хмельницький був чоловік безстрашний і мудрий, але дуже мстикий. Він говорив по-турецьки, по-татарськи, по-російськи й по-латині. Батько його був родом з Литви. Їх обох полонили турки, мати його заплатила викуп і визволила обох. Батько лишив йому клопоть землі біля Чигирини. Та, коли він повернувся додому, частину цієї землі став оспорювати Чаплинський, намісник короля в Чигирині. Хмельницький подав скаргу королю, але той, поважаючи Чаплинського, присудив землю йому, а Хмельницькому дав на відшкодування п'ятдесят флоринів. Через таку несправедливість Хмельницький став виступати проти короля і Чаплинського. Цей останній відповів йому тим, що наказав побити Хмельницького на базарі. Ображений таким безчестям, Хмельницький знайшов притулок на дніпрових островах, звідки козаки витягли його, щоб зробити своїм писарем. Потім він став їхнім представником у сеймі, а згодом — гетьманом.

³ Візир, вісір або вазір означає «носій тягаря». Азеф-візир — «великий носій тягаря». Татари-магометани називають азеф-візиром державного секретаря, тобто першого міністра Оттоманської імперії. Він один займається всіма державними справами і є після султана наймогутнішою особою імперії. Єдина церемонія при його призначенні на посаду полягає в тому, що султан дає йому печатку, на якій вирізане його ім'я. Боячися загубити печатку, візир завжди носить її на грудях. Амурат I, третій султан Туреччини, створив цю посаду в чотирнадцятому столітті. Створення посади мало політичні підстави: великий візир відповідає султанові головою за будь-яке заворушення чи повстання. Кілька разів на тиждень великий візир скликає в себе приватну державну раду, на чолі якої він стоїть. Він виправляє, як йому заманеться, вироки підлеглих йому суддів. Єдине, чого йому не вистачає для абсолютної влади, — це можливості карати смертю пашів без спеціального наказу султана або карати турецьких солдатів без попередження їхніх командирів. Якщо хто-небудь вважає присуд великого візира надто несправедливим, він може оскаржити його перед султаном. Але для того, щоб увійти до султанського палацу, він повинен покласти собі на голову жмуток соломи й підпалити її. Лише після цього султан дозволить йому наблизитися й вислухає його.

⁴ Мурза: кожне плем'я або кожна окрема група у племені має в татар свого власного голову, який зветься мурза. Це нагадує майорат, який регулярно переходить до кожного старшого сина у поколіннях нащадків засновника такої групи чи племені, якщо тільки якась непередбачена подія або насильство не порушать цього порядку наступництва. Такий мурза одержує щороку десяту частину всієї худоби, яку має плем'я, і одну десяту воєнної здобичі свого племені. Усі родини, що належать до одного племені, звичайно стають табором разом і не віддаляються від орди, не попередивши мурзу, щоб він знав, де їх шукати в разі потреби. Ці мурзи мають вагу для хана /303/ залежно від кількості людей у їхніх ордах чи племенах. Бо хани стають небезпечні для сусідів саме тоді, коли вони мають багато племен, а ці племена налічують велику кількість родин, що їм підкоряються. Від цього залежать могутність, багатство й велич татарського хана.

Розділ вісімнадцятий

¹ Цей капелюх знаходиться нині в одній з кімнат будинку Академії наук у Санкт-Петербурзі, де на східцях під балдахіном можна побачити статую царя Петра I натурального розміру, відлиту з воску й одягнену в урочистий стрій, пошитий для нього його жінкою Катериною. Праворуч і ліворуч є малі кабінети, де зберігаються всі речі, що їх носив Петро I: уніформи, шпаги, стьобані жилети, навіть подерті панчохи, зашиті ним самим при різних нагодах, навіть черевики та пантофлі, які він шив, усе, що він мав на собі під час Полтавського бою, й чимало інших рідкісних речей. Там можна побачити також портрети його сина, і його дружини, і всієї родини, починаючи від царя Івана Васильовича.

² Вони могли б уникнути російського полону й ганебного ув'язнення у Шліссельбурзі, де пихатий князь Меншиков морив їх, правду кажучи, голодом, якби шведський майор, який повинен був провести їх до канцелярії, а згодом і до Дніпра, не привів їх замість цього до Полтави, де їх оточили росіяни. Секретаря короля Седерх'ельма мало не вбив один п'яний російський драгун, який погнався за ним з лайкою та погрозами, що їх усіх треба повбивати. Та Седерх'ельм пом'якшив удар, відхилившись, й був лише легко поранений.

³ Найдавніші племена скитів уже перекопали перешийок, по якому можна увійти до Криму, як повідомляє Геродот, і греки називали цю лінію, спо/304/руджену дуже давно скитами, «ташпос» або «ташпа», що означає те саме, що й слов'янське слово «Перекоп», яким її називають нині, тобто рів, зроблений людьми, або канал. Імператор Костянтин у своїй книзі «Про управління імперією» на стор. 113 згадує про цей рів, хоча у ті часи він був істотно пошкоджений. Ось його власні слова: «Давні народи спорудили тут канал, щоб забезпечити вихід до моря і відокремити півострів від материка. Але з плином часу земля обсипалася у рів, і тепер там росте лише густий ліс, через який проходять тільки дві дороги, одна на схід, а друга на захід. Такий був стан цього рову у 948 р. після Р. Х., коли якийсь Асландер спорудив уздовж рову, що мав триста шістьдесят стадій, як свідчать древні, мур і збудував на кожній стадії десять веж для його захисту». Дивіться в Страбона, стор. 315. Турки дали мурові різні назви, втім, схожі одна з одною. Часом вони називали його «ор-богазі», тобто отвір. Тут «ор» означає те саме, що й Перекоп. Іноді вони звали його «шад-богазі» — неприємний отвір. На карті, виготовленій у Константинополі 1724 року, ця лінія зветься «ор-капусі», тобто отвір, що роз'єднує, а Перекоп названо на цій самій карті «ор-калаш-сі», тобто фортеця, яка дістала своє ім'я від золота.

Розділ двадцять четвертий

¹ Трохи схожа церемонія, принаймні не менш груба, відбувалася при коронуванні герцогів Каринтії. Селянин піднімався на камінь, праворуч від нього була корова з чорним телям, а ліворуч — голодна худюща кобила. Герцог у селянському одязі прибував зі знаками своєї влади та в супроводі блискучого почту. Селянин дивився на герцога й питав: хто є цей

чоловік, що виступає з такою пихою та помпою? Йому відповідали, що це герцог або король. Він /305/ тоді питав: чи є герцог безстороннім суддею? Чи має він на оці щастя нього краю? Чи є він вільний і чи заслуговує на таку шану? Люди кричали, що заслуговує і заслуговуватиме. За яким правом, — продовжував селянин, — прийшов він, щоб зігнати мене з цього місця? Після інших питань, на які були позитивні відповіді, та ще кількох церемоній селянин даяв ляпаса герцогові, вимагаючи розумно керувати країною. Дивіться в Боємі, «Звичаї людей», латинською мовою.

² Запорозькі козаки мали дуже великі чотирикутні шапки, обшиті по краях хутром і пошиті з оксамиту або з іншої дорогої матерії.

Розділ двадцять шостий

¹ Завжди всі, хто хоче мати будинок чи то в Росії, чи у Великоросії йдуть на ринок і купують там уже готовий. Ці будинки складаються а двох частин — нижньої і верхньої. Цей звичай вже майже зник у Санкт-Петербурзі та Москві, де почали будувати більш солідно, але він зберігся в інших містах, містечках та селах. Запорозькі козаки будували також кораблі, які в них купували або зинаймали їхні сусіди. Ці човни, на будівництво яких витрачали дерево, що коштувало принаймні сто п'ятдесят карбованців, продавали за сім чи вісім карбованців. Дивний доказ необачності цих людей, які, можливо, через сто років не матимуть лісів. Втім, цей звичай походить з дуже давніх часів, оскільки руські літописи розповідають, що камбри, чи кімбри, які жили колись у цих місцях, вели таку саму торгівлю з сусідніми причорноморськими народами. /306/

Розділ двадцять дев'ятий

¹ Слово «артіль» означає компанію з двадцяти — тридцяти чоловік, які об'єдналися для полювання чи риболовлі. Поки вони лишаються разом, вони мають усе спільне і вибирають собі старшого, що зветься «переводчик». Купці з великих міст воліють наймати ці компанії для перевезення своїх товарів, оскільки в них кожен відповідає за всіх, а всі за кожного.

Найчастіше запорозькі козаки використовували свої зимові оселі для того, щоб тримати в них коней та худобу.

Розділ тридцятий

¹ За царювання Петра I один священник скомпонував твір, у якому захищав цей звичай. На підтвердження своєї думки він спирався на таке висловлювання зі Святого Письма: «Все, що виходить з уст, бруднить людину, а те, що в них входить, не бруднить її». Звідси він робив висновок, що, оскільки горілка входить в уста, вона ніяк не може людину забруднити, а що тютюновий дим бруднить, бо виходить з уст, і що не можна курити, не стаючи великим грішником.

ТОМ ДРУГИЙ

¹ Річка Яїк має джерело у тій частині Кавказьких гір, яку татари звать Арал-Даг, під 53 градусом широти й 85 градусом довготи. Вона тече з північного сходу на південний захід, має завдовжки приблизно 80 німецьких льє і вливається у Каспійське море за 45 льє на схід від гирла Волги. По Яїку проходить кордон між Російською імперією і володіннями калмицького хана. Його береги відомі сво/307/іми гарними пасовиськами, але на них зовсім нема лісів, особливо поблизу Каспійського моря. Ця річка неймовірно багата на різні види

найкращої риби, яка приходить з Каспійського моря на початку весни у великій кількості. Вона йде з дуже солоного моря шукати прісної води у річці, і її так багато, що вона майже перепиняє течію Яїка і її можна брати голими руками досхочу. Кав'яр саме цієї риби, що зветься осетрина і яку ловлять у Яїку та Волзі, солоним везуть у всі європейські країни. Після знаменитого повстання Пугачова, яке так спустошило ці краї, нині царствующа імператриця бажала знищити навіть ім'я цих яїцьких козаків. Вона наказала, щоб у майбутньому не вживали назву Яїк, а щоб ця річка звалася Уральська ріка і щоб назва їхнього міста Яїцький город змінилася на Уральський город.

² Це місто Слуцьк, розташоване у Литві, є власністю князів Радзивіллів.

³ Башкири живуть у східній частині Казанського царства, між річкою Камою, Орлиними [* Уральськими. (*Прим. перекладача*).] горами й Волгою. Ця провінція має й іншу назву — Булгарія. Народ, який ми нині знаємо під іменем башкирів, очевидно, є однією з гілок татар. У цьому краї є ще й інша гілка татар, яких звичайно звать уфимськими татарами. Живуть вони серед башкирів, вони є їхніми родичами та союзниками, бо мають з ними спільне коріння. Але уфимські татари в основному займають південну частину Булгарії біля Ками та міста Уфи, через яке вони й одержали свою назву. А башкири займають південну частину, що тягнеться аж до міста Самари. Ці дві гілки татар є нащадки тих, хто мешкав у Казанському царстві, коли росіяни завоювали його у 1552 р. Проте цілком очевидно, що кров давніх мешканців цих земель змішалася з татар/**308**/ською. Башкири, як і уфимські татари, високі на зріст і дуже міцні. В них широкі обличчя, вони трохи смагляві, плечисті, чорняві й мають рясні брови, що здебільшого зрослися. Бороди в них короткі, як китиці. Вони звичайно вдягнені в довгі халати з грубого білого сукна з капюшоном, яким вони прикривають голову, коли настають холоди, бо влітку вони завжди ходять з некритою головою. Решта їхнього одягу така сама, як у російських селян. Їхні жінки так само вдягаються, як звичайні росіянки, за винятком того, що вони носять пантофлі без задка, які ледве вкривають пальці й зав'язуються на нозі вище від кісточки. Ці люди прекрасні вершники й хоробрі воїни. Лук і стріли — їхня єдина зброя, але вони послуговуються нею з гідною подиву вправністю. Їхня мова є суміш татарської з російською і, можливо, з мовою давніх мешканців цього краю, проте вони можуть добре порозумітися з нагайськими татарами. Зважаючи на їхній звичай робити обрізання й на деякі інші магометанські церемонії, можна уявити собі, що вони колись сповідували культ Магомета. Проте нині вони зовсім не знають Корану, не мають ані мулл, ані мечетей, отже, їхня релігія нині значно ближча до поганства, ніж до магометанського культу. Однак від царювання Олексія Михайловича багато з них перейшли у православ'я. І якби російські священники тим справді зацікавилися, то можна припустити, що за короткий час усю цю гілку татар буде наведено у християнську віру. Оскільки країна, де мешкають уфимські татари й башкири, розташована між 52 градусом 30 мінутами й 57 градусом широти, вона не може бути справді найтепліша. Проте вона дає багаті врожаї всякого збіжжя та плодів. Ці люди мешкають у малих містечках та селах, як у Росії, і живуть зі скотарства, мисливства та хліборобства. Вони мають звичай молотити хліб просто у полі й перевозити чисте /**309**/ зерно додому. Цей край також багатий на мед та віск, а на півдні його водиться багато білок та інших хутрових звірів. Уфимські татари, як і башкири, тепер є під пануванням Росії, але влада повинна керувати ними з великою обережністю і досить м'якими засобами, бо вони дуже неспокійні й не терплять ніякого насильства. -Вони досі зберігають велику прихильність до інших татар. Обидва ці народи в разі потреби можуть озброїти п'ятдесят тисяч вояків. Вони платять податки російським збирачам зерном, воском, медом, худобою та шкірами за звичайними цінами, бо кожна родина має сплачувати подушне.

⁴ Імператриця Катерина була середнього зросту, трохи повна, з гарним обличчям. Вона народилася блондинкою, а зовсім не чорнявою, як дехто твердить, але використала засоби мистецтва, щоб почорнити своє волосся відповідно до смаків росіян, які здебільшого

люблять волосся саме цього кольору. Народилася вона аж ніяк не у Литві, як дехто вважає, а походить з міста Нарви. Ім'я її — Кноррінг, це ім'я шляхетного й давнього роду Кноррінгів з цього міста, проте батьки її були прості люди з Литви. Її батька звали просто Самуель. Вона втратила його, коли була ще зовсім мала. Батько її займався торгівлею між Нарвою, Литвою та Польщею. Лютеранський пастор з Лівонії пан Глюк узяв її до себе й виховав у своїй родині разом із двома власними дітьми у лютеранській релігії, тоді як двоє братів Катерини сповідували католицтво. Ще одним доказом народження Катерини у Нарві є тісний зв'язок, який вона увесь час підтримувала з родиною Крамарів з цього міста, і покровительство, яким вона цю родину вшанувала. Ставши імператрицею, вона взяла до себе у фрейліни одну з дочок Крамера і виявляла до неї завжди велику прихильність. Велика зацікавленість її в добробут' двох дітей пана Глюка також є не/310/спростовним доказом, що саме цей достойний пастор дбав свого часу про її виховання. Вона одружилася його доньку з віце-адміралом Віллебуа. Цей шлюб викликав спочатку певні ускладнення, бо наречена була лютеранка, а Віллебуа — православний. Вона погоджувалася на цей союз лише за умови, що їхні діти будуть виховані в дусі лютеранської релігії. Цей пункт суперечив обрядам, звичаям та статутам Росії. Треба було мати дозвіл царя, і Катерина дістала його для наречених. Один із їхніх синів живе й нині, він є командувач артилерії, нагороджений стрічкою імперського ордена. Катерина спочатку одружилася зі шведським унтер-офіцером, якого одразу після весілля послали у Марієнбург, де його було вбито. Цар згодом наказав зробити найретельніший розшук його, щоб дати йому винагороду, але жодної звістки про нього ніколи не було одержано. Катерина мала двох братів і трьох сестер. Один із братів одержав титул графа Скавронського. Досі живі його кілька дітей, а саме: 1) граф Скавронський, гротмейстер двору, одружений з княжною Сапегою; від цього шлюбу є діти; 2) донька, що була одружена з покійним канцлером Воронцовим; 3) ще одна донька, яка була одружена з покійним паном Корфом, начальником санкт-петербурзької поліції. Другий брат Катерини служив у Литві, і йому дуже протегували князі Сапєги. Цар багато разів вимагав його повернення, але його не відпускали, і зрештою цар наказав потаємно його викрасти. Цар призначив його командиром роти і дав титул графа Генрікова. Але, оскільки він не мав належних здібностей і талантів, цар не міг підвищувати його в чинах, як він того хотів. З трьох сестер Катерини дві перші були Кристина, донька Самуеля, одружена з графом Генріковим, друга, Анна, донька Самуеля, одружена з генерал-лейтенантом Жезінським. Що ж до третьої, то вона мала дуже /311/ сумну долю. Втративши одне око, яке їй вибила, як вона казала, Катерина, коли вони гралися ще дітьми, вона одружилася з простим шевцем із Ревеля й жила у великій бідності. Коли Катерина стала імператрицею, то не хотіла нічого зробити для неї, незважаючи на найбільш настійні прохання сестри про хоч яку-небудь допомогу. Невідомо, чому саме Катерина відчувала до неї таку неприязнь. Таке в кількох словах походження цієї славнозвісної імператриці.

ЗМІСТ

Том перший. ІСТОРІЯ МАЛОРОСІЇ

Розділ I. Загальні відомості про Україну, або Малоросію, та про її населення.

Розділ II. Опис Дніпра від річки Самари до міст Очакова та Кінбурна, приток Дніпра зі згадками про міста та визначні місця, про фортеці, збудовані давно й недавно на берегах цих річок, а також про місцевості, де мешкають козаки.

Розділ III. Річки, селища та водопади на Дніпрі від гирла Самари до Очакова.

Розділ IV. Розміри володінь запорозьких козаків і козаків українських.

Розділ V. Поділ українських козаків на полки.

Розділ VI. Історія запорозьких та українських козаків до часів їх осілости.

Розділ VII. Обов'язки запорозьких козаків та козаків малоросійських і їхня старшина.

Розділ VIII. Давній та нинішній уряд Малоросії.

Розділ IX. Деякі звичаї запорозьких та малоросійських козаків.

Розділ X. Населення Малоросії.

Розділ XI. Риби, які водяться в Малоросії.

Розділ XII. Тварини, що живуть на берегах Дніпра та островах цієї ріки.

Розділ XIII. Птахи, що водяться у Придніпров'ї.

Розділ XIV. Плодові та інші дерева, які ростуть на берегах Дніпра.

Розділ XV. Способи, якими запорозькі козаки добивалися переваг над турками.

Розділ XVI. Історія незгод між козаками, королем та Річчю Посполитою.

Розділ XVII. Умови, на яких козаки визнали зверхність Росії.

Розділ XVIII. Як козаки перейшли під владу Карла XII, а потім кримського хана. Допомога, яку вони йому подали.

Розділ XIX. Від переходу запорожців під зверхність Росії до їхньої загибелі.

Розділ XX. Знищення Запорозької Січі.

Розділ XXI. Місцевості, здавна населені запорозькими козаками, що звалися Січчю.

Розділ XXII. Про те, як громада запорозьких козаків зустрічала нових прибульців, та про їхню назву.

Розділ XXIII. Старшина запорозьких козаків.

Розділ XXIV. Ради запорозьких козаків.

Розділ XXV. Становище отамана і влада, якою його наділяють курені.

Розділ XXVI. Прибутки отаманів.

Розділ XXVII. Канцелярія запорозьких козаків.

Розділ XXVIII. Кошовий, його помічники та їхні прибутки.

Розділ XXIX. Звичаї запорозьких козаків.

Розділ XXX. Релігія запорозьких та малоросійських козаків.

Розділ XXXI. Закони запорозьких козаків і злочини, до яких вони мають найбільшу відразу.

Том другий. КОРОТКИЙ ВИКЛАД ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКИХ ГЕТЬМАНІВ І
НАЙВИЗНАЧНІШИХ ПОДІЙ, ЩО СТАЛИСЯ В УКРАЇНІ

Примітки автора